

INTERNATIONAL JOURNAL OF ISLAMIC ECONOMICS AND FINANCE STUDIES

Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi

July 2020

Owner / Sahibi

Prof. Dr. Fatih YARDIMCIOĞLU

Editor in Chief / Baş Editör

Prof. Dr. Mehmet ASUTAY

Editors / Editörler

Prof. Dr. Şakir GÖRMÜŞ

Dr. Mücahit ÖZDEMİR

Editorial Assistants / Editör Yardımcıları

Hakan ASLAN

Secreteriat / Sekreteryaya

Mervan SELÇUK

Book Review and Translations / Kitap Tanıtımı ve Çeviri

Muhammed Beşir ÇALIŞKAN

Design / Mizanpaj

İsmail BEKTAŞ

Mustafa ÖZER

Nazan LİLA

İSEFAM
İSLAM EKONOMİSİ ve FINANSİ
UYGULAMA ve ARAŞTIRMA
MERKEZİ
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Contact Editorial Office Address:

Arabacı Alanı Mahallesi Mustafa Ocak Sokak No:9 D:2
Serdivan-Sakarya/TÜRKİYE, Phone: +90 532 769 5899

www.ijisef.org

International Journal of Islamic Economics and Finance Studies

(Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi)

July/ Temmuz 2020

Issue / Sayı: 2

p-ISSN: 2149-8393

e-ISSN: 2149-8407

International Journal of Islamic Economics and Finance Studies (IJISEF) is an international, academic, periodical and peer reviewed journal published by Centre of Political Economical and Social Research (PESA). The Journal particularly focuses on topics related to Islamic Economics, Islamic Banking, Islamic Financial Markets, Islamic Management, Fiqh and other relevant topics. The Journal is dedicated to building a platform for academicians, market and those who are interested in Islamic economics and finance studies to share, discuss, evaluate and distribute their works and opinions.

International Journal of Islamic Economics and Finance Studies is published three times a year. Further information on the International Journal of Islamic Economics and Finance Studies can be found at: <http://www.ijisef.org/>

Permission to make digital or hard copies of part or all of the International Journal of Islamic Economics and Finance Studies for personal or classroom use is granted without fee provided that copies are not distributed for profit or directional commercial advantage. No part of this publication may be reproduced or distributed in any form or by any means, or stored in data base or retrival system, without the prior written permission of the publisher. Permission may be requested from the PESA Research and Publication Department.

Copyright © 2020 by PESA

No responsibility for the views expressed by authors and reviews in the International Journal of Islamic Economics and Finance Studies is assumed by the editors or by the Publisher Center for Political, Economic and Social Resarch (PESA).

Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi (IJISEF), Politik Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (PESA) tarafından, İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırma Merkezi (İSEFAM)'ın katkılarıyla basılan uluslararası, akademik ve periyodik bir hakemli dergidir. Derginin amacı akademisyenler, sektörde çalışanlar ve İslam ekonomisi ve finansı araştırmalarına ilgi duyanlar için kendi çalışma ve görüşlerini paylaşabilecekleri, tartışabilecekleri ve değerlendirebilecekleri bir platform oluşturmaktır.

Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi, yılda üç defa yayınlanır. Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi hakkında daha fazla bilgiye, aşağıdaki linkten ulaşabilirsiniz: <http://www.ijisef.org/>

Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi'nin bir kısmı veya tamamının kişisel yahut ders amaçlı kullanım için dijital ya da basılı kopyasının edinilmesine, kopyaların getiri veya ticari kazanç sağlama amacına yönlendirilmemesi kaydıyla ücretsiz olarak izin verilmiştir. Bu yayının hiçbir bölümü, yayınevini yazılı ön izni olmaksızın hiçbir şekilde ve hiçbir amaç için kopyalanamaz, dağıtılamaz ve veritabanı ya da erişim sisteminde depolanamaz. İzin, PESA Araştırma ve Yayın Departmanı'ndan talep edilebilir.

Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi'nde yazarlar tarafından ifade edilen görüş ve yorumlarla ilgili hiçbir sorumluluk, editörlere veya Politik Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (PESA) Yayınevi'ne ait değildir.

INTERNATIONAL ADVISORY BOARD / DANIŞMA KURULU

Habib Ahmed

Durham University, UK

Lokman Gündüz

İstanbul Şehir University, Turkey

Haider Ala Hamoudi

University of Pittsburgh, USA

M. Kabir Hassan

University of New Orleans, USA

Mohammad Hudaib

University of Glasgow, Scotland, UK

Zamir Iqbal

Islamic Development Bank, USA

Abdul Ghafar Ismail

IRTI, Islamic Development Bank, Saudi Arabia

Rifki Ismal

Bank Indonesia, Indonesia

Hylmun Izhar

IRTI, Islamic Development Bank, Saudi Arabia

Yusuf Karbhari

Cardiff Business School, UK

Necmettin Kızılkaya

University of Istanbul, Turkey

Shehab Marzban

Islamic Development Bank, Qatar

Shinsuke Nagaoka

Kyoto University, Japan

Saduman Okumus

Istanbul Gedik University, Turkey

Mehmet Sarac

University of Istanbul, Turkey

Zurina Shafii

Universiti Sains Islam Malaysia, Malaysia

Fatih Savaşan

Sakarya University, Turkey

Noor Zahirah Mohd Sidek

Universiti Teknologi MARA, Malaysia

Olivia Orozco de la Torre

Casa Árabe, Spain

Abdullah Turkistani

King Abdul Aziz University, Saudi Arabia

Rodney J. Wilson

Durham University, UK & INCEIF, Malaysia

Dian Masyita

University of Padjadjaran, Indonesia

ABSTRACTING/INDEXING:

ASOS Index

ERIH PLUS

Index Islamicus

Google Scholar

BASE

EconLit

ALMANHAL

DOAJ

EconBiz

İSAM

J-GATE

Index Copernicus

Arastirmax, WorldCat

Ulrich's Periodicals Directory

CONTENT / İÇİNDEKİLER

Research Articles / Araştırma Makaleleri

- Interest Free Banking in Ethiopia: Prospects and Challenges** 119-137
Suadiq Mehammed Hailu
Ibrahim Bushera
- Homoeconomicus'tan Homoislamicus'a: Karşılaştırmalı Bir Araştırma** 138-155
Ali Can Yenice
- Fıkhî Açıdan Altının Para veya Metâ' Olma Niteliği** 156-179
Yusuf Erdem Gezgin
- İslami Hisse Senedi Endeksleri Volatilitesinde Uzun Hafızanın Asimetrik Model ile Test Edilmesi** 180-196
Hidayet Güneş
- Mudarebe Finansmanının Katılım Bankalarında Uygulanmasının Ahlaki Risk Yönünden Değerlendirilmesi: Türkiye Örneği** 197-226
Taha Eğri, Muhlis Selman Sağlam

Translation / Çeviri

- Gıda Atıkları - Kalıcı Bir Davranış** 227-241
Çeviri: Hasan Durmuş

Book Review / Kitap Tanıtımı

- Neoklasik İktisat Teorisi** 242-248
Tanıtım: Nazan Lila
-

Interest Free Banking in Ethiopia: Prospects and Challenges

Suadiq Mehammed Hailu* Ibrahim Bushera**

Received: 23.01.2020

Accepted: 25.06.2020

DOI: 10.25272/ijisef.678972

Type: Research Article

Abstract

Ethiopia has a substantial number of Muslims estimated more than 38 million. Ethiopia adopted Islamic banking through interest-free banking window scheme in 2011 and Full-fledged interest-free banking by the end of 2019. This study aims to investigate the prospects and challenges of the newly adopted full-fledged interest-free banking system. For these purposes, several secondary data collected and analyzed descriptively. In addition mainstream media contents are analyzed so as understand public reaction and perception. The result indicates that Islamic finance has a notable opportunity in Ethiopia. Unbanked huge customers, lofty demand, the profitability of IFB windows indicate the prospects. While negative perception toward Islamic finance, legal framework challenges like the exclusiveness of banking business activity, limitation on investment of banks, tax system and unavailability of controlling mechanism last but not least lack of experts and skilled resource are identified as the main impediments of the sector. Therefore, it is recommended to the government of Ethiopia to make accommodative adjustments on the legal frameworks to resolve the shortcomings and for educational institutions to provide programs, seminars, and training in the area of Islamic finance in order to produce experts that serve the sector.

Keywords: Ethiopia, Islamic finance, interest-free window, full-fledged, legal framework

Jel Codes: F65, G2, G21

* Çukurova University, PhD Candidate in Finance, Adana. Turkey. suadiq1434@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3270-1357>

** Ibn Haldun University, Assistant Researcher in Faculty of Business and Economics. Istanbul, Turkey. ibrahim.bushera@ibnhaldun.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6762-4887>

Introduction

It is vivid that, the reason for the emergence of modern Islamic finance is to provide alternative Sharia-compliant financial services and products for those who are not able to access conventional financial services due to religious rationale. Gait & Worthington (2007:1) defines Islamic finance as “financial institutions and products designed to comply with the central tenets of Sharia (or Islamic law) – is one of the most rapidly growing segments of the global finance industry”. According to Franzoni and Allali (2018), quite apart from the conventional finance, Islamic finance is built upon five pillars which are the indispensable measurements of religious validity (Sharia Compliance) of any financial activity performed under the umbrella of Islamic finance. These fundamental pillars are prohibition of Riba(interest), ban on speculative elements in financial contracts(Gharar), Prohibition of gambling (mayser), ban on the use of trade and investment involving any element of prohibited asset or activity (Haram), profit and loss sharing principle and the imperative to have real assets underlying any given financial transaction.

The history of Islamic finance dates back to the era of Prophet Muhammad (Mohamad, et al., 2013). From the rise of Islam until the 12th century, there were different Sharia-compliant financial instruments utilized in the Muslim World. Among these financial instruments accepting deposit, Money transfer, bankers called sarrafeen or sayarifah, Promissory notes (reqaah al-sayarifah), bills of exchange (suftaja), cheque (sakk) and treasury (Baytal-Mal) were common (Chachi, 2005; Mohamad, et al., 2013; Alharbi, 2015). The decline of Muslims civilization, mainly due to gradual deviation from sharia, extravagance, lack of well-established organization, political breakdown, the rise of different Islamic sects and different wars shifted the balance of trade from Muslims to Europeans. Consequently, Muslims also lost their technological and economic advancement. Henceforth, the financial system of all Muslim countries went astray from Sharia-compliance resulting in the adaptation of the western-based conventional financial system (Chachi, 2005).

By the mid-19th Century, almost all Muslim countries adopted the interest-based western financial system (Chachi, 2005). On the subject of adapting conventional financial system Muslim scholars’ opinion fall into three groups. Scholars in the first group opined accessing conventional financial services is halal (permitted). Contrary to this, the second group of scholars argued accessing conventional finance is Haram (prohibited) but, it is also important. The third group argued that accessing conventional finance is necessary though riba (interest) is undoubtedly prohibited (haram). The advocator of the third argument suggested that Islamic sharia has several types of contracts that can be applied in banking business without interest and it is also possible to establish an interest-free banking system (Nasser 1996, as cited in Alharabi, 2015).

Finally, in the 1940s, the idea of establishing an interest-free banking system gained momentum in the theoretical arena, a milestone to modern Islamic finance (Alharabi, 2015). The first attempt to establish an interest-free bank was commenced in the rural area of Pakistan

in the 1950s. On 25th July 1963, Mit- Ghamar Islamic saving Bank (MGISB) was established in Egypt by El-Naggar (Chachi, 2005). In addition to the establishment of Islamic banks, in the 1970s the modern practice of Islamic insurance (Takaful) as well emerged. The first Islamic insurance company was established in Sudan in 1979. Following the success of this company, the practice of Takaful expanded through Muslim and Non-Muslim countries (Hussain and Pasha, 2011). The Islamic model of microfinance project also started in Sudan in the late 1980s (Mollah and Uddin, 2013).

Islamic finance expanded throughout the Middle East aggressively, and currently, it is stretching out in all parts of the world. According to the Global Islamic Finance Report (GIFR, 2019), The total capital of Islamic finance has reached US\$2.6 trillion at the end of 2018 with a 6.58% annual growth rate. Indonesia, Malaysia, Iran, Saudi Arabia, Sudan, Brunei Darussalam, UAE, Bangladesh, Kuwait and Pakistan are the top 10 leading countries in Islamic finance Industry. Based on the total share from the global Islamic finance asset, the leading sectors in 2018 are Islamic banking, Sukuk, Islamic funds and Takaful with 71.7%, 24.2%, 2.8% and 1.3% shares respectively (IFSB, 2019).

1. The Genesis of Islamic banking in Ethiopia

Ethiopia is a country with a substantial number of Muslim populations. According to the central statistic Authority of Ethiopia census 2007(CSA, 2007), Muslims account for 34% of the total population of Ethiopia. Unfortunately, Ethiopia is a country with very low bank service penetration. The Global Findex Database 2017 states that only 34.8% of adults aged more than 15 years have a bank account. This means 65.2% of adults are not accessing basic financial services in Ethiopia (Demirgüç-Kunt, et al., 2018). The unavailability of alternative sharia-compliant financial products and services in Ethiopia played a significant role in inducing financial exclusion which in turn resulted in low bank usage in Ethiopia (Hailu, Kapusuzoglu, & Ceylan, 2019).

There was no legal framework that permits the establishment of Islamic finance in Ethiopia before 2008. As a result, Ethiopian Muslims were demanding for years, the establishment of Interest free banking service. In 2007, Ethiopian Muslims Diaspora community representatives presented different questions for the late Prime Minister Meles Zenawi. The request for permission to establish Islamic banking in Ethiopia was among these questions (Feyissa, 2012). Furthermore, in 2008, a group of entrepreneurs and community leaders with the aspiration to establish an Interest free bank named "Zem-zem bank" presented the benefit and importance of Islamic finance for the late Prime Minister Meles Zenawi. After the meeting, the prime minister directed the National Bank of Ethiopia (NBE) to issue a new proclamation that permitted the establishment of Interest-free finance in Ethiopia (Al-Hashimi, 2012). Consequently, NBE issued a Proclamation concerning Banking Business: Proclamation No: 592/2008. In this Proclamation, Article 22, Sub-article 2 states "The National Bank may issue a directive to regulate banking businesses related to non-interest-bearing deposit mobilization

and fund utilization.” This was the first practical measures taken by NBE to adopt the practice of Islamic finance in Ethiopia.

Based on Proclamation No: 592/2008: Article 22, Sub-article 2, all conventional banks in Ethiopia started to accept interest-free deposits from those customers who are interested in interest-free banking service. A substantial amount of money is deposited in all conventional banks, with depositor aiming no more than a safeguard. Currently from the 18 conventional banks, 10 of them are providing IFB service through window and On the other hand, Zamzam bank organizers started selling shares in December 2010 to establish a full-fledged Interest free bank. Though the minimum paid-up capital to establish a bank was 75 million Ethiopian Birr (2.7 Million USD), Zamzam bank was able to collect 137 million Birr (4.9 million USD), almost twice as much the minimum paid-up capital, within four months from more than 6800 subscribers (Zam-zam Bank Under formation, 2012). Nevertheless, a new directive was issued by NBE that undermined the hope of establishing full-fledged Islamic banking in Ethiopia. This directive is called “Directives to Authorize the Business of interest-Free Banking No. SBB/51/2011”. According to this directive, only established conventional banks can offer interest-free banking merely on window modes. Article 2: sub-article 3 defines an interest-free banking window as a unit within a conventional bank exclusively offering interest-free banking services”. No explanation was given from the government as to why this directive is decreed outlawing the former one. Following this directive, Commercial Bank of Ethiopia (CBE) and Oromia International Bank (OIB) got an endorsement from the NBE to offer interest-free banking window services in 2013. Currently, almost all conventional banks in Ethiopia are offering interest-free banking window.

Even though the NBE closed the door to establishing full-fledged Interest free bank in Ethiopia, Muslim communities did not give up from demanding it. After a 7 years exclusive interest-free banking window practice in Ethiopia, the NBE issued a new proclamation that permits the establishment of full-fledged interest-free banking in Ethiopia in May 2019. The proclamation is known as proclamation No: 1159/2019 to approve for the amendment of banking business proclamation. In this proclamation article 59 devoted to “interest-free bank” and sub-article 1 states that:

“Without prejudice to the requirements of specified under the provisions of the proclamation, the National Bank may issue a Directive to prescribe additional conditions of licensing, supervision and requirements to establish Interest-Free Bank. For this sub-article, Interest-Free Bank means a company licensed by National Bank to undertake only interest-free banking business”.

Proclamation No: 1159/2019 made the dream of establishing a full-fledged interest-free bank in Ethiopia real. The proclamation was issued after the current Prime Minister Dr, Abiy Ahmed promised to permit the establishment of full-fledged interest-free banking on his speech during the Ramadan Iftar (fast-breaking) program organized by the Ethiopian Islamic

Affairs Supreme Council (EIASC) at Millennium Hall on May 22, 2019 (Getachew & Kedir, 2019).

Following the prime ministers promise and the declaration of proclamation No: 1159/2019, several share companies queued requesting a license from NBE to provide full-fledged interest-free banking services in Ethiopia. According to Tadesse (2019), until July 2019, four banks named Zem-zem, Hijira, Nejashi and Zad were in the stage of establishment, while another four share companies are in process to get a license from NBE.

Even though the permission of establishing full-fledged interest-free banking in Ethiopia is a prodigious opportunity for those who were demanding for several years, challenges like the unavailability of a conducive legal framework, the shortage of skilled professionals, hostile attitudes towards Islamic bank ...etc may affect the performance of interest-free banking in Ethiopia.

The purpose of this study is investigating the potential opportunities and challenges of full-fledged interest-free banking in Ethiopia in line of the new enacted directive No. SBB/72/2019. Accordingly, this study tries to answer for the following two main questions:

- What are the potential opportunities for Islamic Banking in Ethiopia?
- What are the impending challenges for Islamic banking in Ethiopia?

The findings of this study provide significant implications for policy makers who are responsible in issuing banking business regulation and for investors who are interested to invest in Islamic Banking sector. Further, this study will contribute to the literature on Islamic banking in Ethiopia as the newness of the sector and unavailability of adequate literatures. Finally, it will encourage researchers to do more investigations and academic studies on this area.

The rest of the paper is set out as follows: In the next section, we analyzed related literatures on the topic. In Section 4, we describe the methodology applied to explore prospects and challenges of Islamic banking in Ethiopia. Analyses of the collected data are presented in Section 5. Summary and conclusions are presented in section 6 and further research directions are presented in the final section.

2. Literature Review

There are myriads of studies conducted to identify the potential challenges which affect the performance of Islamic finance. In this section, the common challenges of Islamic finance and specific challenges at the country level are summarized. Iqbal, Ahmad & Khan (1998) noted that the challenges facing Islamic banking are lack of appropriate institutional structure, competition with conventional banks, lack of innovation of new sharia-compliant financial instruments, lack of scholars with dual specialization with modern finance and Islamic sharia, the absence of institutions providing training, teaching and research on Islamic finance and

the unavailability of proper legal framework, policies and procedures to apply Islamic banking products.

Iqbal & Mirakhor (1999) illustrated the challenges facing Islamic finance by categorizing it into two groups such as financial engineering and operational challenges. Among the financial engineering problems that affect the implementation of Islamic finance principles for additional innovation is the need of special commitment to implement the financial engineering practices to Islamic banking regarding whether compliant with sharia principles or not. The absence of legal and institutional frameworks that enhance the application of Islamic finance principles, the deficiency of an equity-based benchmark or reference rate for asset pricing or evaluating projects and lack of standards to introduce new sharia-compliant products are the operational challenges they elaborated.

Karbhari, Naser & Shahin (2004) stated that lack of homogeneity, absence of regulation, capital and liquidity requirements, tax distinction, lack of adequate financial instruments, the requirement of special accounting practices, the absence of risk management tools, lack of professionals in Islamic finance and competition with conventional banks are the challenges faced during the application of Islamic finance in the west. Uppal & Mangla (2014) also identified global challenges of Islamic banking such as the increasing of competition within the banking industry; operational challenges including providing products and services at competitive cost and risk management; and the conflicts of interest between regulatory bodies and the sharia scholars regarding the application of services and products.

Zamil & Aiza (2014) empirically investigated the problems and challenges facing Islamic banking in Malaysia. They identified challenges such as the influence of window banking system, lack of encouragement from the regulatory body related to sharia-compliant products and services, providing of products and services which are not compliant with sharia principles, lack of proper operation and management, lack of expertise in human resource, lack of responsibility, and lack of appropriate accounting and auditing practice. Tabash (2017) investigated the critical challenges affecting Islamic banking in India using the analytic hierarchy process. His finding indicated that the absence of proper regulatory framework, lack of experts in Islamic banking, lack of awareness regarding Islamic banking, absence of standard-setting and lack of collaboration and harmonization between Islamic banks are the main challenges facing Islamic banks in India.

Studies conducted to assess the challenges of interest-free window banking practice in Ethiopia are reviewed as follows. Muhumed (2012), Ali (2016), Tsion (2017), Getachew (2018), Jemal (2018), Bati (2018) and Wondwosen (2018) identified challenges facing the interest-free banking window practice in Ethiopia such as lack of conducive legal framework and lack of cooperation from government, absence of Shariah advisor, lack of skilled human resource, lack of awareness of clients, unavailability of effective supervision by NBE, negative perception regarding interest-free finance resulted from unjust association with religious extremism, absence of equity markets, lack of collaboration between interest-free window providers, lack

of set-up appropriate for Interest-free banking business, insufficient marketing and advertising, double taxation and the absence of standardization.

Abate (2016) assessed the Ethiopian interest-free banking regulation in light of global Islamic finance standards and concluded that using as a legal frame work the existing single and sketchy proclamation No. SBB/ 51/2011 to govern interest-free banking service will be a challenge. He recommended NBE to develop a comprehensive directive for a smooth application of interest-free banking system. Sefiani (2014) states that the absence of a suitable legal framework, the lack of skilled Islamic banking experts and inadequate awareness about Islamic finance products are the challenges of Interest-free banking practice in Ethiopia. Sefiani recommended the NBE to revise the proclamation No. SBB/ 51/2011 in order to resolve legal problems affecting the interest-free banks such as participation in non-banking business, value-added tax on merchandises and double taxation. Aman (2019) descriptively analyzed the expansion and financial performance of IFB windows in Ethiopia. His findings indicate that IFB windows in Ethiopia were able to exponentially expand their deposit accumulation through IFB. Moreover, their financial performance expressed in terms of income and profitability is showing substantial growth.

Ahmed (2019) investigated Ethiopian interest-free banking proclamation after the enactment of Directive No. SBB/72/2019. According to Ahmed (2019), there is no difference between the proclamation No. SBB/ 51/2011 and Directive No. SBB/72/2019. Moreover, the legal framework of Ethiopia is not appropriate for launching full-fledged interest-free banking. Accordingly, there is a need for a conducive legal framework to practice full-fledged interest-free banking in Ethiopia.

3. Research Methodology

As mentioned earlier in the introduction section, four fully-fledged Interest free banks are under formation. Two of them have already raised the minimum paid-up capital required to start a bank and established board of directors. Hopefully, they will join the finance sector in a very short time. The aim of this paper is assessing the available opportunities and challenges which may affect the performances of interest-free banking business in Ethiopia. To investigate the opportunities for interest-free finance in Ethiopia, this paper will analyze secondary data gathered from diverse sources. Regarding the effectiveness of interest-free window banking, we analyzed available annual reports of banks in addition to other secondary data that can show the potential prospect of interest free banking in Ethiopia.

Although there are various challenges faced by Islamic banks, in this paper we will focus on three categories of challenges we presume to have a significant impact on the performances of Interest free banks. Accordingly, the three categories of key challenges are negative perception toward interest-free banking, legal framework challenges and shortages of experts and skilled human resources. To investigate perceptions toward interest-free finance, we analyzed the social and mainstream media reactions following Prime minister Dr, Abiy Ahmed's vow for the establishment of full-fledged interest-free banking on May 22, 2019. The potential

challenges regarding legal frameworks are identified by thoroughly examining the banking business proclamations in light of international practices. Finally, challenges related to the shortage of experts and skilled human resources are assessed in accordance with the education system of the country, in addition to the related literature review.

4. Analysis

4.1. Opportunities for Islamic banking in Ethiopia

4.1.1. Huge Amount of Potential Customer

There are several potential opportunities for Interest free finance in Ethiopia. Among these opportunities, the first one is the availability of huge potential customers who have been excluded from accessing conventional finance products and services mainly due to religious reasons. The success of every business is mainly depending on the availability of potential customers who can access the products and services provided. As the basic principles of Islamic finance are originated from Sharia rules, it is expected to be Muslims are the primary customers for Interest free finance products and services. According to the World Population Review (2019) estimation, the population of Ethiopian reached 113 million and 34% (38.5 million) out of the total population are Muslims. The availability of a substantial Muslim population is the primary potential opportunity for the expansion of Interest free finance in Ethiopia. The ever increasing number of banks providing IFB service in window and subsidiary model, and customers who have accounts in these window services is another indicator of huge amount of potential customer. In 2018 only Oromia International bank and Cooperative bank of Oromia had 248,614 and 660,000 customers of IFB respectively (Aman, 2019).

4.1.2. High Popular Demand

The second opportunity that encourages Interest free banking in Ethiopia is the high popular demand for it from the Muslim population manifested for a protracted period. Ethiopian Muslims were expressing their demand to interest-free finance through different ways to the government. The request of Ethiopian Muslim Diaspora representatives and the establishment journey of Zamzam Bank from 2008 to 2011 are the main events which indicate the resolute demand of Ethiopian Muslims for Interest-free finance. These events are described in the introduction section more meticulously. Concerning this point, Hailu et al (2019) surveyed 321 respondents in Addis Ababa, the capital city of Ethiopia by asking the respondents plan if full-fledged interest-free banking is allowed in Ethiopia. 64.5% of respondents indicated that they will access the products and services and 33.6% of them expressed their interest to be a shareholder in full-fledged interest-free bank. The ever increasing number of IFB service users in the window model is additional evidence that portrays the higher demand for IFB service. Given the fact that the windows are providing limited IFB products (Aman, 2019) and the concern regarding sharia compliance of IFB window will be an adequate reason for customers to use fully-fledged banks.

4.1.3. Easy Deposit Mobilization and Profitability of IFB Windows

The third opportunity that signifies the potential effectiveness of full-fledged interest-free banking in Ethiopia is the success of Interest-free banking windows in collecting huge amount of money through interest-free deposit schemes. According to Tadesse (2019), from a total of 17 state-owned and private banks in Ethiopia, 11 banks accepted the license to provide interest-free banking window services and 10 of them already launched the services. Deposits are collected mostly by three types of accounts such as Amanah (current account), Wadi'a (saving account) and Mudarabah (profit sharing account). The state-owned Commercial bank of Ethiopia (CBE) that dominated the banking sector in Ethiopia also dominated the interest-free banking window services. Tadesse (2019) noted that the total deposit collected by all commercial banks providing interest-free window services at the end of May 2019 was 40 Billion Ethiopian Birr (1.5 billion USD) and CBE has a 66% share from this deposit. Cooperative Bank of Oromia (CBO), Oromia International Bank (OIB) and Awash Bank (AB) also has a substantial share from the total deposit collected throughout the country. Taye (2019) states that, the total amount of deposit collected by all interest-free banking window service provider commercial banks was 20 billion ETB (715 million USD) before 2 years and it reached now 40 billion ETB (1.5 billion USD) . Thus, deposit mobilization in interest-free window banking in Ethiopia shows a 100% increase within just 2 years.

Table 1: Deposit collected and Income generated by CBE, CBO and OIB from IFB window

BANK	IFBW deposit in ETB*		Growth in Deposit	IFBW profit in ETB		Growth in %
	2018	2019		2018	2019	
CBE**	14 billion	25 billion	78.57%	-	-	-
CBO***	2.2 billion	5 billion	125.23%	20.36 million	77.58 million	281%
OIB****	3 billion	4.16 billion	38%	223 million	244 million	9 %

Sources:
 * USD/ETB rate is 1/28
 ** 14 billion per February 8,2019 and 25 billion per 13 October 2019
 *** Collected from CBO 2018/2019 annual report
 **** Collected from OIB 2018/2019 annual report

The interest-free deposit collected and the income generated from interest-free services in 2018 and 2019 by CBE, CBO and OIB are summarized in Table 1. There is a significant growth in the amount of deposit collected and the income generated from IFB window services. Despite the economies of scale advantage conventional banks enjoy when providing IFB window service, the tremendous growth in deposit mobilization and higher profit margin they earned by providing a restrictive IFB window service indicate the potential for full-fledged interest-free banks to be profitable by providing a wide range of Sharia Compliant products and services. Aman (2019) analyzed the performance of IFB windows. His findings indicate an incredible growth of profitability. Ahmed (2019) investigated the expansion and performance

in deposit mobilization and financing of interest-free banking window. He concludes that the emergence of full-fledged interest-free finance in Ethiopia has a potential opportunity.

To sum up, the availability of huge potential customers who could not access conventional finance products and services mainly due to religious reasons, the high demands of Muslims for full-fledged interest-free banking, the success of Interest-free banking window providers in collecting a significant amount of interest-free deposit through a restricted services, and success of under formation full-fledged interest-free banks in collection of paid capital by selling shares to the public within a short period are the golden opportunities for Interest free finance in Ethiopia.

4.2. Challenges for Fully Fledged Interest Free Banking in Ethiopia

4.2.1. Negative Perception towards Interest-free Banking

After a protracted struggle and determined demand, Ethiopian Muslims heard the good news through the promise of PM Dr Abiy in May 2019, at an IFTAR event organized by Ethiopian Islamic Affairs Council, to allow the establishment of fully-fledged Interest free bank in Ethiopia. Nevertheless, the news is not welcomed by all. As mentioned earlier in the methodology section, we employ content analysis to measure the perception towards Islamic bank. Hence, we assessed the public response under the news that disclosed the PM's vow to allow the establishment of an Interest free bank. First, we examined comments given under news published on a Face book page of Fana Broadcasting Corporate (FBC), a pro-government mainstream media, regarding the establishment of Interest free bank in Ethiopia.

The post has more than 8 Thousand engagements of which 873 are comments. Most of the comments are not related to the news. However, a substantial amount of comments related to the news reflected negative connotations. More than 40 commenter opposed governments vow to allow the establishment of a full-fledged Interest free bank. The commentaries mentioned various reasons for their opposition. In general, the opposing comments fall into four categories. The first group of comments related to the establishment of fully-fledged banking with religious radicalism. They expressed their concern that the banks will empower extremists. The second group formed their argument on the notion of secularism. They opined their opposition stating that, allowing Interest free bank is against the principles of secularism. The third group of commenter's claims that allowing the establishment of Islamic banks will push Christian Ethiopians to demand a Christian bank, which may lead to a division based on a religious fault line. The last group of comments stated the adequacy of having interest-free windows under conventional banks. It is clear that these negative perceptions are not peculiar to Ethiopia (FBC (2019, May 22).

Another implication of the public reaction is a live radio discussion on local Fm named Sheger FM 102.1 broadcasted on July 11, 2019. In this live radio discussion around 6 attendants called and participated, of which four callers skeptic about the establishment of fully-fledged Interest free were banking in Ethiopia. They raised the common biased claim of connecting Islamic

banking with religious extremism, beside the spurious concern that it will create a religious fault line in addition to the already existing ethnic division (Sheger FM., 2019, July 11).

The negative perception is not confined to the Non-Muslim community only. Significant numbers of Muslim Ethiopians have lack of awareness towards Interest free banking and the service being rendered (Safiani, 2009). A study conducted by Elias Endale (2015) for partial fulfillment of master's program titled "Customers' Perception towards Interest-Free Banking Products and Services: In Selected Branches of Commercial Bank of Ethiopia" also states the negative perception towards Interest free banking. Both Safiani's and Endale's findings converge with what we have stated above inferring from public reaction express on social and mainstream media.

Besides the reaction of the public following the announcement of the government to allow the establishment of fully-fledged Interest free banks, in the following section, we will examine the perception by analyzing Five mainstream media reports on the issue. The media's examined are BBC Amharic, DW Amharic, ESAT TV, Gion Megazine and Addis Maleda.

DW Amharic welcomed Governments decision to allow the establishments of fully-fledged interest free banks in their article published on July 17, 2019. Besides, they interviewed organizers of two under formation fully-fledged banks and try to shed light on common misconceptions regarding Interest free banking. DW Amharic is one of the few media's which positively portrayed the relevance of having fully-fledged Interest free bank. BBC Amharic is another media, which gave a wide coverage for the topic. Though they neither explicitly welcomed nor opposed the government decision, their report is tantamount to a welcoming one. BBC Amharic, in their report on July 9, 2019, interviewed a scholar of Islamic finance. Though most of the questions raised by the journalist have a stereotypic flavor, their effort to put off misconceptions is plausible.

An interview with Islamic finance scholar name Dr Abdu Seid conducted by ESAT TV on may 27, 2019 is also analyzed for this study. The journalist echoed his concern like IFB is only for Muslims; IFB is charitable company and the difficulty of controlling IFB. However his concerns are mere reflections of his wrong perception.

On the other side, reports on Gion magazine and Addis media newspaper opposed the government's decision to allow fully-fledged interest free bank. An article published on Gion Magazine in June 2019 by a famous economic commentator named Kibur Genna, reflects their discontent and misconceptions they have regarding Islamic finance. Kibur Genna wrote on Gion magazine that, the government has made a fatal mistake by allowing the establishment of Interest free bank. He based his argument on spurious cases. He claimed that Interest free bank will be another divisive factor in Ethiopian politics, though he failed to substantiate his claim. He further argued that Islamic banks are established to serve merely the Muslim community, which by no means is acceptable (Genna, 2019, May).

Another print media which is examined for this study is Addis Maleda, a weekly newspaper. A columnist of Addis Maleda named Yayesew Shimelis wrote an article titled the "politics of

Islamic banking". In his article Yayasew audaciously claimed that there are international extremist groups behind Ethiopia Muslims demand to have a fully-fledged Islamic bank. He argued that the service provided in window model by conventional banks is more than enough. For him, Muslim countries are an eternal enemy of Ethiopia. Hence allowing for the establishment of Islamic bank is allowing Muslim countries, specifically Gulf countries, to have a huge stake in our economy voraciously. This economic stake will obviously impact our politics and jeopardize our interest. He additionally argued that allowing Islamic bank will be both a source and a means of transfer of funds for religious extremists which will bring a security threat for the country (Shimelis, 2019, June).

4.2.2. Legal Framework Challenges

Different types of approaches have been applied by countries to accommodate the Interest free banking system in their legal framework. Song & Oosthuizen (2014) identified four types of adaptation practice in the legal framework such as similar combined regulatory framework without reference to conventional or Islamic banks, similar combined regulatory framework by referencing directives applying either to Islamic or conventional banks, distinct legal framework for Islamic banks and mixed approach with single regulatory framework separate guidelines for conventional and Islamic banks. The approaches of Ethiopia to accommodate Interest free banking in its legal framework seems like the second approach, i.e. similar combined regulatory framework by referencing directives applying either to Islamic or conventional banks.

Proclamation No:1159/2019, a proclamation to approve the amendment of banking business proclamation states that "Without prejudice to the requirements of specified under the provisions of the proclamation, the National Bank may issue a Directive to prescribe additional conditions of licensing, supervision and requirements to establish Interest-Free Bank". This indicates that without prejudice to the regulatory framework enacted to conventional banks, further guidance for Islamic banks will decree by NBE. One of the basic questions should be asked at this point is whether Islamic banking principles are applicable under the guidelines prescribed in the banking business proclamations which ratified by NBE or not. Considering proclamations related to banking business activities listed under Proclamation No. 592/2008 and amendment Proclamation No:1159/2019, the special activities performed by Islamic banks are not listed in the proclamation.

One of the basic legal framework challenges for Islamic banks is the directive related to the limitation on Investment of banks stated in Directive No. SBB/60/2015. Under this directive article 4 (4) states "A bank may hold up to 10% equity shares in a single non-banking business other than insurance business" and article 4 (6) also indicated that "A bank's aggregate equity investment in all non-bank business, including insurance companies, shall not exceed 10% of its net worth". There is no clarity whether these articles are applied for Islamic banks or not. If it is applicable, Islamic banking products like Mushareka and Mudareba cannot be practiced in these legal frameworks since most of Islamic banking products depend on equity

investment. Pertaining to this point, Sefiani (2014) stated that “these articles create a conflict for issuing Musharaka or a Mudaraba partnership agreement in which a bank could own up to 100% of a business/transaction at the time of the signing of the contract”.

Another potential challenge for Murabaha (Cost-plus-Profit Sale) transaction which is rendered by Interest free banks is double taxation. The purpose of Murabaha is providing goods with mark-up profit instead of giving loan with interest to customers. Accordingly, the Murabaha transaction is taxed two times when the bank buys the product from suppliers and when the customer buys from the bank. If direct taxes like income tax from business (trade) activities and indirect taxes like Value Added Tax (VAT) and Turnover Tax (TOT) are enforced for Murabaha transaction, this Islamic banking product cannot be competitive and preferable by customers too.

One of the basic principles of Islamic finance is the services and products provided by Interest free banks should meet Sharia principles. So, there is a need for responsible authority who control whether products and services rendered by interest-free banks are compliant with sharia principles or not. The NBE has nothing to say neither about the controlling mechanism nor about the responsible body who controls the fulfillment of sharia principles. Consequently, there is a need to enact a directive by NBE regarding the controlling mechanism and Sharia board.

In addition to the above-mentioned challenges, NBE does not say anything about the accounting standards interest-free banks shall adopt. There are three main Islamic financial standards such as the Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions (AAOIFI), the Islamic Financial Services Board (IFSB), and the International Islamic Financial Market (IIFM). Therefore, there is a need to adopt one of these institutions for Islamic banking practice in Ethiopia, so that consistency and uniformity prevails. In general, the exclusiveness of banking business activity, limitation on investment of banks, double taxation of Murabaha transaction, unavailability of controlling mechanism by NBE and not adopting Islamic financial standards to follow are among the legal framework challenges which affect the practice of full-fledged interest-free banking in Ethiopia.

4.2.3. Shortages of Islamic Finance Experts

The shortages of Islamic finance experts who have both the conventional finance and Sharia knowledge is one of the biggest challenges full-fledged Interest free banks encounter. Lack of Islamic finance experts mainly resulted from the unavailability of educational institution that provides Islamic finance courses, seminars and trainings. Islamic finance courses are not given even as a single course in the private and state-owned universities and colleges throughout the country. Interest-free banking window providers are either sending their staffs for training in foreign countries or bring experts from other countries. In terms of the cost in either case, it affects the profitability of the bank. The problem is also observable from the experience of IFB window providers Sharia advisory board recruitment. Almost all IFB window providers have organized a sharia advisory board and most of the board members in all banks are traditional

religious teachers not Islamic finance experts. This clearly portrays the fact that, there is a remarkable shortage of skilled Islamic finance experts that can adversely affect the practice of IFB in Ethiopia.

Legal frame-work challenges and shortage of experts are not a challenge for Islamic banking in Ethiopia but also, they are a global challenge for Islamic finance Industry. Bello & Abubakar (2014) assessed challenges may face for the introduction of Islamic banking in Nigeria. Their finding indicated that legal frame-work challenges and shortage of experts are among the main challenges identified. Karbhari et al. (2004) also stated that regulatory problems and lack of adequately qualified persons in Islamic finance are among main problems that Islamic banking faces in the UK. Karimi (2007) indicated that the need of special regulatory framework by Islamic banking is one of the most significant challenges encountering the Islamic banking industry. Further, Mohd Zamil (2014) and Halim (2011) also identified both regulatory framework challenges and lack of expertise as a major challenge for Islamic banking industry. Ahmad & Hassan (2007) and Mzee (2016) stated that absence of a well-defined legal and controlling framework is one of the main challenges for Islamic banks.

Conclusion

The aim of this study is investigating the potential prospects and challenges of full-fledged interest-free banks in Ethiopia which are endorsed to the financial industry at the end of 2019. For this purpose, we analyzed several secondary source data such as reports, magazine, newspapers, news and previous researches. We analyzed descriptively the data related to the availability of potential customers, needs, the performance of IFB window providers and the progress of under formation full-fledged interest-free banks. The result indicated that Islamic finance has a golden opportunity in Ethiopia such as unbanked huge customers, high-level needs and the profitability of IFB window. This result converges with conclusion reached by Ahmed (2019) regarding the potential opportunities of Islamic finance in Ethiopia. In addition to Ahmed (2019), Aman (2019) also concluded that IFB has a bright future in Ethiopia.

Although Islamic finance in Ethiopia has golden opportunities mentioned above, it is anticipated that the implementation of this financial system will face many challenges. For this reason, we analyzed three anticipated challenges such as negative Perception, legal framework, lack of experts and human resources who are qualified both in conventional and Islamic finance knowledge. To investigate the perception toward Islamic finance in Ethiopia, we implemented a content analysis of social and mainstream media reaction and analysis given following Prime minister Dr. Abiy Ahmed's vow to facilitate the permission of full-fledged Islamic banking on May 22, 2019. The finding indicated that there is a negative perception towards Islamic finance in Ethiopia which is mainly resulted from common misconceptions. Therefore, there is a need to create awareness about Islamic finance in Ethiopia through training, workshop, seminar, social and mass media campaigns.

Legal framework challenges are assessed by analyzing the legal system of Ethiopia in light of Islamic finance principles. The finding shows that the exclusiveness of banking business

activity, limitation on investment of banks, tax system and unavailability of controlling mechanism and not referencing to one of the Islamic financial standards to follow are among the anticipated legal framework challenges which obviously affect the practice of full-fledged interest-free banking in Ethiopia. Therefore, it is recommended to the government of Ethiopia to make adjustments on the legal frameworks in a way that accommodates Islamic finance practices and enhance their performance in the financial system of the country. The challenge regarding shortages of experts and skilled human resources is analyzed considering the reality happening in the sector and this problem is identified as the main challenge for the sector in Ethiopia. Therefore, there is a need of institutions which can provide undergraduate and postgraduate programs, seminars, training, researches, etc. in the area of Islamic finance.

Future Research Direction:

It is suggested that there is a need for deep investigation regarding prospects and challenges of Islamic finance in Ethiopia. The success /failure of interest free window stage in Ethiopia within 8 years (2011-2019) need a deep investigation. Currently 4 conventional banks in Ethiopia have started providing Islamic banking services separately through subsidies. Therefore, there is a need to study the driving force for conventional banks to launch Islamic banking services by subsidiary in addition to window services. Moreover, economic role of IFB in Ethiopia can be a potential thematic area for future study.

References

- Abate, A. (2016). The Regulation and Supervision of Interest-Free Banking in Ethiopia (Unpublished Master's thesis, Addis Ababa University).
- Ahmad, A. U. F., & Hassan, M. K. (2007). Regulation and performance of Islamic banking in Bangladesh. *Thunderbird International Business Review*, 49(2), 251-277.
- Ahmed, M. I. (2019). The Progress to Allow Fully Fledged Interest Free Banking Business in Ethiopia. *European Journal of Islamic Finance*, (14).
- Alharbi, A. (2015). Development of the Islamic Banking System. *Journal of Islamic Banking and Finance*, 3(1), 12-25.
- Al-Hashimi, M., A., 2012: Ethiopian Muslims and the Ahbash controversy. Retrieved January 12, 2020, from <https://crescent.icit-digital.org/articles/ethiopian-muslims-and-the-ahbash-controversy>
- Ali, K. (2016). Challenges on Interest Free Banking Services: The Case of Commercial Bank of Ethiopia (Unpublished Master's thesis, Addis Ababa University).
- Aman, A. (2019). Interest free window banking and finance in Ethiopia: inception to expansion. *Journal of economic library*.6(4), 1-14
- Bati, M. (2018). Assessment of Post Implementation Challenges of Interest Free Banking Project: The Case of Commercial Bank of Ethiopia (Unpublished Master's thesis, Addis Ababa University).
- BBC Amharic (2019, July 9). ኢስላማዊ ባንክ ለኢትዮጵያ ምን ይፈይዳል? [What are the benefits of Islamic banking for Ethiopia?] Retrieved from <https://www.bbc.com/amharic/news-48914948>
- Bello, A., & Abubakar, M. I. (2014). Challenges and solutions to Islamic banking system in a pluralistic-secular country like Nigeria. *Journal of Islamic Economics, Banking and Finance*, 113(3580), 1-19.
- Chachi, A. (2005). Origin and development of commercial and Islamic banking operations. *Islamic Economics*, 18(2).
- Demirgüç-Kunt, A., Leora K., Dorothe S., Saniya A., and Jake H. 2018. The Global Findex Database 2017: Measuring Financial Inclusion and the Fintech Revolution. World Bank: Washington, DC.
- DW Amharic (2019, July 17). ከወለድ ነፃ የባንክ አገልግሎት እና ኢስላማዊ ባንኮች [Interest-free banking services and Islamic banks]. Retrieved from <https://www.dw.com/am/>
- Endale, E. (2016). Customers perception Towards Interest Free Banking Products and Services: In Selected Branches of Commercial Bank of Ethiopia (Unpublished Master's thesis, St. Mary's University).

- FBC (2019, May 22). ስንሰባሰብ፣ አንድ ስንሆን የሚኖረን ውበት ስንነጣጠል አይኖረንም [The beauty that we feel when we come together, we will not have when we are apart]. Retrieved from https://www.facebook.com/pg/fanabroadcasting/posts/?ref=page_internal
- Feyissa, D. (2012). The transnational politics of the Ethiopian Muslim diaspora. *Ethnic and Racial Studies*, 35(11), 1893-1913.
- Franzoni, S., & Ait Allali, A. (2018). Principles of Islamic Finance and Principles of Corporate Social Responsibility: What Convergence? *Sustainability*, 10(3), 637.
- Gait, A. H., & Worthington, A. C. (2007). A primer on Islamic finance: Definitions, sources, principles and methods.
- Genna, K. (2019, May). ሃይማኖትና ብሔርን መሰረት ያደረጉ ባንኮችን ማበራታት ትልቅ ስህተት ነው [It is a big mistake to promote religion and ethnic based banks]. ግድን መፅሄት ቁጥር 59.
- Getachew, A. & Kedir, S. (2019, May). Ethiopian PM attends iftar with Muslim community: Abiy Ahmed promises grand mosque, interest-free banking for Muslims. Anadolu Agency. Retrieved January 12, 2020 from <https://www.aa.com.tr/en/africa/ethiopian-pm-attends-iftar-with-muslim-community/1484949>
- Getachew, Y. (2018). Assessment of Prospects and Challenges of Interest Free Banking In Ethiopia In The Case Of Commercial Bank Of Ethiopia, North Addis District (Unpublished Master's thesis, St. Mary's University).
- Global Islamic Finance Report (GIFR). 2019. Islamic Finance Country Index (IFCI). Retrieved on January 12, 2020, from <http://www.gifr.net/publications/gifr2019/ifci.pdf>
- Hailu, S. M., Kapusuzoglu, A., & Ceylan, N. B. (2019). The Role of Islamic Financial Product Innovation in Reduction of Financial Exclusion in Ethiopia. In *Handbook of Research on Managerial Thinking in Global Business Economics* (pp. 426-446). IGI Global.
- Halim, M. A. B. A. (2011). Enhancing the Effectiveness of Legal Infrastructure: A Study on Legal Issues and Other Challenges of Islamic Banking and Finance in Malaysia, paper from 8th International Conference on Islamic Economics and Finance. Center for Islamic Economics and Finance, Qatar Faculty of Islamic Studies, Qatar Foundation, 19-21.
- Hussain, M. M., & Pasha, A. T. (2011). Conceptual and operational differences between general takaful and conventional insurance. *Australian Journal of Business and Management Research*, 1(8), 23-28.
- Iqbal, M., Ahmad, A., & Khan, T. (1998). Challenges facing Islamic banking (Vol. 1). Jeddah: Islamic Research and Training Institute.
- Iqbal, Z., & Mirakhor, A. (1999). Progress and challenges of Islamic banking. *Thunderbird International Business Review*, 41(4-5), 381-405.
- Islamic Financial Services Board (IFSB). 2019. Islamic Financial Services Industry Stability Report. Kuala Lumpur, Malaysia, July.

- Jemal, N. (2018). Practices and Challenges of Interest Free Banking Windows of Commercial Banks in Ethiopia (Unpublished Master's thesis, AAU).
- Karbhari, Y., Naser, K., & Shahin, Z. (2004). Problems and challenges facing the Islamic banking system in the west: The case of the UK. *Thunderbird International Business Review*, 46(5), 521-543.
- Karbhari, Y., Naser, K., & Shahin, Z. (2004). Problems and challenges facing the Islamic banking system in the west: The case of the UK. *Thunderbird International Business Review*, 46(5), 521-543.
- Karimi, A. J. (2007). Challenges facing Islamic banks. Dawn Media Group.
- Mohamad, M. T., Abdullah, M. Y., Mohamad, M. A., & Abidin, U. Z. A. A. Z. (2013). The historical development of modern Islamic banking: A study in South-east Asia countries. *African Journal of Business and Management*.
- Mohd Zamil, N. A. (2014). An empirical investigation into the problems and challenges facing Islamic banking in Malaysia (Doctoral dissertation, Cardiff University).
- Mollah, S., & UDDIN, M. H. (2013). How Does an Islamic Microfinance Model Play the Key Role in Poverty Alleviation? *Contemporary Islamic finance: Innovations, Applications, and Best Practices*, 614, 245.
- Muhumed, M. (2012). Islamic Banking: Prospects, Opportunities and Challenges in Ethiopia (Unpublished Master's thesis, Addis Ababa University).
- Mzee, M. M. (2016). The Legislative Challenges of Islamic Banking in Tanzania. *JL Pol'y & Globalization*, 45, 131.
- Sefiani, Z., (2014). Policy Analysis on Ethiopia Interest Free Banking (IFB) Directive. Prepared for Mercy Corps.
- Sheger FM. (2019, July 11). ኢስላማዊ ባንክ ምንድን ነው? [What is Islamic Bank?] YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=3BjxBFgguco&t=1157s>
- Shimelis, y. (2019, June). የ ኢስላማዊ ባንክ ፖለቲካ [politics of Islamic banking]. *አዲስ ማለዳ ጋዜጣ ቅጽ 1 ቁጥር 3*.
- Song, M. I., & Oosthuizen, C. (2014). Islamic banking regulation and supervision: Survey results and challenges (No. 14-220). International Monetary Fund.
- Tabash, M. I. (2017). Critical challenges affecting Islamic banking growth in India using Analytical Hierarchy Process (AHP). *Banks and Bank Systems*, 12(3), 27.
- Tadesse, F, (2019, July). Central Bank Relaxes Interest-free Banking Rules. *Fortune News*. Retrieved January 12, 2020 from <https://addisfortune.news/central-bank-relaxes-interest-free-banking-rules/>

- Tsion, S. (2017). Challenges and opportunities of interest free banking in Ethiopia (Unpublished Master's thesis, Addis Ababa University).
- Uppal, J. Y., & Mangla, I. U. (2014). Islamic banking and finance revisited after forty years: Some global challenges. *Journal of Finance*, 16, 36-51.
- Warde, I. (2000). *Islamic finance in the global economy*. Edinburgh University Press.
- Wondwosen, T. (2018). operational challenges and opportunities of interest free banking in Ethiopia (Unpublished Master's thesis, Addis Ababa University).
- Zaher, T. S., & Kabir Hassan, M. (2001). A comparative literature survey of Islamic finance and banking. *Financial Markets, Institutions & Instruments*, 10(4), 155-199.
- Zamil, M., & Aiza, N. (2014). An empirical investigation into the problems and challenges facing Islamic banking in Malaysia (Doctoral dissertation, Cardiff University).
- Zamzam Bank (2012). የዘምዘም ባንክ (አ.ማ.) (በምስረታ ላይ) የስራ ሪፖርት (Zamzam bank under formation work report). Addis Ababa.

Homoeconomicus'tan Homoislamicus'a: Karşılaştırmalı Bir Araştırma

Ali Can Yenice*

Received: 11.06.2020

Accepted: 19.08.2020

DOI: 10.25272/ijisef.751251

Type: Research Article

Öz

Homoeconomicus, ana akım iktisadın önemli postulalarından biri olarak iktisadi modellerde yer bulmaktadır. Bu postula, modellerin iç tutarlılığını sağlamanın yanında bir insan tasavvuru da oluşturmaktadır. Homoeconomicus'a heterodoks iktisatla birlikte Ortodoks iktisattan da itirazlar gelmektedir fakat ana akım iktisadın insan yaklaşımını, İslam iktisadı düşüncesi çerçevesinde ele alan çalışmalar yok denecek kadar azdır. Bu çalışmada modern İslam iktisadı düşünürlerinin insana yönelik yaklaşımları dört kavram üzerinden değerlendirilmektedir. Bu kavramlar şunlardır: Bilgi, rasyonalite, objektivite, fayda/kâr. Bu kavramlar ana akım ile İslam iktisadındaki insan tasavvurlarının farklılıklarını göstermesi açısından zengin bir içerik sunmaktadır. Çalışmada modern İslam iktisadı düşünürlerinin insan tasavvuruna yönelik düşüncelerine yer verildikten sonra belirlenen kavramlar çerçevesinden karşılaştırmalı bir değerlendirme yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Homoeconomicus, Homoislamicus, İktisadi insan.

Jel Kodları: B59, B15, B31

From Homoeconomicus to Homo Islamicus: A Comparative Research

Abstract

Homoeconomicus is found in economic models as one of the major assumptions of mainstream economics. This assumption, while providing the internal consistency of the models, also constitutes human thought. There are objections to Homoeconomicus from Heterodox economics along with Orthodox economics. However, the studies dealing with the human approach of mainstream economics within the framework of Islamic economics are almost nonexistent. In this study, the approaches of modern Islamic economics thinkers towards human are evaluated on four concepts. These concepts are: Information, rationality, objectivity, utility / profit. These concepts provide a rich content in terms of showing differences in human thought between mainstream and Islamic economics. In this study, the ideas of modern Islamic economics thinkers towards human imagery are explained on these concepts. Then, a comparative analysis is made within the framework of these concepts.

Keywords: Homoeconomicus, Homo Islamicus, Economic human.

Jel Codes: B59, B15, B31

* Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, İslam Ekonomisi ve Finansı Uygulama ve Araştırma Merkezi (İSEFAM), ayenice@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1869-6814

Giriş

İnsan; dinler tarihinin, bilim tarihinin, siyasi tarihin, sosyolojinin, psikolojinin ve iktisat gibi sayısız disiplinin çalışma konusu olmuştur. İnsanı açıklama ve yönlendirme çabası çok eskilere dayanmaktadır. Nitekim iktisat bilimi de –bilimsel hüviyetini son birkaç asırda kazanmasına rağmen- insan üzerine fikirler üretmiş ve insanı bilimsel çalışmanın bir parçası haline getirmiştir. Bu doğrultuda ana akım iktisadın içerisinde insan tipi olarak “*homoeconomicus*” kavramsallaştırmasına daha çok itibar edilir olmuştur.

İktisat biliminin, insana dair yorumlamalarını iki düşünce üzerinde toplulaştırmak mümkündür. İlki fizik biliminden etkilenen iktisadi görüşler neticesiyle insanları tek tip bir rasyonalite algısıyla değerlendiren *homoeconomicus* diye adlandıran model, ikincisi ise bunun tersine her insanın birbirinden farklı olduğunu, dolayısıyla tek tip bir rasyonalitenin uygun olmadığını savunan yaklaşımdır. İktisat biliminin geldiği nokta itibarıyla ilk tip *homoeconomicus* modeli daha çok tercih edilerek bilimsel çalışmaların objesi olmaktadır.

Bu çalışmanın ilk kısmında neoklasik modelin *homoeconomicus* modelinin özelliklerine değinilmektedir. *Homoeconomicus*'un özellikleri belirtildikten sonra, belirli kavramlar çerçevesinde (bilgi anlayışı, rasyonalite, objektivite ve fayda/kâr yaklaşımı) insan anlayışı ele alınacaktır. Sonraki kısımda bu kavramlar üzerinden İslam iktisadı çalışmaları yapan düşünürlerin çalışmaları incelenecektir. Son kısımda ise buradan yola çıkarak 'homoeconomicus' ile 'İslam İktisadında İnsan' arasındaki benzerliklerin ve farklılıkların ortaya konulması amaçlanmaktadır.

1. Neo Klasik Modelde İnsan Düşüncesi: *Homoeconomicus*

Homoeconomicus düşüncesinin felsefi temelleri Bentham tarafından oluşturulmasına rağmen literatüre dâhil olması 1848'de John Stuart Mill'in “*Essay on Some Unsettled Questions of Political Economy*” adlı eseriyle olmuştur. Mill çalışmasında her ne kadar 'homoeconomicus' kavramını kullanmasa da ilk düşünsel çerçevesini ortaya koyduğu bilinmektedir. 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Jevons, Walras ve Menger gibi marjinalist iktisatçılar Mill'in düşüncelerini matematiksel yollarla teorik düzeyde ifade etmişlerdir (Levent, 2019, s. 104; Madi, 2014, s. 107).

Jeremy Bentham¹ 18. yüzyılın son çeyreğinde, Doğa Kanunu felsefesinin geçerli olmadığını ileri sürerek 'faydacılık' düşüncesini oraya atmıştır. Doğa Kanununa göre insan tabiattaki gibi özgür bırakıldığında iyi ve kötüyü kendi isteğine göre seçebilmektedir. Ancak Bentham, insanı tamamıyla ahlaki duygularından arındıracak bir düşünce ileri sürmüştür. Pek çok filozofta olduğu gibi Bentham'a göre de insan, iki tür davranışla karşı karşıyadır: Zevk alma ve acıdan kaçınma. İnsan davranışlarını bu iki unsur yönlendirirken, fayda seçim sebebini oluşturur. İnsan acıdan kaçındığında veya zevk aldığıda fayda veyahut mutluluğa ulaşacaktır (Bentham, 1781, s. 14). Kazgan'a göre; faydacı felsefenin kurucusu sayılan

¹ Jeremy Bentham (1748-1832) ayrıntılı bilgi için : “*Ahlak ve Yasama İlkelerine Giriş*”, 1789

Bentham, liberal iktisadi düşüncedeki 'Doğa Kanunu' nun farklı bir şekilde izahatını yapmaktan öteye gitmemektedir (Kazgan, 2011, s. 60).

Bir edimin ahlaki olmasını, ondan elde edilen faydaya bağlayan Epikürcülerden beri faydacı düşünce birçok bilimi etkilemiştir (Sedlacek, 2012, s. 272). İktisat biliminde klasik iktisatçılarla başlayan faydacılık, gelişimini neoklasik okulda tamamlamaktadır. Faydacı insanın temel özelliklerini sıralayacak olursak;

-İnsanın en baştaki tercihi, kendi faydasını arttırmaya (zevki çoğaltıp acıyı en aza indirmeye) çalışmaktır.

-Rasyonel davranış (fayda ilkesi gereğince) sergilemektedir.

-Zevk- acı muhasebesi neticesinde '*en büyük sayı için en büyük mutluluk*' vardır (Kazgan, 2011, s. 61; Ruben, 2013, s. 34).

- Birey özgür ve eşittir.

- Piyasa içerisinde üretici /tüketici veya ekonomik diğer birimler tam bilgiye sahiptir. Yani tüketici satın alacağı mal ile ilgili tüm ayrıntılara (malın fiyatı, emsal malların fiyatı, malın içeriği vd.) hâkimdir. Aynı durum üretici için de geçerlidir.

- Tüketici faydasını en fazla noktaya ulaşmasını ve üretici de kârını ulaşabileceği en yüksek seviyeye çıkarmayı istemektedir. Dolayısıyla üretici/tüketici karşılaştığı seçenekler arasından kendisi için en faydalısını seçmektedir. Sonuç olarak fayda çokluk ile anlam kazanırken miktar olarak çok olanın az olandan daha değerli olduğu düşünülmektedir.

- Ekonomik davranışlarında ahlakilik aranmaz (Zaim, 1992, s. 165), iktisadi kazanç (fayda/kâr) seçim sebebidir (Akyıldız, 2008, s. 30; Candan ve Hanedar, 2005; Sarfati, 2004, s. 117).

Rasyonel insan neoklasik model içerisinde hayati bir öneme sahiptir. Model gereği bireyin çıkarından/faydasından/mutluluğundan toplumun mutluluğuna ulaşılır. Görünmez el denilen piyasa mekanizmalarıyla bireyin çıkarı en fazla noktaya ulaştığında toplumun da çıkarı en yüksek seviyeye çıkacaktır. Dolayısıyla insanın kendi fayda/kârını önemsemesinde ve bu amaçla hareket etmesinde bir sakınca görülmemektir. Çünkü bu teorik çerçeve içerisinde birey için iyi olan toplum için de iyi demektir (Dinler, 2004, s. 300). Ancak Stiglitz'e göre ise kişisel çıkar arayışı, refahın bütün herkese ulaşmasını sağlamamış aksine bankalar işçiler, vergi ödeyenler, hanehalkları ve ekonomi için çok daha büyük bir felakete sebep olmuştur. Bu doğrultuda; ABD'deki binde 1'lik kesimin bir buçuk günde kazandığı, en alt yüzde 90'lık kesimin bir yılda kazandığına neredeyse eşit olduğu bir adaletsizlikten bahsetmektedir (Stiglitz, 2012, s. 47). Pek çok ülkede refahın topluma dengeli bir şekilde dağılmadığını ortaya koyan benzer verileri görmek mümkündür.

Neoklasik modelin ürettiği insan modelinin çıkmazları ve toplumsal refaha negatif katkıları ana akım iktisat ve davranışsal iktisat içerisinde de tartışılmaktadır. Bu çalışmada bu tartışmalardan ziyade İslam iktisadı literatürünün konuya katkılarına yer verilecek ve tartışma; bilgi anlayışı, rasyonalite, objektivite ve fayda/kâr anlayışı çerçevesinde ele

alınacaktır. Çünkü ana akım içerisindeki tartışmaları zikredilen kavramlar etrafında bir araya toplama mümkündür.

1.1. Bilgi Anlayışı

Homoeconomicus'un tarih sahnesinde yerini alması, iktisadın laikleşme süreciyle ve hâkim inanış olmasıyla yakından ilişkilidir (Özel, 1994, s. 13). Bu süreci 17-18. yüzyıl Avrupa'daki Rönesans ve reform hareketleri ile ilişkilendirmek mümkündür. Aydınlanma ve laisizm ile birlikte kiliseye karşı mücadele eden burjuva hareketlerinin başarı elde etmesi sonucu kapitalizmin ve onun öğretisi olan liberal iktisadi davranışların bilgi anlayışı belirginleşmiştir. Bu doğrultuda akıllı temel alan bilgi, gözlem ve deney yoluyla elde edilmektedir. Bu bilgi aynı zamanda gerçeğin de bilgisi olmaktadır (Tabakoğlu, 2008, s. 177). Dolayısıyla bilgi seküler ve nesnel olmalıdır. Neoklasik iktisatta yöntem temel olarak akılcı, soyutlayıcı, matematiksel statik denge, tümdengelim ve tümevarım şeklinde özetlenebilmektedir (Baloğlu, 2004, s. 106; Erkekoğlu, 2015, s. 95; Sarfati, 2004, s. 119).

1.2. Rasyonalite

Neo klasik analizin ve ana akım iktisadın önemli bir unsuru olan homoeconomicus, akılcı bir yöntem takip etmektedir. Özel'in iktisadın laikleşmesi olarak adlandırdığı dönem (17-18.yy) itibarıyla doğa bilimlerindeki gelişmenin karşılığı iktisatta akılcılığın gelişmesine tekabül etmektedir (Özel, 1994, s. 11).

Ana akım iktisatta davranışların rasyonel olduğunu tanımlamanın iki temel metodolojisi bulunmaktadır. Bunlardan ilki rasyonaliteyi seçimlerin iç tutarlılığı olarak görmek, ikincisi ise rasyonaliteyi kişisel çıkarın azamileştirmesi ile özdeşleştirmektir (Buğra, 1995).

Rasyonalizm, kişinin alternatif seçenekler arasından en uygunu seçebilecek akli yöntemi izlemesi sonucunu doğurmaktadır. Nitekim mikroekonomide tüketici faydasını azamileştirirken akli yönetime başvurmaktadır. Ancak böyle bir yöntem izlenebilmesi için şahsın tam bilgiye sahip olması gerekmektedir ki homoeconomicus hem tam bilgiye hem de rasyonaliteye sahip birey olarak tanımlanmaktadır (Erkekoğlu, 2015, s. 96). Bu doğrultuda homoeconomicus kısıtlı bir bütçeyle alternatif seçenekler arasından faydasını rasyonel yöntemle arttırmaya çalışan birey olarak ifade edilmektedir (Akyıldız, 2008, s. 30).

İktisadın rasyonalitesi ve homoeconomicus pek çok tartışmaya konu olmuştur. Bu doğrultuda Herbert Simon'un ifadesiyle 'sınırlı rasyonellik' (Akyıldız, 2008, s. 34) ve risk durumlarında daha az rasyonel olma durumunu çalışarak ödül alan Kahneman ve Tversky² zikredilebilmektedir. Davranışsal iktisat literatüründen rasyonaliteye yönelik yapılan

² Kahneman ve Tversky 2002 yılında yapmış oldukları çalışma üzerine Nobel ödülünü almaya hak kazanmışlardır. 'Beklenti Teorisi' ni ortaya çıkaran iki bilim adamı, belirsizlik ve risk durumlarında insanların tahmin edildiği gibi rasyonel davranmadıklarını ortaya koymuştur.

Ayrıntılı bilgi için : Kahneman, Daniel ve Amos Tversky (1979), Prospect Theory: An Analysis of Decision Under Risk, *Econometrica* 47.

Tversky, A., ve Kahneman, D. (1974). Judgment under uncertainty: Heuristics and biases. *Science*, Cilt 185, 1124-1131

eleştiriler bilimsel camiada kabul görerek, insanın mekanik işleyişe sahip bir robot olmadığı aksine duyguları ve “dürtü”leri olan bir varlık olduğu kanısı oldukça yaygınlaşmıştır.

1.3. Objektivite

Objektivite, insanın davranışlarının sonuçlarını fayda üzerinden hesap yaparak gerçekleştirilmesine olanak sağlamaktadır. Bentham’ın fayda düşüncesinin temelinde subjektif değerler olmasına karşın insanın fayda yaklaşımı (acı-zevk muhasebesi) objektif olarak değerlendirilmektedir (Erkekoğlu, 2015, s. 113; Sarfati, 2004, s. 114). Bireyin faydacı davranışlarının objektif, yani nesnel tutum olarak değerlendirilmesi iktisat biliminin faydaya bilimsel bir unvan kazandırmasına sebep olmaktadır. Nitekim neoklasik modelde faydanın nesnel yöntemlerle ortaya konulduğu gözlemlenmektedir.

İnsanın değer yargılarından bağımsız bir şekilde faydasını arttırmasıyla toplumsal refahın da artacağı düşüncesi, soyut ve teorik yöntemlerle izah edilmektedir (Kazgan, 2011, s. 177). Aydınlanma ile birlikte, gerçeğin bilgisine akıl yoluyla ulaşabilecek olan rasyonel birey, bu süreçte doğa bilimlerindeki nesnelliği iktisada da uyarlamıştır (Erkekoğlu, 2015, s. 119).

1.4. Fayda/Kâr anlayışı

Homoeconomicus’un en temel özelliklerinden biri faydacılıktır. Bentham’ın zevk-acı muhasebesi, iktisadi adamda kısıtlı kaynaklarla azami faydaya ulaşmayı hedeflemek şeklinde uyarlanmıştır. Neo klasik modelin en önemli varsayımı olan homoeconomicus’, piyasada mevcut seçenekler hakkında tam bilgiye sahip olup alternatifler arasından fayda veya kârını en yüksek seviyeye çıkaracağı öngörülmektedir. Bu açıdan insan ben merkezli tanımlanırken, onun bencil, çıkarıcı zevk peşinde hareket ettiği makul karşılanmaktadır (Baloğlu, 2004, s. 110).

Homoeconomicus’un en çok tartışılan özelliklerinden olan benmerkezci faydacılık anlayışı tüketici teorisinde bireylerin iktisadi çabaları ‘para kazanma’ düşüncesidir. Bu da bireyde maksimum fayda ve minimum zahmet anlayışıyla ortaya çıkmaktadır (Madi, 2014, s. 124).

2. İslam İktisadı Çalışmalarında İnsan Yaklaşımları

2.1. Sabahattin Zaim’in İnsan Yaklaşımı

İslam iktisadı alanında Türkiye’de ilk yazarlardan Sabahattin Zaim, iktisadi hayat, sosyal hayat, din hayatı diye ayrımlara gitmezken birinin varlığının öbürüne bağlı olduğunu ileri sürmektedir. Bu açıdan iktisadi insana (homoeconomicus) en çok eleştiri getirenlerin başında gelmektedir. Zaim’e göre 19. yüzyıldan itibaren materyalizm (maddeci yaklaşım) görüşüyle sosyal düzen sadece iktisadi açıdan ele alınmakta olduğundan sosyal yapıda sorunlar (krizler, sosyal çatışmalar vd.) ve manevi alandan kopuşlar (sekülerleşme) yaşanmaktadır (Zaim, 1992, s. 16).

Batı iktisadi birikiminden farklı olarak İslam ekonomisi değer yargılarına sahiptir. Hatta Zaim’e göre Batı kökenli iktisat bilimi de değer yargılarına sahiptir. Ancak bunu, matematiksel modellerin ardına gizlemekte ve objektif olduğu izlenimini vermektedir. Bunun bilimsel

çalışmanın usulüne uygun olmadığını dile getiren Zaim, aslında değer yargıları içeren ve bunu da dile getiren çalışmaların bilimsel olduğunu ifade etmektedir (Zaim, 1992, s. 47).

Zaim, iktisat biliminin insanı homo-economicus olarak tanımlamasını reddederek, sadece ekonomik davranışların insanı açıklamada yetersiz olduğunu ifade eder. Bu açıdan iktisadi tercihler sosyal hayatın bir parçasıdır ve salt iktisadi tutumlar bir insanı tanımlamada yetersizdir. İnsan daha kapsamlı bir tanımlamaya ihtiyaç duymaktadır. Bu açıdan Zaim insanın insanı tanımlamasını kabul etmeyerek '*Homo İslamicus*' terimini kullanmıştır (Zaim, 1992, s. 161).

Din ve sosyal hayat bir arada değerlendirilmektedir. Bu doğrultuda dünyevi işlerin iki boyutlu karşılığı vardır. Bu karşılık uzun vadeyi hesaba katan insan vizyonunu oluşturur ki bu anlayışa göre o insan Müslüman insandır (Zaim, 1992, s. 162).

Zaim'in görüşüne göre rasyonel insanın eksikliği, sadece madde üzerinden dünyayı tanınması ve ona göre işler yapmasıdır. Davranışlardaki tek boyutluluk ahlakilik değerini hesaba katmamayı oluşturmaktadır. Bu da toplumsal refahın oluşmasına engel teşkil etmektedir (Zaim, 1992, s. 165).

İnsanın yaptığı işlerdeki dünya ve ahiret karşılığını hesaba katması, maddeyle olan ilişkisini '*emanetçi*'lik bağlamında değerlendirmesinden ileri gelmektedir. Bu açıdan insan yeryüzündeki tüm yaratılmışların esas sahibi değil, onları belirli bir amaç için kullanabilecek emanetçi olmaktadır. İnsanın eşyayla ve diğer insanlarla olan ilişkisinin yegâne amacı '*Yeryüzünün Halifesi*'³ gagesinden ileri gelmektedir. Bu sorumluluk kişiye ahlakilik ve yüce bir sorumluluk vermektedir. Yeryüzünün halifesi olan insan, toplumun dünya ve ahiret refahı için çalışacaktır. Dolayısıyla insanın sadece ferdi faydayı değil toplumsal faydayı da hesaba katması gerekmektedir (Zaim, 1992, s. 182).

Rasyonel insan, iktisat biliminin gelişimi içerisinde objektif bir çerçeveye konulmuştur. Aslında objektiflik kriteri değer hükümlerine bağlı olmamayı veya birçok insan için belirli seçeneklerin makul olduğuna işaret eder. Ancak insanın toplumdan ve değer yargılarından soyutlanarak yaşayamadığı ele alınırsa rasyonel insan modelinin objektif olduğu kanısının gerçek olmadığı ortaya çıkacaktır (Zaim, 1992, s. 166).

Homo-economicus modeli, insanın bilimsel birikiminin bir ürünüdür. Daha açık bir ifadeyle insanın akılla geliştirdiği bir prototiptir (Zaim, 1992, s. 166). Bu açıdan eleştiriye açıktır. Müslüman insanın ortaya çıkışı ise ilahi kaideler ve peygamberi örnekliklere

³ Ayrıntılı bilgi için: "Fizilal'ül Kur'an Tefsirinin Türkçe Açıklaması" Seyyid Kutub, ve "Tefhimu'l Kur'an Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri" Mevdudi

Bakara Suresi 30: "Hani Rabb'in, meleklerle "Ben yeryüzünde bir **halife** yaratacağım" demişti. - Melekler "Ya Rabbi sen yeryüzünde kargaşalık çıkaracak, kan dökcek birini mi yaratacağsın? Oysa biz seni överek tesbih ediyor, takdis ediyoruz" dediler. Allah meleklerle "Ben sizin bilmediklerinizi bilirim" dedi.

En'am Suresi 165: Sizi yeryüzünde **halife** yapan ve verdiği nimetler hakkında sınavdan geçirmek için bazılarınızın derecesini diğer bazılarınızdan üstün kılan O'dur. Hiç şüphesiz Rabbinin cezalandırması gecikmesizdir, aynı zamanda O, bağışlayıcı ve merhametlidir."

dayandırılmaktadır. İnsanı insanın tanımlaması ve yönlendirmesinin yerine insanı yaratıcının tanımlaması ve yönlendirmesi daha sağlıklı bir seçim olacaktır. Bu açıdan Zaim yaptığı çalışmalarında insanı, '*Homo Islamicus*' olarak ele almaktadır.

2.2. Ahmet Tabakoğlu'nun İnsan Yaklaşımı

İslam iktisat tarihi ve İslam iktisat düşüncesi alanında Türkiye'de önemli eserler veren Tabakoğlu, *İslam İktisadına Giriş* adlı eserinde zihniyetten başlayarak insan ve iktisat arasındaki karşılıklı etkileşimi sarıh bir şekilde ortaya koymuştur (Tabakoğlu, 2008). Bu doğrultuda insan, mutlak gerçeği (hakikati) arayan varlık olarak tanımlanmaktadır. Batı bilimlerinin gelişmesi skolastik düşünceden kopuşla, pozitif ilimleri keşfetmeleri neticesinde ortaya çıkmıştır. Doğası gereği seküler bir anlayışa sahiptir. Bilimsel gelişmenin ortaya çıkmasının batıdaki sürecini (Hristiyan düşüncesinden kopuş-Pozitif İlimler-Seküler Bilgi) ifade ettikten sonra; bu sahada üretilen bilginin aklı ve gelişmeyi hedef aldığı ortaya koyulmaktadır (Tabakoğlu, 2008, ss. 31-34). Tabakoğlu bilginin kaynaklarını usûl ilminden yola çıkarak; beş duyu, akıl ve sadık haber (Kur'an ve Sünnet) olarak ifade etmektedir. Dolayısıyla değer yargısı içeren bir bilgi anlayışına sahiptir (Tabakoğlu, 2008, s. 55).

Kapitalizmin Batı içerisindeki geçirdiği evreleri sıralayan Tabakoğlu, küreselleşmenin sonucunda kapitalist anlayışın, ülkeleri '*gelişmiş veya azgelişmiş*' olarak sınıflandırdığını ifade etmektedir (Tabakoğlu, 2008, s. 30) Gelişmiş Batı karşısında gelişmemiş olduklarını kabul eden Doğu toplumları, Batı'nın kalkınma anlayışını takip ederken kendi kültür ve medeniyetlerinin etkisizleşmesine sebep olmuşlardır (Tabakoğlu, 2008, s. 34). Tabakoğlu, Batı bilimsel birikimini izleyen Müslümanların/Müslüman ülkelerin kendi değerleriyle Batı değerleri arasında bölünme yaşadığını vurgulamakta ve bilginin üretilme sürecinde, kendi kaynaklarından ilham almayan toplumların, değerlerinin zıddına evrileceğini veya çoğunluğun uydusu durumunda kalacağını dile getirmektedir. Tabakoğlu İslam dünyası ve Batı dünyasının etkileşimini kabul ederken, bahsi geçen sorunun çözümünün ise bunları özü itibarıyla farklı iki dünya olarak kabul etmekten geçtiğini belirtmektedir (Tabakoğlu, 2008, s. 31).

İslam'da dengenin üç yönü bulunmaktadır. Bunlar; evrenin dengesi, insanın dengesi ve toplumun dengesidir (Tabakoğlu, 2008, ss. 79-106). Tabakoğlu bu açıdan insanın kendi içerisinde dengesinin üzerinde durarak insan davranışlarının çift boyutluluğuna (dünya-ahiret) vurgu yapmaktadır (Tabakoğlu, 2008, s. 80). İnsanın dengesinde -adalet ile aynı kökten gelen- itidal kavramını kullanarak, israf (aşırı harcama) ve taktîrden (yetersiz harcama) uzaklaşmayı esas almaktadır. İslam'da insan, kapitalizmin ortaya çıkardığı her şeyde menfaat hedefleyen rasyonel insandan (homoeconomicus) farklıdır. İnsanın davranışlarında kulluk şuuru ön planda olmalıdır (Siddiki'den aktaran Tabakoğlu, 2008, s. 82).

Tabakoğlu, insanla ilgili çıkarımlarını bir özün (İslam) parçasından hareketle ifade eder. Bu açıdan insanı sadece maddi kaygıyla hareket eden ve çıkarını önemseyen rasyonaliteye mahkûm etmek sağlıklı bir yorum olmamaktadır. "*Günümüz sömürüye dayanan iktisadi-içtimai sisteminde insanların en önemli meselesi iktisadi endişe haline gelmiştir. Oysa insanların normal*

şartlar altındaki tercihlerine göre ahlâki-rûhî, estetik, siyasi ve içtimai değerler daha önemli yer kaplar.” (Tabakoğlu, 2008, s. 82) Dolayısıyla tüm ilimleri, bir bütünlük içerisinde ele alarak İslami hayat görüşünün çerçevesi içerisinde değerlendirilmektedir.

2.3. Mehmet Asutay'ın İnsan Yaklaşımı

Asutay politik ahlak ekonomisi fikriyle, insanın sadece ekonomik davranışlarıyla ifade edilmesi fikrinin karşısında yer alan bir tez ileri sürmüştür (Asutay, 2007a, s. 4). İslam dininin metodolojik açıdan üç ana yönü olduğunu (akide-şariat-ahlak) ileri sürerek insanın ekonomik davranışlarının ahlaki yöne sahip olduğunu dile getirmektedir. Dolayısıyla insan sadece maddi kaygı (fayda/kâr) ile hareket etmemekte, davranışlarında ahlakiliği de gözetmektedir. Bu varsayımda insan rasyonalitenin dışına çıkmamaktadır. Bilimin geldiği noktada, insanın kendini ve çevresini keşfiyle bir öte dünya inancı ortaya çıkmaktadır. Böylece insan mutlak rasyonel bir tutum içerisinde olarak; uzun dönemli (dünya ve ebedi dünya/ahiret) bir seçim yapabilmekte kazancını yine en üst seviyeye çıkarabilmektedir (Asutay, 2007b, s. 12). Böylece insan, ebedi dünyayı hesaba kattığı için davranışlarına uzun dönemi etkileyen bir kutup daha eklenmektedir.

İslam ahlâk ekonomisinin geleneksel iktisadi görüşten belirli noktalardaki farklılıklarını belirten Asutay, ahlâk ekonomisinin Kur'an ve Sünnet temelli bilgi anlayışına (epistemoloji) sahip olduğunu belirtmektedir (Asutay, 2007b, s. 5). Bu doğrultuda kutsala atf yapan bilgi anlayışı pozitivist bilgidan ayrılmaktadır. İktisadi dünyada var olan bireylerin değer yargılarına göre seçim yapması bir sistem olarak İslam Ahlâk ekonomisinin oluşturulması açısından önemli unsurlardandır (Asutay, 2007b, s. 6).

Homoeconomicus tipi insanda ihtiyaçlar sepeti çoğunlukla maddi olmakla birlikte davranışlarda ahlakilik aranmamaktadır. Dolayısıyla kanun koyucunun müsaade ettiği ölçüde insan serbest olmakta ve seçimlerini maddi karşılığa göre yapmaktadır. Ahlaki insan düşüncesinde insanın ihtiyaçları hem maddi hem de manevidir. Dolayısıyla insan sadece maddi edinimleriyle kazancını en yükseğe çıkaramamakta, ona bir de manevi ihtiyaçlarının karşılanması sorumluluğu verilmektedir (Asutay, 2007b).

Ekonomik, sosyal ve siyasi, özetle tüm çalışma alanlarının İslam'ın bir parçası olarak tanımlanması gerekmektedir (Asutay, 2007b, s. 3). Dolayısıyla ekonomi de İslam dini içerisinde sadece bir parça veya bir yön olma durumunu ifade etmektedir. İslam politik ekonomisi/ ahlâk ekonomisi de konum olarak İslam dininin bir parçasıdır.

Asutay, homo-economicus yerine Homoislamicus veya Tabii/Tebaa⁴ (Tebaa'ya) kavramlarını tercih etmiştir (Asutay, 2007b, s. 16). İnsan, sadece “*maddi rasyonalite*” ile değil aynı zamanda manevi rasyonaliteye göre de hareket etmektedir. İktisadi insandaki serbestlikten -kanunların müsaade ettiği ölçüde serbest- farklı olarak, insanın özgürlüğü ona Allah

⁴ Tâbiîn “Bir kimsenin yolundan gitmek, onu izlemek” anlamındaki teba' kökünden türeyen tâbi'in, bir kimseye uyan, onu izleyen kişi anlamına gelmektedir (Ulu, 2010). Buna göre tabii olan kişi, belirli bir değer yargılarına sahip olarak hareket edecektir.

tarafından yalnızca 'iyi' ye kullanılması için verilmiştir ve her davranışının bir karşılığı vardır (Asutay, 2007b, s. 8). Dolayısıyla insan mutlak anlamda serbest olmamakta kendi refahıyla toplumun refahının çatıştığı noktada iki dünyayı da gözetererek daha rasyonel bir seçim yapmaktadır.

İnsanın gönderilişi ve yeryüzündeki gayesi 'Yeryüzünün Halifesi' olarak dünyayı barış ve güven içerisinde yönetme sorumluluğu ile birleşmektedir. Bu, insan-insan ilişkisine ve insan-eşya ilişkisine bir vizyon katmaktadır. İnsan, eşyanın kullanım hakkına sahip olmakla birlikte kendi geliş amacına uygun kullanma sorumluluğunu da üzerine alarak bir 'emanetçi' konumuna gelmektedir (Asutay, 2007b).

İnsan yeryüzünde üstün bir görev olan 'Yeryüzünün Halifesi' olduktan sonra sorumlulukları da kabullenmiş demektir. Tüm bir insanlığa hizmeti içeren bu sorumluluk; refahı topluma adil yaymayı, evrensel dayanışmayı, eşyayı emanetçi anlayışıyla kullanmayı, mütevazı bir yaşam tarzını ve insanın seçim özgürlüğünü önceler.

İslami hayat görüşü düzenleyici ve değiştiricidir. Bu dine mensup insan, iktisadi görüşüyle hayat görüşünü ayırtmamakta bu ikisini hatta diğer alanların hepsini bir potada eriterek bir bakış ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla bu açıdan, ahlak ekonomisini gerçekleştirmek isteyen ahlaki insan/yeryüzünün halifesi olarak aktif sorumluluk almakta, dönüşümün aktif bir unsuru olmaktadır (Asutay, 2007b).

2.4. Asad Zaman'ın İnsan Yaklaşımı

Asad Zaman İslam ekonomisini geleneksel iktisadi düşünceden ayrı tanımlamakta, bilgi ve uygulama alanları açısından farklı özellikleri olduğunu vurgulamaktadır. Zaman, İslam ekonomisini 'İnsanın bireysel (mikro), toplumsal (meso) ve ümmetsel (makro) iktisadi davranışlarını Allah'ın emirlerine göre uygulama gayretidir' şeklinde ifade etmektedir (Zaman, 2015, s. 4).

Zaman'a göre Batı bilgi teorisi Aydınlanma düşünürleri tarafından Hristiyanlığın eleştirisi neticesinde gelişimini tamamlamıştır. Bu doğrultuda bilgi, değer yargılarından bağımsız (nesnel) ve akla uygun (rasyonel) olmalıdır. Pozitivist yöntemin sonucunda gözlem ve mantık ile geliştirilen bu bilgi, insanın davranışlarını deneyimleriyle açıklamaktadır. Ancak Kur'an'daki; 'Ama davamız uğruna üstün gayret edenleri biz yollarımıza iletacağız...' Kur'an-ı Kerim'in 29/69'uncu ayetinden yola çıkarak Zaman, insanoğlunun ihtiyaç duyduğu bilginin dini gayret gösterildiğinde ona verileceğini ifade etmektedir. O halde başlangıç itibarıyla bilgi teorisinin farklılaşması gerekmektedir. Bu noktada Zaman, bilginin Kur'an ve Sünnet'ten bağımsız ele alınamayacağı görüşünü ortaya koymaktadır (Zaman, 2015, s. 6).

Seküler bilgi gerçeğin bilgisi olup yansız ve nesnel olmalıdır (Zaman, 2015, s. 5). Aynı şekilde bilim adamı mevcut verileri analiz ederken tarafsız ve nesneldir. Bilgiyi ve insanı ayrı ayrı ele alan bu görüş gayri İslami olarak ifade edilmektedir. Çünkü Müslüman ilim adamı, ekonomik adaletsizliklere tarafsız ve objektif bir gözlemci olarak yaklaşmamalıdır. Bu açıdan iktisadi sorunları tespit ettikten sonra çözümler ortaya koymalı ve dönüşümün bir parçası olmalıdır. Bu doğrultuda "Sizden her kim bir kötülük görürse onu eliyle düzeltsin. Eğer eliyle değiştirmeye gücü

yetmezse diliyle, ona da gücü yetmiyorsa kalbiyle. Ve işte bu, imanın en düşük mertebesidir" (Sahih-i Müslim,78) hadisini örnek gösteren Zaman, yanlışlığın çözümü için bir eyleme işaret ederek, nesnellik ve tarafsızlığın Müslümanın yöntemi olmadığını ifade etmektedir (Zaman, 2015, s. 7).

Homoeconomicus terkinini eleştiren Zaman bunun yerine Homo İslamicus'u tercih etmiştir. Ancak sosyal hayatta homo-economicus'un daha yaygın olduğunun farkında olarak bunun ideal olduğunu doğrulamayacağını dile getirir. İnsanın başarması gereken hedeflerinin doğru tanımlanması önemlidir ve hedeflerin başarılabılır olmasından ziyade çözüm için nasıl çalışılması gerektiğinin cevaplanması daha elzemdir. Yani Homo İslamicus'un olmaması onun önerilemeyeceği sonucunu doğurmamaktadır (Zaman, 2015, s. 8).

Pozitivist bilgi teorisi; bilgiyi pozitif ve normatif olarak ayırıp, normatif bilgiyi değer yargıları içerdiğinden dolayı anlamsız kabul etmektedir (Zaman, 2008, s. 8). Aynı pozitivist söylemi takip eden batı ekonomi bilimi, İslam ekonomisinin normatif mi pozitif mi olduğunu tartışmaktadır. Ancak Zaman'a göre İslam ekonomisi ne normatiftir ne pozitiftir; İslam ekonomisi dönüştürücüdür. İslam, ideal bireyden ideal topluma dönüşümü sağlamaktadır (Zaman, 2015, s. 32).

Zaman, İslam iktisadının neoklasik modelle benzerliklerini ifade eden görüşleri eleştirmektedir. Neoklasik modeldeki; kendi faydasını ve kârını en yüksek seviyeye çıkarmaya çalışan bencil bireyin Kur'an'da geçtiği söylenmektedir. "Kadınlar, oğullar, yük yük altın ve gümüş, salma atlar, davarlar ve ekinler gibi nefsin şiddetle arzuladığı şeyler insana süslü gösterildi. Bunlar dünya hayatının geçimliğidir. Oysa asıl varılacak güzel yer ancak Allah'ın katındadır" (Kur'an,3/14) Zaman'a göre bu ayette, insanın bir zayıflığının ifade edildiğini ve aynı zamanda insana bir uyarı yapıldığına işaret edilmektedir. O halde insan bu ayeti uyarı olarak ele aldıktan sonra zaafılarına meyletmemeli ve Allah'ın merhametini kazanmalıdır (Zaman, 2005, s. 11).

Geleneksel iktisatta üretici ve tüketici belirli kalıp davranışlarla hareket etmektedir. Tüketici fayda, üretici ise kâr motivasyonu ile tercihte bulunmaktadır. Geleneksel ekonomi, zenginliğin ortaya çıkarılması ve süreçleriyle ilgilenirken fakirliğin ve yoksulluğun süreçleri üzerine daha az yoğunlaşmaktadır (Zaman, 2015, s. 49). Bu bireysel bir metodoloji oluşturmaktadır ancak İslami anlayışta, sadece kendi faydasını düşünen bireysel tutumlar kabul edilmemektedir (Bknz Kur'an, 9/34). Liberal iktisatta birey kendi çıkarısıyla hareket ederken, toplumun da çıkarına görünmeyen bir el vasıtasıyla ulaşmaktadır. Ancak bu durumun pek çok örnekte istenilen refahı sağlamadığı gözükmektedir. Bu açıdan bireyin kendi hedeflerine (fayda/kâr) ulaşmasıyla toplumsal adalet ve refah elde edilmemektedir. Bu, toplumlarda suç, çatışma ve adaletsizliğe sebep olmaktadır. Dolayısıyla bireysel metodoloji İslami düşünceyle çelişmektedir. Bu açıdan, açgözlü ve bencil eğilimleri olan insandan diğerkâm ve cömert insana bir dönüşüm gerekmektedir. Bu da dayanışmayla ekonomide sağlanabilmektedir (Zaman, 2015, s. 18).

3. Sonuç ve Tartışma⁵

Geleneksel iktisat biliminin gelişimi, kendi toplumsal dinamikleriyle açıklanması gerekmektedir. Tarihsel süreç içerisinde “Hristiyan düşüncesinden kopuş-Pozitif İlimler-Seküler Bilgi” şeklinde ifade edilen (Tabakoğlu, 2008: s. 31-34) iktisadi düşünce, belirli evrelerden geçerek bugüne ulaşmıştır. Nitekim iktisadın laikleşmesi ve sonucunda bilgi anlayışının değişime uğraması gerçekleşmiştir. Deney ve gözlem yoluyla elde edilen bilgi neticesinde kutsala atıf yapan bilgi değersizleşmiştir. İktisadın geldiği noktada belirginleşen bilgi anlayışı akıl ve gözleme dayalıdır. Ancak İslam İktisadı çalışmalarında insan ve bilgi anlayışı bu noktada farklılaşmaktadır. Bu açıdan insanı değer yargularıyla tanımladıktan sonra bilgiyi de aynı şekilde tanımlama zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim İslam İktisadı çalışmaları yapan Sabahattin Zaim, Ahmet Tabakoğlu, Mehmet Asutay ve Asad Zaman’ın *bilgi anlayışı*⁶ (epistemoloji) geleneksel iktisadi görüşten farklıdır. Bu açıdan bilgi, Müslümanların temel referans kaynakları Kur’an ve Sünnet’ten bağımsız düşünülmemektedir.

Geleneksel iktisadi görüş insan üzerinden temel düşüncesini ‘homoeconomicus’ ile şekillendirmiştir. Ana akımın dışında farklı görüşler belirtilmesine rağmen, genel eğilim bunu tercih edegelmiştir. Ancak bu insan anlayışı, insanı eksik tanımlamaktadır. İnsan davranışlarının birçok gerekçesi olabilmektedir. Ana akım iktisadın ‘homoeconomicus’ u insanı sadece bir yönden ele almakta; bu da insanın ekonomik davranışlarında bencil, paylaşımsız ve üstün bir konuma gelmeyi ve bunu hedeflemesi gerektiği sonucunu doğurmaktadır. İnsanın maddi yönü olduğu gibi manevi yönü de bulunmaktadır. Bu açıdan insanı sadece maddeyle ilişkisi üzerinden bencil, çıkarıcı ve paylaşımsız tanıyan faydacı insan anlayışı İslam iktisadı çalışmalarında eleştirilmektedir. İnsanın farklı yönünü de vurgulamak üzere farklı *isimlendirmeler* tercih edilmiştir. Bu açıdan Homo İslamicus, ‘Müslüman’, ‘Yeryüzünün Halifesi’ ve ‘Tebaa/Tabii’ gibi terkipler kullanılmıştır.

İktisat bilimi oluşturduğu ‘iktisadi insan’ anlayışını akılcı ve rasyonel olarak tanımlamaktadır. *Rasyonalite* kavramı; bireyin mevcut seçenekleri, akılcı bir anlayışla -kendi fayda ve kârına en çok olanı tercih etmesi- hayat bulmaktadır. Bu düşünceye göre kişi kendi çıkarlarını azamileştirdiğinde toplumun çıkarı/refahı da görünmez el ile en iyi seviyeye ulaşacaktır. Ancak bu durumda rasyonalite dünyalık ve maddi kazanım şeklinde belirlenmektedir. Asutay insanın maddi ve manevi ihtiyaçlarını ifade ederken, rasyonaliteyi de iki dünyalık

⁵ Bu kısımda bilgi anlayışı, kullanılan isimlendirme, rasyonalite, objektivite ve fayda/kâr unsurları üzerinden analiz yapılmaktadır. Analizde ve metnin önceki kısmındaki, yazarların düşüncesine doğrudan atıf yapılmaktadır. Ancak bu çalışmada yazarların konuyla ilgili eserlerinin ilgili bölümleri incelenerek değerlendirilmelerde bulunulmuştur. Herhangi bir bilgi kaybına sebep olmamak açısından bu kaynakları belirtmekte fayda bulunmaktadır:

Zaim’in “İslam-İnsan-Ekonomi”, Tabakoğlu’nun “İslam İktisadına Giriş”, Zaman’ın “Re-Defining Islamic Economics”, “Islamic Economics: A Survey of the Literature” ve “Towards A New Paradigm for Economics” Kallek’in “Sosyal Servet İslamda Yönetim-Piyasa İlişkisi, Asutay’ın “A Political Economy Approach to Islamic Economics: Systemic Understanding for an Alternative Economic System” ve “Conceptualisation of the Second Solution in Overcoming the Social Failure of Islamic Banking and Finance : Examining the Overpowering of Homoislamicus” makalelerinden/kitaplarından istifade ediler yazarların insana dair yaklaşımları belirlenmiştir.

⁶ Epistemoloji: Bilgi kaynağı, kapsamı üzerinde çalışma yapan felsefi alandır.

rasyonalite olarak belirtmektedir. Tabakoğlu, aklın inancı zorunlu kıldığından yola çıkararak sadece maddi değil manevi kazanımın da göz önünden bulundurulmasını ifade ederken; Zaim ise tek taraflı (maddi yönlü) bir rasyonalitenin ahlaki değerleri ihmal etmesinden dolayı toplumun refahına olumsuz yansıtacağını belirtmektedir. Zaman, salt fayda odaklı akıl yoluyla seçim yapılamayacağını çünkü bunun toplumun refahına hizmet etmeyeceğini vurguladıktan sonra Kur'an ve Sünnet referanslı bir anlayışı önermektedir. Çünkü insanların birbirlerine karşı aynı çıkarıcı anlayışla yaklaştığı toplumlarda aidiyet, dayanışma, paylaşım, adalet vd. toplumun ihtiyacı olan dinamikler gelişmemektedir. Bu durum gelir dağılımındaki adaletsizliğin yüksek olduğu ülkeler/bölgelerde gözlemlenebilmektedir.

Objektivite kavramı gereğince 'İktisadi insan' mevcut seçenekleri değer yargılarından bağımsız ele almaktadır. Bir yöntem olarak iktisatçıların kullandığı nesnellik kavramı tarafsızlığı ortaya çıkarmaktadır. Bu açıdan eleştiriye tabi tutan Zaman, insanın tamamen nesnel olamayacağını, tersine değerler barındırdığından taraflı olması gerektiğine işaret etmektedir. Zaim'e göre, geleneksel iktisat aslında değer yargılarından bağımsız değildir ancak böyle bir izlenim vermek istemektedir. Bunun bilimsel çalışma usulüne uymayacağını söyleyen Zaim, değer yargıları olan ve bunu ifade eden çalışmaların bilimsel olmasının daha anlamlı olduğunu vurgulamaktadır. Bilginin kaynaklarından biri olarak sadık haberi (Kur'an ve Sünnet) gören Tabakoğlu ve Asutay değer yargılarından bağımsız bir nesnelligi dışlamıştır.

Homoeconomicus'un *fayda/kâr anlayışı* bireysel ve hedonisttir. Bu açıdan Bentham'ın insanı hazcı tanımlayışı daha sonra neoklasiklerin marjinalist devrimiyle matematiksel olarak ifadesi olarak günümüze kadar oluşan homo-economicus için "en büyük sayı için en büyük mutluluk" anlamlı bir seçimdir. Bu açıdan maksimum fayda/kâr hedefi olan bireyin, toplumun refahına da olumlu katkı sağladığı düşünülmektedir. Ancak mevcut ekonomik sorunlar (gelir dağılımının adaletsizliği, yoksulluk, işsizlik, açlık vd.) göstermektedir ki bireysel anlayış toplumsal refahı olumsuz etkilemektedir. Bu doğrultuda salt fayda/kâr muhasebesi yerine toplumsal refaha katkıda bulunabilecek adil ve dengeli bir sistemin tercih edilmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda bireyi sadece maddi eğilimleriyle tanımlamak yerine manevi değerleriyle birlikte izah etmek daha isabetli bir analiz olmaktadır. İnsanın ahlaki özelliklerinin hazcı ve bireysel özelliklerinden daha fazla toplumsal refaha katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

İslam iktisadi çalışmaları yapan düşünürlerin kapitalist sistemin ürettiği iktisadi insanı kabul etmedikleri çalışmamızda gösterilmektedir. Ele alınan düşünürlerin ortak noktalarından bir diğeri; iktisadın veya sosyal hayatın her alanının, dini alanın içinde görmeleridir. Bu açıdan; iktisadi hayat, sosyal hayat, din hayatı diye ayrımlar yapılmamaktadır. İktisadi davranışların kendi içerisinde uhrevi karşılığı olduğunu ve Müslümanların bu düşünceden hareket etmeleri gerektiği ifade edilmektedir. Bu anlayışla modern İslam iktisadi düşünürlerinin fikirlerinden yola çıkarak İslam iktisadındaki insan tasavvurunun, insanın tüm hal ve davranışlarını kapsadığı söylenebilmektedir.

Teorik çerçevede gerçekleşen çalışmanın pratikte nasıl bir karşılığa sahip olduğu sorusu bu çalışmanın maksadını aşmaktadır. Ancak çok sayıda araştırmmanın da gösterdiği gibi, Müslümanların iş ahlakı ve bireysel tercihleri hususunda değer merkezli hareket etmediği göze çarpmaktadır. Aysan vd. çalışmalarında inanç ve rasyonelitenin pratikte bir paradoks oluşturmadığını; İslami bankacılık müşterilerinin faiz oranlarına karşı duyarlı olduklarını ortaya koymuşlardır (Aysan, Disli, Duygun ve Ozturk, 2018). Aynı şekilde, Kızıltepe ve Yardımcıoğlu'nun yaptıkları çalışmada Sakarya'daki Diyanet personelinin faiz hassasiyetlerinin oldukça zayıf olduğu tespit edilmiştir. Buna göre, Sakarya'daki diyanet personelinin neredeyse üçte birinin hiç faiz hassasiyeti olmadığı, üçte birinin kararsız olduğu ve sadece üçte birinin faiz hassasiyeti olduğu ortaya koyulmuştur (Kızıltepe ve Yardımcıoğlu, 2017). Bu çalışmaların sayısını arttırmak mümkündür. Bu noktada şu soruyu sormak ve tartışmayı açmak gerekmektedir: “Müslümanlar, Homoislamicus gibi iktisadi seçimler yapmakta mıdır?” Bu soruya yazarın kapsamlı bir yanıt vermesi oldukça güçtür. Bu soru ayrıca din ve gündelik hayat arasındaki uyum/uyumsuzluk tartışmalarına da kapı aralamaktadır. Yani din, zihniyet dünyamızı ve gündelik pratiklerimizi ne kadar şekillendirmektedir? Pakdemir yapmış olduğu çalışmada bu konuda oldukça çarpıcı şeyler söylemektedir. Dini misyona sahip bir yurtta kalan dindar öğrencilerin, ait oldukları dünya ile yaşadıkları dünya arasındaki ayrımı gündelik hayat pratikleri üzerinden açıklamaktadır. Oldukça ilginç noktalara değinen çalışma, gençlerin “*Araf'ta salınımlar*” sergilediklerini ortaya koymaktadır (Pekdemir, 2019). Peki, bu salınımlar sadece gençlerde mi görülmektedir? Bu ve benzeri soruların sayısını arttırmak mümkündür. İlk sorumuza geri dönersek, Müslümanların homoislamicus gibi hareket etmedikleri aksine *Araf'ta salınımlar* sergiledikleri gözlemlenebilmektedir.

Bir diğer yandan, bu çalışmada homoeconomicus'a karşı homoislamicus önerilmemektedir. Yazar, bunun tepkisel bir yaklaşım olacağını düşünmekte ancak okuyucuların, araştırmmanın seyirini takip edebilmesi için tartışma bölümüne kadar konuyu teorik düzeyde incelemeyi tercih etmiştir. Müslümanların, homoeconomicus ile homoislamicus arasındaki salınımlarını incelemek ve bu tartışmayı derinleştirmek için bu çalışma bir işaret fişeği mahiyetindedir. Yeni araştırmacıların teorik düzeyde olan bu çalışmayı gündelik hayata taşımaları ve pratikteki ayrımları tespit ederek yeni modellemeler yapmaları önerilmektedir.

Tablo 1: İnsan Yaklaşımları Toplu Gösterim

Kişi/Model	Bilgi Anlayışı	Kullanılan İsimlendirme	Rasyonellik	Objektivite	Fayda/Kâr
Neoklasik Model	Pozitif bilgi. Akılcı, soyutlayıcı ve Tümdengelimci yöntem izlenir.	Homoeconomicus	Rasyoneldir	Değer yargılarından bağımsız nesneldir.	Max. Fayda/Kâr
Sabahattin Zaim	Değer yargılarıyla (Kur'an ve Sünnet) ilişkili bilgi anlayışı tercih edilir.	Homoislamicus	Salt dünyevi rasyonellik değil uhrevi rasyonellik de hesaba katılır.	Değer yargılarıyla birlikte nesneldir.	İslam Hukuku ve ahlâkı çerçevesinde Fayda/kâr hedeflenmektedir.
Ahmet Tabakoğlu	1.Beş duyu 2.Akıl 3.Sadık Haber* (Kur'an,Sünnet)	'Müslüman' ı tercih etmiştir	Allah'a güvenen bir rasyonalite	Mantık inancı zorunlu kılar. Değer yargılarından bağımsız nesnellik mümkün değildir	Âdil kâr/fayda ve kanaat anlayışı
Mehmet Asutay	Kur'an ve Sünnet temelli bir bilgi anlayışıdır.	Homoislamicus Tabaa'ya (Tebaa/Tabi)	Mutlak rasyonellik (dünya ve ahiret mutluluğu)	Bilgi anlayışı gereği kutsala atıf yapar. Değer yargıları içerir.	Ahlaki değerler ve manevi (dini) değerler belirler.
Asad Zaman	1.İnsan bilgisi 2.Teknik bilgi 3.Hikmet Bilgisi* Kur'an, Sünnet (Hepsi iç içedir)	Homo İslamicus	Sadece akıl yoluyla seçim yapılmaz. İlahi Kaideler ve Sünnet'de tercihleri belirler.	Tarafli ve Ahlaki değerler ve manevi (dini) değerler belirler. dönüşümün parçasıdır.	Diğergâm tüketim ve üretim. Paylaşımçı ve dayanışmacı anlayış (süreç odaklı)

Kaynak: Literatürdeki makalelerden esinlenerek yazar tarafından geliştirilmiştir.

Kaynakça

- Akyıldız, H. (2008). Tartışılan Boyutlarıyla "Homo Economicus". *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(2), 29–41.
- Asutay, M. (2007a). Conceptualisation of the Second Solution in Overcoming the Social Failure of Islamic Banking and Finance : Examining the Overpowering of Homoislamicus. *IIUM Journal of Economics and Management* 15, 15(2), 167–195.
- Asutay, M. (2007b). A Political Economy Approach to Islamic Economics: Systemic Understanding for an Alternative Economic System. *Kyoto Bulletin of Islamic Area Studies*, 2, 3–18.
- Aysan, A. F., Disli, M., Duygun, M. ve Ozturk, H. (2018). Religiosity versus rationality: Depositor behavior in Islamic and conventional banks. *Journal of Comparative Economics*, 46(1), 1–19. doi:10.1016/j.jce.2017.03.001
- Baloğlu, B. (2004). İktisadın Sosyal Boyutu. *Sosyoloji Konferansları*. doi:10.18368/sk.55457
- Bentham, J. (1781). *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*. Batoche Books. doi:10.1017/S1062798700004543
- Buğra, A. (1995). *İktisatçılar ve İnsanlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Candan, E. ve Hanedar, A. Ö. (2005). İktisat Neden Bir Kapalı Kutudur? Hâkim İktisadın Değer Yargısı – Sınama İlişkisi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonomik Yaklaşım Dergisi Kongreler Dizisi(IV)*, (March), 25–27.
- Dinler, Z. (2004). *İktisada Giriş* (14. Baskı). Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları.
- Erkekoğlu, C. L. (2015). *Seküler İktisadi Doktrinin Eleştirisi Çerçevesinde Ortadoğu- İslam Toplumunda Ekonomik Entegrasyonun Esasları*. Marmara Üniversitesi Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Orta Doğu Ve İslâm Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü Ortadoğu Ekonomi Politikası Anabilim Dalı. doi:10.1017/CBO9781107415324.004
- Kazgan, G. (2011). *İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kızıltepe, K. ve Yardımçioğlu, F. (2017). Diyanet Personelinin Faiz Hassasiyeti Üzerine Bir Araştırma. *Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 0–0. doi:10.25272/j.2149-8407.2017.3.2.08
- Levent, A. (2019). Homo Economicus, Rasyonel Birey ve Ortodoks İktisat. *İnsanı Yeniden Düşünmek* içinde (ss. 101–131).
- Madi, İ. (2014). *Ortadoğu Dinleri Açısından Homo Economicus'un Analizi*. Marmara Üniversitesi Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Orta Doğu Ve İslâm Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü Ortadoğu Ekonomi Politikası Anabilim Dalı. doi:10.1017/CBO9781107415324.004

- Özel, M. (1994). İktisadi Düşüncenin Laikleşmesi. M. Özel (Ed.), *İktisat Risaleleri içinde* (ss. 7–33). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Pekdemir, K. (2019). Din ve Zihniyet: 20-25 Yaş Aralığındaki Erkek Öğrencilerin Gündelik Hayat Pratikleri. *Journal of Humanity and Society (İnsan & Toplum Dergisi)*, 9(1), 1–34. doi:10.12658/m0272
- Ruben, E. B. (2013). *İktisadın Unuttuğu İnsan*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Sarfati, M. (2004). Rasyonalite Ve Neoklasik Kuram. *Ekonomik Yaklaşım*, 16(57), 103–130. <http://www.ejmanager.com/mnstemps/94/94-1395673474.pdf> adresinden erişildi.
- Sedlacek, T. (2012). *İyi, Kötü & Ekonomi : Gilgamiş'tan Wall Street'e İktisadi Anlam Arayışı*. (A. S. Erdoğan, Ed.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Stiglitz, J. E. (2012). *Eşitsizliğin Bedeli: Bugünün Bölünmüş Toplumunu Geleceğimizi Nasıl Tehlikeye Atıyor?* (A. İnsel, Ed.). İstanbul. İletişim Yayıncılık.
- Tabakoğlu, A. (2008). *İslam İktisadına Giriş* (2. bs.). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Ulu, A. (2010). Tâbiîn. *İslâm Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
- Zaim, S. (1992). *İslam-İnsan-Ekonomi*. İstanbul: Yeni Asya Yayınları.
- Zaman, A. (2005). Towards A New Paradigm for Economics. *Journal of King Abdulaziz University-Islamic Economics*, 18(2), 49–59. doi:10.4197/islec.18-2.3
- Zaman, A. (2008). Islamic Economics: A Survey of the Literature. *Available at SSRN 1282786*, 1–85. doi:10.2139/ssrn.1282786
- Zaman, A. (2015). Re-defining Islamic economics. *Islamic Economics: Basic Concepts, New Thinking and Future Directions*, (March 2013), 58–76.

Extended Abstract

Homoeconomicus is found in economic models as one of the major assumptions of mainstream economics. This assumption, while providing the internal consistency of the models, also constitutes human thought. There are objections to Homo-economicus from Heterodox economics along with Orthodox economics. In this study, comparative analysis will be made after the ideas of modern Islamic economics thinkers about this human thought.

In the study, firstly, the human thought of mainstream economics is explained. It is clear that economics affected by the physical sciences wanted to create laws similar to gravity. For this reason, human is designed mechanically. The characteristics of this person are: Full knowledge, rational behavior (according to the principle of utility), performs pleasure and pain accounting, being free and equal. We have identified four concepts for comparison. These are: understanding of knowledge, rationality, objectivity and benefit / profit approach. Within the framework of these concepts, the views of Islamic economists were compared with the idea of homo-economicus. It is the first in the literature to explain the criticisms of homo-economicus of Islamic economists with these concepts. However, the study is limited to the views of four Islamic economists. These Islamic economists are: Ahmet Tabakoğlu, Sabahattin Zaim, Mehmet Asutay and Asad Zaman. Of course, based on these limited views, we cannot obtain the views of all Islamic economists. However, these opinions still give us important details.

First of all, we can say that the sources of knowledge of Islamic economics are different. Quran and sunnah are the main reference sources. The fiqh created by Islamic scholars through ijtihad from these sources directs human behavior. The knowledge gained through experimentation and observation in economic science has devalued normative knowledge. However, Islamic economists consider normative knowledge as important. This is an important information that shows differentiation. Because if we define a human being as a living being with values, then the source of information also differs. Homo-economicus describes the assumption only by material choices. There is a need for an opinion that takes into account the material and moral choices of man. Islamic economists who want to draw attention to this issue have defined people in a different way. These are: Muslim, Caliph of Allah on Earth, Homo-Islamicus.

Mainstream economics defines man as a rational being. Being rational means that he chooses the most suitable one for his own interests among the available options. However, recent studies in mainstream and heterodox economics reveal that people are not rational. Because people do not make their choices only by measuring the benefit, but also emotion, thought, religion, culture etc. Numerous factors affect people's choices. Islamic economists say that people make choices considering their material and moral values.

In accordance with the concept of objectivity, 'Economic people' handle the current options independently of value judgments. As a method, the concept of objectivity used by economists means impartiality. However, according to Zaim, people cannot be completely objective because they have values that affect people's choices. However, Zaim says that mainstream

economics is also not objective. Other Islamic economists in the study also did not accept objectivity independent of value judgments.

The idea of benefit / profit of Homo-economicus is individual and hedonist. The individual with the maximum benefit / profit target is considered to contribute positively to social welfare. However, current economic problems (unfairness of income distribution, poverty, unemployment, hunger, etc.) show that hedonist individualist thinking negatively affects social welfare. Accordingly, it is a more accurate analysis to explain the individual with his spiritual values instead of defining it only with his material tendencies. It is thought that the moral characteristics of man will contribute to social welfare more than the hedonistic and individual characteristics.

It is shown in our study that Islamic economists do not accept homo-economicus, which is an important assumption of the mainstream. All of the Islamic economists in our study are accepting economic and social life as a part of religious life. Therefore, there are no distinctions such as economic life, social life, religious life.

Fıkhî Açından Altının Para veya Metâ' Olma Niteliği *

Yusuf Erdem Gezgin **

Received: 22.02.2020

Accepted: 18.07.2020

DOI: 10.25272/ijisef.692914

Type: Research Article

Öz

Kıymetli bir maden olarak altının fıkhî mahiyetinin incelendiği bu makalede temel iki konu üzerinde durulmuştur. Bunlar altının para/ribevî olması ve metâ' olmasıdır. Bu kapsamda önce altının kimyevi özellikleri çerçevesinde para olarak kabul edilmesinin nedenleri araştırılmış; sonra İslam hukukçularının altınla ilgili görüşleri incelenmiştir. Bu kapsamda altını ribevî olarak kabul eden fakihlerin kanaatleri kendi içlerinde ikiye ayrılmaktadır. Azınlıkta olmakla birlikte bir grup altını yegâne para olarak kabul etmiş; altın ve gümüş dışında herhangi bir enstrümanın para olarak kullanımına karşı çıkmışlardır. Diğer bir grup fakih ise altını para olarak kabul etmiş fakat altın dışındaki paraların kullanımı konusunda fıkhî olarak herhangi bir problem görmemişlerdir. İlgili görüş sahipleri klasik fıkıh doktrininde çoğunluğu oluşturmaktadır. Altını fıkhî mahiyet olarak metâ' kabul eden fakihlerden İbn Teymiyye ve İbn Kayyim sadece kadınların zekattan muaf kabul edilen ziynet eşyalarını bu kapsamda değerlendirmişlerdir. Modern dönem araştırmacılarından bazıları ise altının günümüzde ribevîlik vasfını tamamen kaybettiğini dile getirmektedirler. Biz de bu araştırmamızda ifade edilen bu görüşleri delilleri ve karşı argümanları dikkate almak suretiyle objektif bir şekilde değerlendirdik.

Anahtar Kelimeler: Altın, Para, Metâ', Ribâ, İktisat

Jel Kodları: E42, E52, P44

The Gold as Being Money and Merchandise from Islamic Law Perspective

Abstract

In this article, we examine the nature of gold as a precious metal with regard to two basic issues: the gold is both money/ribevî (subject to interest) and merchandise. In this context, the reasons for the acceptance of gold as money within the framework of the chemical properties of gold were investigated. Then, the opinions of fuqaha (Islamic lawyers) about gold were discussed. In this regard, the convictions of the fuqaha who accept gold as ribevî are divided into two: A majority of them accepted gold as money while not raising any concern regarding the use of other goods as money. On the other hand, a minor group accepted only silver and gold as money and opposed to the use of other materials as money. The relevant opinion holders make up the majority of the classical philosophical doctrine. Among those who accepted gold as merchandise, Ibn Taymiyyah and Ibn Qayyim considered only the ornaments of women, which is exempt from zakat (tax), in this class. Some of the modern-era researchers say that gold has completely lost its nature of being subject to interest today. In this article, we objectively evaluated and compared these expressed views by taking into account the evidence and the counter-arguments.

Keywords: Gold, Money, Merchandise, Goods, Riba, Economics

Jel Codes: E42, E52, P44

* Bu makale 2019 yılında tarafımızdan hazırlanan "Fıkhî Açından Altın Mübadele İşlemleri" isimli doktora tezinden istifadeyle kaleme alınmıştır.

** Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, yegezgin@kmu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0221-8965>.

Giriş

Altın tarihte kendisine kıymet atfedilmiş ve önemli bir maden olarak görülmüştür. Geçmişte ve günümüzde kendisine ekonomik bir değer atfedilmektedir. Para ve süs eşyası başta olmak üzere birçok farklı versiyonu ile hayatta yerini almıştır. Geçmişte sadece tezgâh üstü piyasalarda (kuyumculuk sektörü vb.) ciddi bir ticari hacme sahip olan altın, günümüzde hem ilgili piyasalarda hem de finansal piyasalarda görülmektedir. Bu yönüyle spot ve finansal piyasalarda önemli bir enstrüman olarak görülen altının mahiyetini tespit etmek, ilgili piyasalarda gerçekleştirilen işlemlerin hükmünü beyan açısından büyük öneme sahiptir. Bu çerçevede makalemizde altının fıkhî mahiyetiyle alakalı klasik ve modern dönem İslam hukukçularının görüşleri karşılıklı deliller çerçevesinde değerlendirilecektir.

Altının fıkhî mahiyetiyle ilgili olarak temel iki görüşten söz etmek mümkündür. İlk olarak altın mahiyet olarak paradır ve sarf akdinin şartları çerçevesinde mübadele edilmelidir. Tabiatıyla burada bir hususa açıklık getirmek gerekir. Fukaha altına para vasfı atfederken onun bilfiil para olarak kullanılıp kullanılmamasını önemsememektedir. Bilakis altının ribevî olmasına atıf yapılmaktadır. Dolayısıyla altın malzemesinden üretilen şeyin potansiyel olarak yatırım aracı olarak kullanılabilmesi onun para/ribevî olduğunu ifade açısından yeterlidir. İkinci görüş sahiplerinin iddiasına göre altın metâdir, yani ribevî değildir.

Makalenin problematiğine bir nebze dikkat çektikten sonra altının fıkhî mahiyetiyle alakalı böyle bir çalışmanın gerekliliği konusunda şunlar ifade edilmelidir:

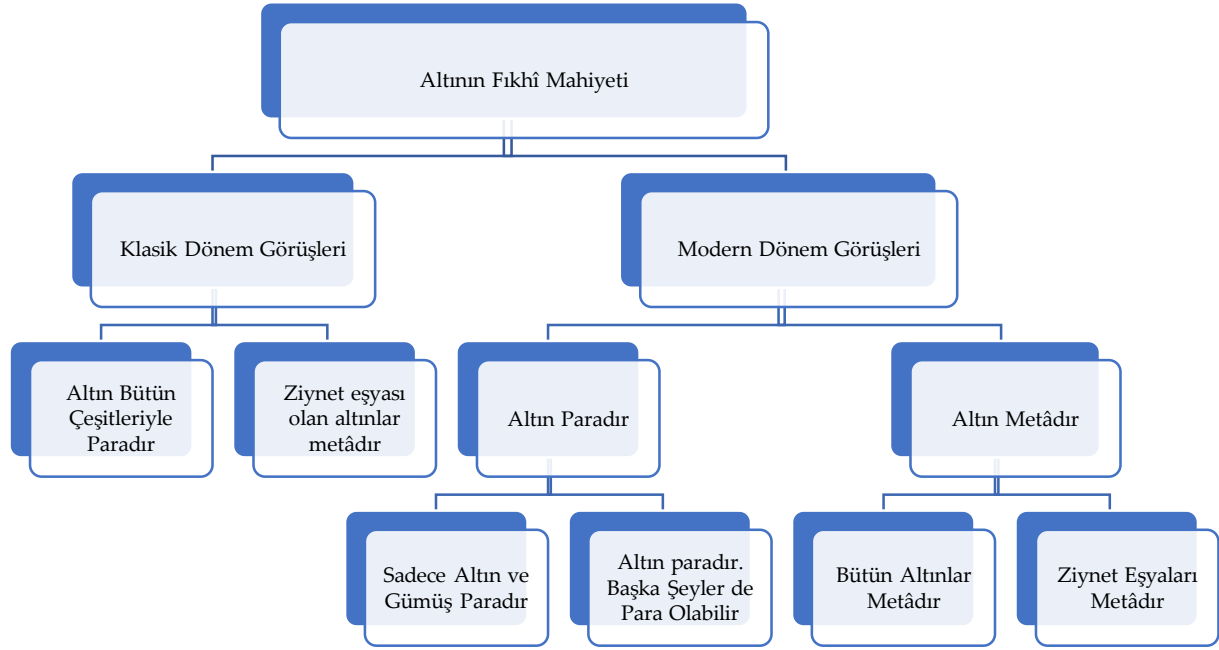
a) Fıkhî olarak altın mübadeleleri sarf akdi kapsamında incelenmektedir. Sarf akdi de paraların satışını konu edinmektedir. Dolayısıyla mübadeleye konu olan altınların hukuki mahiyeti bilinmelidir.

b) Fukaha, ilgili naslardan hareketle altının sarf akdinin şartları çerçevesinde mübadele edilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Fakat her altın para olarak kullanılmamaktadır. Dolayısıyla sarf akdine konu olacak altınlar içerisinde farklı mahiyete sahip olanları bu akit kapsamında ele almak ne kadar isabetlidir?

c) Hz. Peygamber'den (s.a.) rivayet edilen para olarak kullanılmayan altınların da eşit ve peşin mübadele edilmesine dair hadisler bulunmaktadır. Fakat fakihler arasında ilgili emre rağmen farklı görüşte olanlar bulunmaktadır. Bu fakihlerin delilleri ve onlara yöneltilen karşı argümanlar değerlendirilmelidir.

d) Altınların sarf akdi kapsamında değerlendirilmesi ribevî olmaları nedeniyledir. Zira şartlarına riayet edilmeden gerçekleştirilen altın mübadelesinde ribâ meydana gelecektir.

Bir kısmına işaret edilen gerekçelerden hareketle fukahanın altının fıkhî mahiyeti konusundaki görüşleri bir şema halinde gösterilecektir. Aynı zamanda bu şema konunun işleyiş sürecinin takibi açısından faydalı olacaktır.

Altının fıkhî mahiyeti konusunda ifade edilen görüşler esasında iki temel kanaat etrafında toplanmaktadır. Bunlar altının para veya metâ' olmasıdır. Makalenin bu aşamasında önce altının para olma niteliği fakihlerin kanaatleri çerçevesinde incelenecek, sonrasında altının metâ' olduğunu iddia eden fakihlerin görüşleri değerlendirilecektir. Her iki iddia, birbirlerinin görüşlerine yapılan eleştiriler ve savunular etrafında şekillenmektedir. Bu nedenle konuların zaman zaman iç içe ele alınması tabiidir.

1. Altının Para Olma Niteliği

Fıkhın meseleci yöntemle gelişmesi nedeniyle fakihlerin parayla alakalı görüşleri literatür içerisinde belirli bir başlık altında incelenmemiştir. Fakihlerin para konusunu zekât, ribâ ve sarf gibi başlıklarda inceledikleri görülmektedir. Bu çerçevede altının para olma vasfıyla alakalı farklı kanaatler ve bu kanaatlerin çok çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Fakihlerin altının mahiyetiyle ilgili görüşlerine geçmeden önce altının kimyevi yapısıyla ilgili birtakım bilgiler vermek isabetli olacaktır. Zira altının kimyevi yapısı ona atfedilen değeri açıklar mahiyettedir.

Altın, kimyevi yapısı itibariyle para olarak kullanılmaya müsaittir ve bu amaçla kullanılmıştır. Altının para olarak kullanılmasında insan doğasının bu madene olan meyli ve bu meyil sebebiyle diğer madenlerden daha değerli oluşunun etkisinden söz edilebilir. Doğada birçok element/maden bulunmasına rağmen altının diğer madenlerden ayrıcalıklı birçok özelliğe sahip olduğu bilinmektedir. Pekâlâ altının diğer madenlerden üstün olması ve insan tabiatının bu madene olan meyli, altının kimyevi özellikleriyle de ilgilidir. Altının kimyevi yapısıyla alakalı ifade edilecek özellikler, altının geçmişte ve günümüzde kullanım şekilleri ile diğer

elementlerin bu kullanım şekillerine uygun olup olmaması dikkate alındığında şunlar söylenebilir:

1. Doğada bilinen 118 element vardır ve bunların birçoğu gaz halinde bulunur ki, biriktirmeye elverişli değildir.
2. Reaktif olanlar, hava ile temas edip reaksiyona girerler ve yangınlara sebep olurlar. Bu nedenle bir elemeye tabi tutulurlar.
3. Hiçbir dış etkene maruz kalmadan bozulmaya maruz kalanlar da altın gibi değildir. Zira altın dış etkenlere karşı çok dayanıklı bir yapıya sahiptir.
4. Radyoaktif olanlar ölümcüldür. Bunların para olarak kullanılması düşünülemez.
5. Geriye otuz civarında element kalır. Bunların bir kısmı ya aşırı miktarda çoktur ya da yok denilecek kadar azdır. Bu durumda olanlar, paranın ne az ne de çok yani yeteri miktarda bulunma özelliğiyle bağdaşmadığı için elenmiştir.
6. Son maddeyle birlikte geriye rodyum, paladyum, platin, gümüş ve altın olmak üzere beş element kalmıştır. Bunlardan rodyum ve paladyum para tarihi açısından düşünüldüğünde çok geç keşfedildiğinden para olarak kullanılması söz konusu olmamıştır.
7. Geriye platin, altın ve gümüş üçlüsü kalmaktadır. Platinin erime sıcaklığı yaklaşık 1650 °C'dir. Tarihte bu özellikte olan bir madenin eritilme imkânı olmadığı için para olarak kullanılmamıştır.
8. Geriye kalan iki element, yukarıda anlatılan özellikler arasından para olmaya en uygun olanlarıdır. Gümüşün doğada çok bulunduğu ve altın kadar dayanıklı olduğu gerekçesiyle günümüz şartlarında paralık vasfını yitirdiği söylenebilir, ama halen kıymetli maden kabul edilerek talep görmektedir ("<https://www.visualcapitalist.com/why-gold-is-money-a-periodic-perspective/>", 2019; Yaman, 2012, ss. 439-440).

Bunlardan başka altını altın yapan ve insanları cezbeden özellikleri arasında şu dört husus önemlidir:

1. Üretim hacminin sınırlı oluşu: Dünya üzerinde belirli bölgelerde sınırlı miktarda üretildiği için hepsi çıkarılsa bile altının yerini alacak bir maden bulunmamaktadır.
2. İnelastik¹ arz yapısı: Mevcut altın arzının, altın fiyatlarındaki değişikliklere kısa vadede cevap vermesi zordur. Üretim kapasitesinin kısıtlı olması fiyat değişimlerine ayak uyduracak veya bu değişimlere etki edecek hızda değildir. Bu nedenle diğer madenlerden ayrılmaktadır.
3. Aynı özellikte bir madenin bulunmayışı: Hem kimyevi yapısı itibariyle hem de değerli bulunarak altın kadar talep gören başka bir maden bulunmamaktadır. Örneğin kıymetli madenler içerisinde yer alan platin parite olarak altından daha değerli olduğu halde, altın

¹ İnelastik: Fiyatların değişmesinin ilgili ürünün talebine etki etmemesi durumudur. Örneğin altın fiyatlarındaki değişim altın talep miktarlarına etki etmemektedir.

kadar rağbet görmemektedir. Ayrıca parlaklık ve çekicilik yönünden de altın diğer madenlerden öndedir.

4. Rezerv aracı olması: Ülkeler her zaman altını rezerv aracı olarak görmekte ve merkez bankalarında az veya çok altın bulundurmaktadırlar. Bunda altının XIX. yüzyıla kadar para olarak kullanılması ve XX. yüzyılın ortalarında uygulanmaya başlayan “altın kambiyo sisteminde” birçok sorunun çözümüne katkı sunmuş olmasının önemli etkisi bulunmaktadır (Pekcan, 1998, s. 19).

Kıymetli maden olarak altının kimyevi özellikleri, doğada bulunabilmesi ve ekonomilerin önemli bir unsuru olmasıyla ilgili bu bilgilerden sonra İslam’ın geldiği dönem ve sonrasında mezheplerin yaklaşımları dikkate alınarak para ve altının hukuki mahiyeti değerlendirilmelidir. Neticede altının farklı çeşitleri ve bu çeşitliliğin altının hukuki mahiyetine etkileriyle alakalı bir sonuca ulaşılabilecektir.

İslam’ın geldiği dönem açısından düşünüldüğünde, her şeyden önce yerel bir para birimi bulunmadığı görülmektedir. Hz. Peygamber (s.a.) ve ashabı, dünya genelinde tedavülde olan altın ve gümüş paraları kullanmışlar ve bu durumun değiştirilmesine dönük teşebbüste de bulunmamışlardır. Sosyoekonomik konjonktür ve insan doğasının altına olan meyli neticesinde altının para olarak kullanımına devam edilmiş ve herhangi bir değişiklik ihtiyacı hissedilmemiştir. Sonraki süreç de dünya tarihinden bağımsız olarak şekillenmemiştir. Nakdi mübadele sistemlerinden madeni para sisteminin hâkim olduğu bir dünyaya doğan İslam, para olarak kullanılan madenler için kendi değer kabulleri doğrultusunda bazı düzenlemeler ve kurallar getirmiştir. Ribâ yasağı ve paraların kendi içerisindeki mübadelesinin açıklandığı kurallar bu düzenlemelerin başında gelmektedir.

Fakihlerin altının hukuki mahiyeti hakkında görüşleri iki grupta toplanmaktadır. Bunlardan ilki altının yaratılıştaki para olduğunu, dolayısıyla sarf akdine mahsus şartlara riayet edilerek mübadele edilmesi gerektiğini savunmaktadırlar. İkinci grup ise kullanım amacı ziynet eşyası olanların dışında kalan altınların para olduğunu savunurlar. İkinci grupta bulunan fakihlere göre, ziynet eşyası olarak üretilen altınlar para olmayıp piyasada satılan herhangi bir mal (urûz) gibi işlem görmelidir. Bu demek oluyor ki para olmayan altınların satışında sarf ahkâmına riayet edilmesi gerekmemektedir. Bu görüş bir sonraki başlıkta incelenecektir.

Bu ayrıma göre altının yaratılış itibarıyla bütün çeşitleriyle para olduğunu kabul eden Hanefîler, konuyu sadece altının basılmış hali olan sikkeye özel olarak görmemektedirler. Zira altın hangi amaçla üretilirse üretilsin paradır yahut para fonksiyonlarına sahiptir. Bu görüşte olan fukahânın temel dayanağı, naslardaki genel (âm) ifade şekli ve ziynet olarak işlenmiş altının mübadele şekliyle de alakalı beyan edilen sarîh delillerdir (Müslim, t.y., “Musâkât”, 90). Zekât konusu dışında cumhur fukaha altının paralık vasfına sahip olduğunu ve mübadelelerde ribânın meydana gelebileceğini beyan ederler. Fakat Hanefîler hariç diğer fakihler, ziynet eşyası olan altınlarda zekâtın farz olmadığı görüşündedirler (Desûkî, t.y., c. 1:

460; Nevevî, t.y., c. 6: 32-37; İbn Kudâme, 1968, c. 3: 41)². Hanefiler dışındaki üç mezhebe göre bu konu genel hükümlerin tahsisi ('âmmun tahsisi) olarak görülebilir.³ Zekât konusunda görülen bu ayırım ribâ konusunda söz konusu değildir. Zira fukaha ittifak halinde para olmamalarına (bilfiil) rağmen, ziynet olarak işlenmiş altınların mübadelesinde de ribânın meydana geleceğini kabul etmektedirler (Nevevî, t.y., c. 9: 393). Dolayısıyla zekât konusunda beyan edilen bu görüşlerin, ribâ konusundan bağımsız olarak değerlendirildiği görülmektedir. Neticede kadınların asli ihtiyaçları olan altınların zekâta tabi olmadığı beyan edilirken, bu altın mübadelesinde sarf kurallarına riayet edilmelidir.

Zekât ve ribâ konularındaki fakihlerin farklı kanaatleri metodolojik tutarlılık açısından değerlendirilirse, Hanefilerin görüşlerinin daha isabetli ve tutarlı olduğu söylenebilir. Çünkü Hanefiler bilfiil para olarak kullanılan altınlar ve ziynet olarak işlenmiş altınları zekât ve ribâ konularında aynı kategoride değerlendirmektedirler. Ayrıca altında ribânın illetini semeniyet olarak kabul etmedikleri halde, altının bütün çeşitlerinde ribânın meydana gelebileceğini de ifade ederler. Onlara göre altında ribânın illeti cins ve kadr/miktar birliğidir. Bu da altının her şeklinde geçerli bir illettir. Ziynet olarak işlenmiş altınların hemcinsiyle mübadelesinde bedeller eşit olmalı, işçilik ücreti olarak dahi olsa fazlalık olmamalıdır. İşçilik nedeniyle meydana gelen fazlalık da ribâ nedenidir (Serahsî, 1993, c. 2: 192)⁴. Neticede Hanefiler konuyu bir bütün olarak değerlendirmektedirler ve zekâtla alakalı meseleleri sarf konusundan bağımsız ele almaktadırlar. Bilfiil para olarak kullanılsın yahut kullanılsın bütün altın mübadelelerinde ribâ meydana gelebilir. Aynı şekilde altının bütün çeşitleri de zekâta tabidir.

Hanbelîlerden İbn Teymiyye (v. 728/1328) ve öğrencisi İbn Kayyım (v. 751/1350) altının para olduğunu kabul etmekle birlikte ziynet olarak işlenmiş altınları diğer altınlardan istisna ederek metâ' kabul ederler. Onların bu kanaati modern dönemde birçok araştırmacı tarafından eleştirilmiştir. Buna göre naslarda altın her çeşidiyle sarf ahkâmına tabi kılınmış ve ribânın gerçekleşebilecek olması çerçevesinde uyarılar yapılmıştır. Ayrıca bütün altınların ribâ hükümlerine tabi olması konusunda icmâ meydana gelmiştir. İlgili gerekçelerle eleştiri yapanlar arasında en dikkat çekici olan, genel olarak İbn Teymiyye ve İbn Kayyım'ın görüşlerini kabul eden İslam hukukçularının kanaatleridir. Nitekim Suudi Arabistan Hey'et-ü Kibârî'l-'Ulemâ üyelerinin büyük çoğunluğu bu iki fakihin görüşlerini eleştirmiş ve selef fukahanın görüşlerine göre altının para olduğunu ve her çeşidiyle ribâ yasağı kapsamına girdiğini ifade etmişlerdir (*Karârât meclisi'l-mecmai'l-fıkhi'l-İslâmî*, 1985, dv. 5, VI, 113; *Fetâvâ'l-lecneti'd-dâime li'l-buhûsi'l-ilmîyye ve'l-iftâ*, 1999, s. 466; Müsnid, 1993, c. 2: 259-260; Hamed

² Hanefiler dışında Zeydîler de ziynet eşyası olan altınların zekâta tabi olduğunu ifade ederler. Bk. (Ekinci, 2019, s. 224)

³ Tabiatıyla ziynet eşyası vb. olan altının zekâtı konusunda bu fakihler arasında da farklı ihtihadlar vardır. Kadının kullanmış olduğu ziynet eşyasında zekât yoktur. Fakat fukaha, erkeklerin kullanımı için üretilmiş ziynet eşyaları, ayrıca kullanımı haram olan altın tabak, kaşık çatal gibi ev eşyalarının zekâta tabi olduğu konusunda ittifak halindedirler.

⁴ Burada ifade edilmesi gereken diğer bir husus, işçiliğin dikkate alınıp alınmaması sikke olan altın veya ziynet eşyası olarak tasarlanmış altının farklı değerlendirilip değerlendirilmeyeceğiyle ilgilidir. Bu konu ise kuyumculuk bölümünün içerisinde "Altın İşçiliği" başlığında ele alınmıştır.

Osmân, 2008, ss. 129-130; Kral Abdülaziz Üniversitesi, İslam iktisadı dergisi araştırma heyetinden naklen bk. Mısıri, 1997, s. 47).

Bu çerçevede fakihler ittifak halinde, *nakdeyn* diye isimlendirilen altın ve gümüş için “altın ve gümüş semen olarak yaratılmıştır”, yahut “semenlerin aslı bu iki maddedir” demişlerdir (Zeylaî, 1313, c. 4: 135; İbn Âbidîn, 1992, c. 4: 561; Adevî, 1994, c. 2: 142; Bâcî, 1914, c. 4: 258; İbn Hacer el-Heytemî, 1983, c. 4: 279; Makdisî, 2004, s. 258; Dihlevî, 2005, c. 1: 90-91). Böyle bir kanaati izhar etmeye sevk eden argümanlar oldukça fazla olmakla birlikte, Şâri’ Teâla’nın birçok hükmü altına bağlı olarak emretmesi öncelikli olarak ifade edilebilir. Diyet miktarları, zekât nisabı ve hırsızlık haddindeki nisap başta olmak üzere birçok maddi değeri bulunan konu bu hususa örnek olarak gösterilebilir. Altının para olma vasfının onun tabiatıyla yahut yaratılışıyla ilgili olduğu konusunu İbn Kayyım şöyle ifade etmektedir:

Semen, malların kıymetlerinin belirlendiği bir ölçüdür, bu yönüyle semenler, sınırlı sayıda ve düşüp, yükselmeyecek tarzda istikrarlı bir yapıya sahip olmalıdır. Şayet piyasada dolaşan diğer mallar gibi istikrarsız bir yapıya sahip olursa o zaman semeniyet vasfını yitirir. Bu durumda insanların mallarının kıymetini belirlemelerine yarayacak bir şeyin mevcudiyeti zaruridir. Bu şey de sadece para/altın olur. Örnek olarak felsler mal gibi muameleye tabi tutulduğunda insanların ne gibi zararlarla karşılaştığı tecrübe edilmiştir. Örneğin külçe altın verilip, daha küçük parça altınla değiştirilirken ribe'l-fadl (fazlalık ribâsı) mübah kılınsa, bu durum zamanla ribe'n-nesîenin de (vade ribâsı) caiz olabileceği gibi bir yanulgiya dönüşebilir. Neticede paralar mal gibi muamele edilmeye başlar, malların kıymetlerinin belirleneceği semenler araç olmaktan çıkıp amaç olma yoluna girer ki, insanların işleri fesada uğrar (İbn Kayyım el-Cevziyye, 2002, c. 3: 401-402).

İbn Kayyım bu açıklamalarıyla paranın vasıflarından söz etmekte ve altının bu vasma en uygun hammaddeye sahip olduğunu beyan etmektedir. Yalnız açıklamalarının devamında görülmektedir ki altın yahut gümüşte semeniyet vasfının sadece nakitlere mahsus olduğu ve bu madenlerin farklı şekillerde üretilmiş olmaları hali için de aynı durumun söz konusu olmadığı belirtilmektedir. Ona göre paraların amacı dışında kullanılması caiz değildir. Zira bu konuya özel olmak üzere belirlenmiş olan hükümler, paraların amaç ve işlevini belirtmektedir. Buna göre paralar mübadele aracı olup kendileri bizatihi mübadelenin konusu değildir. Esasında İbn Kayyım’ın bu görüşünün ribânın illetindeki ihtilafların bir neticesi olduğu da söylenebilir. Çünkü o, emvâl-i sitte hadisinde beyan edilen altın ve gümüşte ribânın illeti hakkındaki görüşleri incelemiş, bazılarını eleştiriler yöneltmiş ve illet olarak “mutlak semeniyet” görüşünü savunmuştur. Neticede altının para olması gerektiğini ve bunun için yeter vasma sahip olduğunu ifade etmektedir. İbn Kayyım’ın altının işlenmiş şekilleriyle alakalı da farklı görüşleri olmakla birlikte bu görüşler “altının metâ’ olma niteliği” başlığında değerlendirilecektir. Şu kadar var ki o, altının yaratılış itibarıyla para olduğunu kabul etmekle birlikte ayrıntılarda farklı düşünmektedir.

Altının doğal para olması konusunda İbn Kayyım ile benzer kanaatlere sahip olan Şah Veliyyullah ed-Dihlevî de (v. 1176/1762) genel olarak para ve altının para olma vasfını ifade ederken insanların trampa yoluyla ihtiyaçlarını temin ederken zorlandıklarını ve bu zorluğun

aşılması için para ekonomisine geçişin zaruri olduğunu beyan eder. Para olmaya en müsait maddeler içinse; herkesçe kabul edilmiş, küçük parçalara bölünebilen ve özünde değerli olan, altın ve gümüşün en uygun olduğunu ve bu iki madenin para olarak kullanılmadan önce ziynet eşyası olarak kullanıldığını belirtir. Ona göre bu iki madenin tabiatları para olmaya müsaittir. Altın ve gümüş dışındaki madenler ise altın ve gümüşe kıyasla para olarak kabul edilmektedir (Dihlevî, 2005, c. 2: 90-91).

Altının para olması yönünde beyan edilen bu görüşler klasik dönem fukahaya aittir. Modern dönemde ise altının para olması konusunda iki görüşten söz edilebilir. İlk görüş sahipleri klasik dönem fakihlerin delillerini aynen kabul etmekte ve altının her çeşidiyle para olduğunu beyan etmektedirler. Bu çerçevede modern İslam hukukçuları ve fetva heyetlerinin genel kanaati, klasik dönem fakihlerinde olduğu gibi altının yaratılış itibariyle para olduğu şeklindedir (AAOIFI, 2017, s. 1329). Farfûr, Abdullah b. Beyye, Karadağî, Takî el-Osmânî, Sâlih el-Merzûkî ve Câdelhak gibi günümüz İslam hukukçuları da altının bütün çeşitleriyle para olduğunu kabul etmektedirler (Farfûr, 1986, sy 3, III, s. 1717; Abdullah b. Beyye, 1986, sy 3, III, s. 1855; Karadâğî, 1988, sy 5, III, s. 1785; Takî el-Osmânî, 2014, c. 2, s. 716, 1988, sy 5, III, s. 1851; Merzûkî, 1996, sy 9, I, s. 151; Câdelhak, 1995, c. 3, ss. 36-38). Fakat onların ziynet olarak üretilmiş altınların zekâtı, ribânın illeti gibi konularda ise tabi oldukları mezhebin görüşlerini tekrar ettikleri görülmektedir. Ülkemiz İslam hukukçuları açısından da durum farklılık göstermeyip çağdaş dönem fıkıh bilginlerinin cumhuri altının para olduğu kanaatini benimsemişlerdir (Konuyla alakalı tez ve antitezlerle alakalı geniş bilgi için bk. ed. Çalış, 2012, ss. 461-468; Ayrıca bk. Bayındır, 2016, s. 187; Özsoy, 2012, ss. 128-129; Apaydın, 2012, s. 151; Dalgın, 2018, ss. 126-127). Kısacası bu görüşe göre, hangi amaç için kullanılırsa kullanılsın altın ya bilfiil paradır veya bilkuvve/potansiyel para olarak kullanılmaya müsaittir.

İslam İşbirliği Teşkilatı'na (İİT) bağlı İslam Fıkıh Akademisi tarafından düzenlenen tartışmalı ilmi toplantılarda sunulan tebliğler ve bu tebliğlerin müzakerelerinde altının para olduğu kanaati açıkça görülmektedir. Her ne kadar bir kısım altınların metâ' olduğu iddiası çerçevesinde farklı görüşler tartışılmış olsa da neticede heyet kararı altının her çeşidinin para olduğu yönünde şekillenmiştir ("Karâr bi şe'n ticarati'z-zeheb", t.y., s. 191). Ayrıca altın ticareti, kâğıt para ve enflasyon gibi konularda altının tabiatı ve yaratılışı itibariyle para olduğu vurgulanmaktadır.

Altının para olduğunu beyan eden ikinci görüş sahipleri daha da ileri giderek şunları iddia etmektedirler: Altın ve gümüş yegâne paradır, bunların dışında kullanılan paralar hakiki olarak para değildir ve kullanılmaları caiz değildir. Azınlıkta kalan bazı İslam hukukçuları tarafından öne sürülen bu görüşün temel gerekçeleri şunlardır:

1. Şâri' zekât, diyet vb. birçok mali yükümlülükleri bu iki maden üzerinden belirlemiştir.
2. Altın dışında bir şeyin para olarak kabul edilmesi ilk maddede beyan edilen nisap ve ölçüleri bozar ki bu durum nassı tahrif etmektir.
3. Günümüzde kullanılan paraların değerlerinde istikrarsızlık bulunmaktadır. Bu istikrarsızlık ancak altının yeniden para olarak sisteme dahil edilmesiyle giderilebilir. İlgili

İslam hukukçularının tavsiye ve görüşleri (Kandil, 2003, ss. 100-101) bu yönde olup aksi öneri ve teklifleri reddetmektedirler (Kandil, 2003, ss. 24-26; Na'ım Yasîn, 2016, ss. 626-628).

Kanaatimizce nasların açıkça beyan ettiği hususları bu şekilde temellendirmek ve altın dışında kullanılan paraların kullanımını caiz görmemek isabetli değildir. Çünkü daha erken dönemlerden itibaren altın dışında enstrümanların para olarak kullanıldığı bilinen bir husustur. Ayrıca fukaha bu enstrümanların paralık vasfını hiçbir şekilde reddetmemiş ve naslarda beyan edilen hükümleri altın dışındaki paralara tatbik etmekten de geri durmamışlardır. İddia sahiplerinin altından başka paralık vasfıyla alakalı görüşlerinin isabetsizliği bir tarafa, görülmektedir ki onlara göre de altın paradır.

Bir diğer kıymetli maden olan ve naslarda ribevî olduğu açıkça beyan edilen gümüşün modern dönemde geldiği noktaya alakalı şunların söylenmesi gereklidir: Araştırmanın asıl konusu altın olduğu için gümüşün hukuki mahiyetiyle alakalı bilgiler sınırlı tutulmuştur. Fakihler, altın ve gümüşü hilkatem semen olarak kabul etmektedirler. Modern döneme gelinceye kadar altın ve gümüşün aynı hukuki mahiyete sahip olduğu kabul edilmiştir. Fakat günümüzde gümüşün aşırı değer kaybetmesi nedeniyle aynı ifadeleri tekrarlamak mümkün gözükmemektedir. Bununla birlikte gümüşün her yönüyle tedavülden kalktığı, hiçbir şekilde para olmadığı ve sarf ahkamına tabi olmadığı şeklinde dile getirilen bir iddiaya da ihtiyatla yaklaşılmalıdır. Gümüşün günümüzdeki aşırı değer kaybının temel nedeni olarak XV. yüzyılda Amerika'nın keşfiyle yüklü miktarda gümüş madeninin bulunması ve bunun sonucu piyasaya aşırı miktarda gümüşün girmesi gösterilmektedir (Paya, 2013, ss. 54-60; Akdiş, 2011, s. 10). Dolayısıyla dünya nüfusuna oranla üretilen gümüş oldukça fazladır. İlgili asırlardaki dünya nüfusunun para emisyonuna oranı dikkate alındığında dile getirilen iddianın doğru olduğu söylenebilir. Fakat günümüzde fiziki olarak altının para olarak kullanılamayacağı konusunda dünya nüfusuna oranla yeteri miktarda altın emisyonunun olmadığı ifade edilmektedir. Altın ve gümüşün paralık vasfını yitirdiğiyle ilgili ifade edilenler içerisinde en zayıf argüman, emisyon fazlalığı yahut yetersizliğiyle alakalı beyan edilenlerdir. Eğer para emisyonu olarak altın yetersiz ise gümüş tam aksine yoğun bir emisyon hacmine sahiptir. Dolayısıyla bu iki madenin tedavülden kalkmasıyla alakalı dile getirilenlerin yeniden izah edilmesi gerekmektedir.

Burada gümüşün semeniyet vasfını yitirmesiyle alakalı, taşınma ve muhafaza zorluğuyla birlikte güvenlik gibi problemler ifade edilirse, aynı endişelerin kâğıt para vb. içinde geçerli olduğu dile getirilebilir. Bir şeyin paralık vasfı bazı endişeler üzerine inşa edilirse taşınma konusunda hiçbir endişeye mahal bırakmayan sanal paraların da benzer problemlerle karşılaşması mümkündür. Sanal paralarda ise hackerlardan kaynaklanan muhafaza sorunu, diğer paralardan daha ciddi şekilde görülmektedir. Bu takdirde para ister fiziken isterse sanal olarak işlevsel olsun temel bazı kriterlerden geçmesi zaruridir.

2. Altının Metâ' Olma Niteliği

Altının metâ' olma niteliği konusunda iki farklı görüş bulunmaktadır. Bu görüşlerden ilkinde göre sadece ziynet olarak işlenmiş altınlar metâ'dır, diğer altın çeşitleri ise paradır. İkinci

görüğe göre ise altınlar bütün çeşitleri itibariyle para olma vasfını kaybetmiş ve metâya dönüşmüştür. Klasik dönemde ifade edildiği şekilde, günümüzde de ilk görüşü aynen benimseyen İslam hukukçuları bulunmaktadır. Fakat ikinci görüş klasik dönem fakihleri nezdinde dile getirilmemiş bilakis modern dönemde ortaya çıkmıştır.

Klasik dönemde ziynet olarak üretilmiş altınların metâ' olduğunu ilk olarak Hanbelîlerden İbn Teymiyye (v. 728/1328) ve öğrencisi İbn Kayyım (v. 751/1350) beyan etmektedir (İbn Teymiyye, 1996, c. 2, s. 622-632; İbn Kayyım el-Cevziyye, 2002, c. 3 s. 407). Onlar altının hukuki mahiyet olarak para olduğunu kabul etmekle birlikte ziynet olarak işlenmiş altınları diğer altınlardan istisna ederler. Bu hususta delil olarak ziynet eşyalarının zekâta tabi olmamalarını⁵ ve semeniyet vasfını taşımamalarını gösterirler (İbn Teymiyye, 1996, c. 2 s. 622-632; İbn Kayyım el-Cevziyye, 2002, c. 3 s. 407). Ayrıca onlara göre para denilen olgunun ne din ne de yaratılışla bir bağlantısı yoktur. Bilakis bir şeyin paralık vasfını örf ve konjonktür belirlemektedir (İbn Teymiyye, 1996, c. 2 s. 622-632). İbn Teymiyye ve İbn Kayyım'ın çıkış noktaları işçilikli altınlardaki işçilik ücretlerinin bedele yansıtılıp yansıtılmayacağı konusundaki düşünceleridir. Konunun bu kısmı altının metâ' olma niteliğinden öte işçilik ücretiyle alakalı olduğu için tekrardan kaçınmak adına ayrıntılı bilgiler "altın işçiliği" başlığına havale edilmiştir.

Modern dönemde Reşid Rıza (v. 1935), Abdullah Draz (v. 1958) ve Senhûrî de (v. 1971) bu kanaattedir (Reşid Rıza, t.y., c. 3 s. 97; Senhûrî, 1997, c. 3 ss. 148-152, 160-163; Draz'ın bu kanaatini Reşid Rıza kendi tefsirinde nakletmektedir. Bk. Reşid Rıza, t.y., c. 3 s. 97). Suud-i Arabistan Heyet-i Kibârî'l-Ulemâ üyelerinden Abdullah Süleyman el-Menî', İbn Teymiyye ve İbn Kayyım'ın görüşlerini isabetli bulmakta ve ziynet olarak üretilmiş altınları metâ' olarak kabul etmektedir (Menî', 1996, sy 9, I, s. 93, 2016, ss. 575-576). Ülkemizde bu kanaatte olanlara; Hayrettin Karaman, Süleyman Ateş, İbrahim Paçacı ve İshak Emin Aktepe örnek olarak gösterilebilir ("http://www.hayrettinkaraman.net/sc/00154.htm", 2019; Ateş, 1988, c. 1 s. 481; Paçacı, 2012, s. 432; Aktepe, 2017, s. 60). İbn Teymiyye ve İbn Kayyım tarafından ilk olarak beyan edilen bu görüş modern dönemde birçok araştırmacı tarafından eleştirilmiştir (İlgili eleştiriler için bk. *Fetâvâ'l-lecneti'd-dâime li'l-buhûsi'l-ilmîyye ve'l-iftâ*, 1999, s. 466; Hamed Osmân, 2008, ss. 129-130; Müsnid, 1993, c. 2, s. 259-260; Kral Abdülaziz Üniversitesi, İslam iktisadı dergi heyetinden naklen bk. Mısırî, 1997, s. 47).

⁵ Denilebilir ki cumhur fukahaya göre ziynet eşyaları içerisinde zekâttan muaf olanlar sadece bayanların kullandığı ziynet altınlarıdır. Ayrıca bazı fakihler bu altınlar için de bir nisap belirlemişler ve belirli bir miktarın üzerinde olan ziynet altınlarının da zekâta tabi olduğunu ifade etmişlerdir. Dikkat edileceği üzere İbn Teymiyye ve İbn Kayyım'ın görüşleri bu görüşlerden bağımsız bir kanaatin sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

İbn Teymiyye ve İbn Kayyım'ın ziynet eşyası olan altınların hukuki mahiyetinin metâ' olduğu yönündeki görüşleri zekât konusundan bağımsız olarak ele alınmalıdır. Zira onların ziynet eşyalarının metâ' olduğu yönündeki kanaatleri altın hukuki mahiyeti ile ilgilidir. Yoksa ziynet altınları ticaret maksadı ile elde tutulduğu durumlarda bu altınlar zekâta tabidir. Fakat "zekâttan muaf olan" tabiriyle kastedilen semeniyet vasfını kaybetmiş ve metâ' kategorisinde bulunan altınlardır. Bu çerçevede zekâta tabi olsun veya olmasın ziynet eşyası olan altınlar metâ'dır ve bunların mübadelesinde ribâ tahakkuk etmemektedir. Netice olarak bu kategoride bulunan altınların mübadelesinde ribâ meydana gelememektedir. Konunun devamında bu görüş açıkça görülecektir.

Ahmet Yaman ise ziynet eşyası da olsa tasarruf amaçlı elde bulundurulmuş altınların para olduğunu metâ' olmadığını beyan eder. Fakat bu altınlardan satılma esnasında yüksek değer kaybına uğramayıp âdeten tasarruf amacıyla saklanan ziynet eşyalarını istisna eder. Ona göre takı amacıyla elde bulundurulmuş, paraya değiştirilmesi düşünülmemiş ve alım satımında aşırı değer kaybedecek olan 14 ayar ve daha düşük ayarlardaki ziynet eşyaları metâ'dır (Yaman, 2012, ss. 438-442)⁶.

Günümüz fetva heyetlerinden Mısır fetva heyeti (Dâru'l-İftâ) ve Ürdün fetva heyeti de (Meclisu'l-İftâ) ziynet olarak üretilen işçilikli altınların metâ' olduğunu kabul etmektedirler ("<https://www.aliftaa.jo/Decision.aspx?DecisionId=80>", 2019; "<http://www.dar-alifta.org/ar/ViewFatwa.aspx?ID=12001&LangID=1&MuftiType=0>", 2019, s. w)⁷.

Buraya kadar sadece ziynet eşyası olarak üretilen altınların metâ' olduğu yönündeki görüş beyan edilmiştir. Klasik fıkıh geleneğinde örneğine rastlanılmayan, modern dönemde ise kimi İslam hukukçuları ve araştırmacılar tarafından savunulan ikinci görüşe göre günümüzde altın bütün çeşitleriyle metâ'dır. Bu görüşün klasik dönem fukaha açısından bir karşılığı olmadığı gibi günümüz İslam hukukçuları arasında da birkaç istisna dışında kabul görmediği ifade edilebilir. Altının hiçbir şekliyle para olmadığını ifade edenlerin iki önemli gerekçeleri bulunmaktadır. İlk olarak, devletin tedavüle çıkardığı paraların dışında kalan maddeler para olarak kullanılamaz. Bir diğer tabirle bir şeyin para olarak kullanılabilmesi için resmi olarak tanınması gereklidir. İkinci gerekçe, mevcut altınlar dünya nüfusunun ihtiyacı olan para miktarını karşılamaya yeter düzeyde değildir. Bu da altınların paralık vasfını kaybettiğini gösterir (Kallek, 2012, s. 462; Özboyacı, 2012, s. 451).

Altının mutlak anlamda metâ' olduğu görüşünde olan Ankara Üniversitesi İslam hukuku öğretim üyesi Dr. Oğuzhan Tan şunları ifade eder: *Günümüzde altın alım satımlarında (vadeli, kredi kartıyla, cumhuriyet altınıyla işçiliği olan gerdanlık veya bileziğin değişiminde), altına mutlak surette para olarak bakılmamalıdır. Altının ve gümüşün yaradılıştan para olduğu şeklindeki görüşün dinî bir temeli yoktur. Bunlar zaman içerisinde diğer mallar gibi bir mala dönüşebilir* (Tan, 2010, s. 185). Bu görüşü beyan eden Tan'a göre ribâ hadisinin ayrıntıları konusunda fukaha cesur şekilde icthadlarda bulunmuşlardır. Fakat bu icthadlar sonraki dönemlerde mutlaklaştırılmak suretiyle helal ve haram sınırları daraltılmıştır. Neticede Müslümanlar şüpheli olan sınıf içerisinde ya çok hassas olarak her şeyden uzak durmuşlar ya da her şeyi mübah görerek haramlara kapı açmışlardır. Dolayısıyla hadisin söylendiği dönemin sosyoekonomik durumu dikkate alınmak suretiyle günümüzde ribevî mallar yeniden tespit edilmelidir (Tan, 2010, s. 184).

Altının bütün çeşitleriyle metâ' olduğunu savunanlardan Cengiz Kallek ise günümüzde altının paralık vasfını yitirdiğini ve mevcut tedavülde olan parayla altın arasındaki farkları şöyle ifade eder:

⁶ Bunlara örnek olarak sarrafiye ve 22 ayar altınlar verilebilir. Metâ' olan altınlara ise 14 ayar aşırı işçilik ihtiva eden takıları örnek gösterilebilir. Bk. Yaman, "Altın Para Mıdır? Ya da Hangi Altın Paradır?", s. 438, 442.

⁷ Karar metnini imzalayan heyetin başında, Kâdı'l-kudât İzzeddin el-Hatîb et-Temîmî (v. 2008) bulunmaktadır.

1. Mübadele aracı olması parayı altın gibi diğer takas araçlarından ayıran en önemli özelliktir. Buna göre altın günümüzde mübadele aracı değildir ve paralık vasfını kaybetmiştir.
2. Altın standardı sisteminde (Bretton Woods) altının para olduğu düşünülebilir. Fakat günümüz paralarının merkez bankalarından altına dönüştürülme imkânı yoktur. Zira bugün paralar tamamen itibaridir (Fiat Money).
3. Altınların piyasa değeri mevcut para ile belirlenmektedir. Neticede altın standart değer belirleyici değildir.
4. Para için genel bir makro iktisat politikası aracı olduğunu söyleme imkânı varken, aynı durum altın için ifade edilememektedir.
5. Yukarıda ifade edilen maddelere rağmen dış ticarete altın farklı kategorilerde değerlendirilmelidir. Altın dışında başka bir malın üretimi için ithal edilen veya ihraç edilen altın para değildir. Bu altın diğer mallar gibi değerlendirilir. Eğer altın takasta para olarak kullanılıyorsa yani altın bir malın/hizmetin alımında karşılık olarak ödeniyorsa veya bir malın/hizmetin satımında bedel olarak kabul ediliyorsa o zaman bu altına "Parasal Altın" (Monetary Gold) denilir.
6. Parasal altın ise rezerv olarak bir değer ifade eder. Neticede bunun para olarak kullanılması genel bir durum olmayıp sadece ifade edilen işlemlerin gerçekleştiği ülkelerin para otoriteleri ve bu otoritelerle işlem yapanları ilgilendirir (Kallek, 2016, s. 995).

Kanaatimizce ilk üç maddede beyan edilen gerekçeler altının paralık vasfını kaybettiğini ifade etmeye yeterli değildir. Zira altın günümüzde her ne kadar mübadele aracı olarak kullanılıyor olmasa da her zaman için tedavülde olan paraya değiştirilme imkânı bulunmaktadır. Örneğin bir miktar altınla yurt dışına gitmiş bir kişi bu altını dilediği yerde yerel para birimine değiştirebilir. Yahut zor durumda kalır ve altın karşılığında bir şey almak isterse, satıcı bu altını alarak satış yapabilmektedir. Zira altının değerli bir maden olduğu, bunun kolaylıkla ve az bir değer kaybıyla paraya dönüştürülebileceği ve yüksek likiditeye sahip olduğu herkes tarafından kabul edilmektedir. İkinci madde de ifade edilen tedavülde olan paraların merkez bankalarında altın karşılığının olmaması hususu ise tedavülde olan paranın para olarak kabul edilip edilmemesiyle alakalıdır. Tedavülde olan paranın altın karşılığının olmaması altın için bir eksiklik değil belki yerel paranın paralık vasfındaki bir eksiklik olarak görülebilir. Dünyada altın, kıymetli maden olarak kabul görmekte ve değeri arz ve talebe bağlı olarak belirlenmektedir. Ayrıca Türk parasının kıymetini koruma kanunu ve bu kapsamda yapılan düzenlemelerde altın gibi kıymetli madenlerle alakalı maddeler altının paralık vasfının resmen kabul edildiğinin bir diğer göstergesidir (Bk. "<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.1567.pdf>", 2019)⁸.

⁸ 32 sayılı Türk parasının kıymetini koruma hakkında kanunu madde 1- Kambiyo, nukut, esham ve tahvilat alım ve satımının ve bunlar ile kıymetli madenler ve kıymetli taşlarla bunlardan mamul veya bunları muhtevi her nevi eşya ve kıymetlerin ve ticari senetlerle tediye temine yarıyan her türlü vasıta ve vesikaların memlekette ihraç veya memlekete ithalinin tanzim ve tahdidine ve Türk parasının kıymetinin korunması zımında kararlar ittihazına Cumhurbaşkanının yetkilidir.

Üçüncü maddede belirtilen husus ise altının kur değeriyle alakalıdır. Bazen altının değeri rayic para karşısında düşebilir veya yükselebilir. Bu değer değişimlerinin altının paralık vasfıyla alakalı olduğu fikri isabetli değildir. Çünkü altın dışında itibari paralar, piyasada kullanılmakta ve bu paraların değeri de başka unsurlarla dengelenmektedir. Nitekim para olmayan şeylerin de uluslararası piyasalarda tedavülde olan birçok para biriminin değerine etki ettiği inkâr edilemez bir gerçektir. Bu duruma ülkelerin iç ve dış ticaret hacimleri örnek olarak gösterilebilir (Orman, 1992, s. 47). Kanaatimizce para dışındaki unsurların tedavülde olan paraların değerine etki etmesi, bu paraların paralık vasfını kaybettiğini söylememizi gerektirmemektedir. Neticede altının değerinin belirlenmesi tedavülde olan paralara veya başka denge unsurlarına bağlı olması altının paralık vasfını kaybettiğini ifade etmeye yeterli değildir.

Son üç maddeyle ilgili şunlar söylenebilir: Bir şeyin makro ekonomi politikası aracı olarak kullanılmaması o şeyin paralık vasfıyla alakalı değildir. Paranın merkez bankalarınca makro ekonomiye etki eden bir araç olarak kullanılmadığı dönemlerde de altın para olarak kullanılmıştır. Son iki maddede ise Kallek parasal altın olarak görülen ve uluslararası takaslarda kullanılan altınları ve farklı şekillerde kullanılan altınları birbirinden ayırmaktadır. Dolayısıyla Kallek, geçmişe göre daha sınırlı da olsa altının günümüzde de belli alanlarda para olarak kullanılmaya devam ettiğini kabul etmektedir. Halbuki para olarak kullanıldığı ifade edilen bu altınlar hammadde olarak diğer altınlardan farklı değildir. Kanaatimizce farklı şekillerde kullanılması altının fikhî niteliğini değiştirmemektedir. Çünkü farklı şekillerde kullanılan bu altınlar hammadde olarak aynıdır ve birbirine dönüştürülme imkânı vardır.

Kallek'in beşinci ve altıncı maddelerde ifade ettiği tikel mübadelelerde altının para olarak kullanılmasının genele yansıtılamayacağı yönündeki ifadeleri de tartışmaya açıktır. Zira genel olarak mübadelelerde altının para olarak kullanılmaması altının hukuki mahiyetinin para olduğu gerçeğini değiştirmeyeceği kanaati güç kazanmaktadır. Nitekim tikel işlemlerde veya sadece devletler bazında kullanılıyor olsa da altın paradır ve para olarak kullanıldığının örnekleri de vardır. Kanaatimizce altın günümüzde hiçbir sahada para olarak kullanılmasa bile kimyasal özellikleri ve yüksek likiditeye sahip olması gibi temel özellikleri nedeniyle bir gün bilfiil para olarak kullanılmaya müsait bir değer olması, onun para olduğunun ifade edilmesini ve ribevî olduğunun kabul edilmesini zorunlu kılacaktır.

Sonuç ve Değerlendirme

Klasik ve modern düşüncede ifade edilen genel kabullere göre bir şeyin para olarak tedavül etmesiyle tedavül eden malzemenin niteliği arasında bir bağ vardır. Zaman gelir toplum bir şeyi para olarak kullanmaz ama o şeyin kıymetli olmasını da yadsımaz. Bu göstermektedir ki farklı mülahazalarla toplumun bilfiil para olarak kullanmadığı altın, aynı toplum nezdinde bilkuvve/potansiyel para olarak değerini koruyabilir. Günümüzde de durumun bu şekilde olduğu ifade edilebilir. Evrensel olarak ifade edilen paranın fonksiyonları bir bütün olarak bir nesnede bulunursa bu durum o nesnenin para olarak tedavülde olmasını gerektirir. Fakat bazı fonksiyonlarını yitirmiş olması o nesnenin paralık vasfını yitirdiğini söylemek için yeterli

değildir. Örneğin paranın değer ölçme aracı olması, mübadele aracı olması ve tasarruf aracı olması fonksiyonları günümüz açısından ele alınırsa kâğıt para bilfiil paradır. Fakat altın için tedavülde bizatihi para olarak kullanılmaması dışında diğer iki fonksiyonu hali hazır tedavülde olan paralardan daha fazla ifa ettiği görülmektedir. Nitekim tasarruf aracı olma ve değer ölçme aracı olması fonksiyonları bunu açıkça göstermektedir. Özellikle değer saklama yönüyle diğer paralardan bir hayli ileri seviyededir. Tedavülde kullanılmıyor olduğu iddiası ise isabetli değildir. Zira uluslararası ticarete para olarak kullanılabilirdiği herkesin malumudur (Örnekler için bk. “<https://www.dunya.com/finans/haberler/dolarizasyona-karsi-altin-ile-ticaret-haberi-438022>”, 2019; “<https://www.yenisafak.com/yazarlar/ahmetulusoy/dis-ticaret-dengesi-ve-altin-2041439>”, 2019).

Altının hukuki/fikhî mahiyetiyle ilgili görüşler açıklanırken yer yer bu makalenin yapacağı değerlendirmeler ile görüş sahibinin kanaatleri arasındaki muhtemel bağlam kopukluğunu gidermek amacıyla bazı değerlendirmeler ilgili olduğu yerde ifade edilmiştir. Şimdi konu daha genel bir şekilde ve maddeler halinde değerlendirilecektir.

1. “Altın yaratılış itibariyle paradır” diyen fakihlerin dönemi incelendiğinde altın ve gümüş dışındaki paraların da piyasada tedavülde olduğu görülür. Bu nedenle “o dönem için zaten başka para yoktu ve mecbur altın ve gümüş tedavül etti” iddiası kanaatimizce isabetli değildir. Daha da geriye gidilecek olursa Hz. Ömer’in (r.a.) kendi hilafeti döneminde piyasadaki nakit daralmasını önlemeye dönük olarak deve derisinden para basmayı düşündüğü, fakat farklı saiklerle bu düşünceden vazgeçtiği bilinmektedir (Belâzürî, 1988, s. 452; Kettânî, 1962, c. 1, s.333; Kallek, 2015, s. 37). Bu durum göstermektedir ki örfün itibar ettiği yahut itibar edebileceği para türleri vardır. Ama bütün çeşitleriyle altının paralık vasfında herhangi bir tereddüt söz konusu değildir. Ayrıca para olarak basılmış sikkelerden ziyade altından üretilmiş farklı ürünlerin satışında da aynı hassasiyet gösterilmiştir. Zira nasların konu hakkında hükmü açıktır ve genellik (âmm) ifade eden tarzda beyan edilmiştir. Şu kadar var ki bütün bu açıklık ve genel ifade tarzı farklı icthadların ortaya çıkmasına mani olmadığı gibi ayrıntıdaki bu farklı icthadlar altının paralık vasfını reddeden bir görüşü doğurmamıştır.

2. Naslarda altın mübadelesi için sınırlar getirilmiştir. Bu sınırlar beyan edilirken altının fikhî mahiyeti (para/metâ') konusunda bir ayırım söz konusu değildir. Dolayısıyla para olarak kullanılmayan altınlar da sarf akdi kapsamında mübadele edilmelidir. Para olarak üretilmemiş olan altınların mübadelesinde de sarf akdinin şartlarına riayet edilmesi gerektiğini kabul etmekle birlikte, fukahanın bu tür altınların hammaddesini para malzemesi olduğunu dikkate alarak hüküm beyan ettikleri görülmektedir. Tabiatıyla onların bu beyanları nasların açık ifadelerinden ortaya çıkmaktadır. Neticede konu fukahaya göre altının para olduğu yönündeki görüşlerine göre şekillenmektedir.

3. Hanefî ve Hanbelî fukaha altın mübadelelerinde gerçekleşmesi muhtemel ribâ için illet tespit ederken semeniyeti (mutlak semeniyet/ğâlib semeniyet) tercih etmeyip cins ve vezin birliğini beyan etmektedirler. Neticede fiilen para olarak tedavülde olmaması, sarf akdi kapsamında mübadele edilmeyeceğini göstermemektedir. Zira klasik ve modern dönem fıkıh

bilginlerinin görüşleri dikkate alındığında sarf akdi ile ribevî mallardaki illet tespiti ve bu illetin başka maddelere tatbiki bağımsız değerlendirilmemiştir. Dolayısıyla Hanefî ve Hanbelî fakihlerin illet tespitlerine göre altın ve gümüşte illetin cins ve kadr birliği olması aynı fakihlerin sarf akdini semenlerin satımı şeklinde tarif etmelerine zarar vermemektedir. Çünkü aktif şekilde para olarak kullanılmasa da bu madenin para olarak kullanılma imkânı vardır. Şâfiî ve Mâlikî fakihlerin ribânın illeti hakkındaki görüşleriyle altının para olması arasında herhangi bir farklılık bulunmamaktadır. Zira onlara göre de altın paradır ve ribânın illeti de mutlak semeniyet veya ğâlib semeniyet olması yönüyle birbiriyle örtüşmektedir.

4. Üzerinde işçilik bulunan bir gerdanlıkla alakalı Hz. Peygamber'in (s.a.) hassasiyeti yukarıda ifade edilen değerlendirmeleri tasdik etmektedir (Ebû Dâvûd, 2009, sy 13). İbn Teymiyye ve İbn Kayyım'ın farklı yorumları aslında tam da kendilerinden önceki fakihleri teyit etmektedir. Onlar zinet eşyası olan altının paralık vasfını kaybettiğini ifade ettikleri halde altın üzerinde gerçekleştirilen işçilik ücreti dikkate alınmaksızın yapılacak bir mübadeleyi caiz görmemişler, alınan altın karşılığında ödenen semende işçiliğin payını ayrı, altının karşılığını ayrı dikkate almışlardır. Bu görüşü şöyle okumak da mümkündür: Altınların mübadelelerinde naslarda ifade edilen eşitliğin bu şekilde tahakkuk ettiğini zımnen beyan etmişlerdir. Fakat bu görüşlerini şöyle açıklamaktadırlar: Bu hususta gelen naslar âmmdır, bunlar ise celî kıyasla tahsis edilebilir. Fazlalık ribâsının yasaklanma nedeninin sedd-i zerîa olduğu varsayıldığında, bazı durumlarda racih maslahat (üstün nitelikli fayda) ile bu yasak mübah kılınabilir (İbn Teymiyye, 1996, c. 2, s. 622-632; İbn Kayyım el-Cevziyye, 2002, c. 3, s. 405-406). Kanaatimizce İbn Teymiyye ve İbn Kayyım'ın bu açıklamaları kendi görüşlerinin, karşı tarafın delilleriyle gerekçelendirilmesinden ibarettir.

5. "Altın ve gümüş yegâne paradır; bu iki maden dışında bulunan nesnelere para olarak kullanmak caiz değildir" (Kandîl, 2003, s. 100) iddiasının isabetli olmadığı açıktır. Şayet sadece altın ve gümüş para ise dünya üzerinde tedavülde bulunan paralar nedir? Eğer bunlar para değilse kapitalizmin modern sömürü aracı olarak kullandığı faiz gelirleri caiz midir? Bu sorulara verilecek cevaplar, görüş sahibinin iddiasının iktisadi ve sosyoekonomik bir karşılığının olmadığını göstermesi açısından yeterlidir. Ayrıca daha önce belirtildiği üzere Hz. Ömer'in (r.a.) Medine piyasalarında nakit daralmasına çözüm olarak deve derisinden para basma fikri delil getirilebilir. Nitekim altın dışında paranın kullanımı caiz olmasaydı, Hz. Ömer'in (r.a.) ilgili teklifine karşı çıkanlar bu gerekçeyle karşı çıkacaktı, fakat onların karşı çıkma gerekçesi deve neslinin tehlikeye girmesi yönünde olmuştur. Bu da göstermektedir ki altın paradır fakat örfün para olarak kabul ettiği şeyler de para olarak kullanılabilir. Kanaatimizce altın dışında paraların kullanımı, altının para olma niteliğine zarar vermediği gibi, altının yegâne para olarak kullanılması önerisi de modern dünyanın iktisadi çıkmazlarına karşı alternatif değildir.

6. Klasik dönemde icihadlarında altın, sarf akdine tabi olarak mübadele edilmeliyken modern dönemde de aynı kanaat benimsenmektedir. Şu kadar var ki altınla alakalı hassasiyetin sadece paralık vasfıyla ilgili olduğunu söylemek çok da gerçeği yansıtmamaktadır. Para olup olmamasına bakılmaksızın sarf akdi kapsamında mübadele edilmesi konusunda Hanefîlerin

kanaatleri önemlidir. Hanefiler altının yaratılış itibariyle para olduğunu ifade ederlerken ribânın illeti konusunda semeniyeti illet olarak kabul etmezler. Nitekim Hanefilere göre altın ve gümüşte ribânın illeti cins ve kadr/ölçü birliğidir. İlk etapta bakıldığında veznî olmayan kâğıt paraların hemcinsiyle mübadelesinin ribâ yasağı kapsamında değerlendirilmesi zordur. Fakat ribevî olarak değerlendirilmesinin nedeni altın ve gümüşteki ölçü birliğine atıfla bu paralardaki rakamların vezinden/ölçüden kinaye olduğu, dolayısıyla ribâ illetinin bulunması ve sarf akdine mahsus yasakların meydana gelebilecek olmasıdır. Her ne kadar Hanefiler altın ve gümüşte ribânın illeti “semeniyet vasfıdır” demese de sarf akdinin “para satımı” olduğu dikkate alındığında paralık vasfı olan her şeyin sarf akdi hükümlerine tabi olması gerektiğini kabul etmektedirler. Dolayısıyla konu sırf ribânın illeti yahut altının paralık vasfı perspektifinden değil, aynı zamanda sarf akdi ve ribâ yasağı yönüyle de değerlendirilmelidir.

Bütün bunlara ilaveten paranın hukuki (fikhî) olarak, “hak ölçüsü olması”, “özel bir mal olması” ve “ta'yîn ile te'ayyun etmemesi” gibi başlıca özellikleri vardır (Bayındır, 2016, ss. 156-157). Bunlardan “özel bir mal olma” vasfı onu diğer mallardan ayıran önemli bir özelliktir. Söz gelimi altın, para değil de metâ' olarak kabul edilse bile diğer metâların kategorisinde değil, kendine mahsus satım kuralları olan metâlar kategorisinde değerlendirilmelidir. Altının metâ' olduğu ve mübadelesinde herhangi bir şartın olmadığı iddiası altının nitelikleri ve naslarla bağdaştığı söylenemez. Çünkü altın metâ' olarak kabul edilse bile ribevîdir ve sarf akdinin kurallarına göre mübadele edilmelidir.

7. Altının paralık vasfını yitirdiğini beyan eden görüşler, aslında kendi içerisinde çelişkilidir. Zira altın denilen element hangi şekliyle olursa olsun piyasada tedavül ettiği müddetçe paralık vasfını yitirmeyecektir. Aslında bu görüşü “külçe altın yahut devletin merkez bankalarında bastığı altın çeşitleri için paradır” (Paçacı, 2012, s. 433) demek suretiyle ikrar ettikleri düşünülmektedir. Ayrıca “para, örfün belirlediği bir olgudur ve altın bugün para olarak insanların elinde tedavül etmiyor, çünkü örf bugün para olarak kâğıt parayı kabul ediyor” (Paçacı, 2012, s. 432) temellendirmesinin fikhın sahip olduğu iddia ile bağdaştığı söylenemez. Zira tikel mesele odaklı beyan edilen görüşlerin teori ürettiği söylenemeyeceği gibi genellenemeyeceği de açıktır. Bu şekilde sadece pratik problemin, sanal şekilde çözülmesi sağlanabilir.

Altının piyasada tedavül etmediği gerekçesiyle paralık vasfından çıktığı iddiası da gerçeği yansıtmamaktadır (Benzer ve farklı itirazlar için bk. Yaman, 2012, ss. 437-438). Devletlerin mali ve para politikalarına bakıldığında altını her zaman güvenli bir liman olarak gördükleri fark edilecektir (Yılmaz, 2014, ss. 121-122). Ayrıca merkez bankaları bünyelerinde ya fiziki altın bulundurmakta ya da dünya piyasalarındaki ticaretlerini ellerindeki altın güvencesiyle yapmaktadırlar. Bu güvence gerek altın swapları yoluyla nakit temini gerek dolar vb. dövizlerin temininde aracı görev icra etmesidir. Ülkemizde altın resmi para olarak işlem görmese de bankaların herhangi bir para birimi gibi altın hesabı açması ve bunlar üzerinde işlem yapması da altının paralık vasfı hakkında fikir vermektedir.⁹ İddia sahibi yukarıda kendi

⁹ Ülkelerin altın rezervleri ve birbirine karşı oranları için bk.

aleyhinde beyan edilen gerekçeleri çalışmasında açıkça beyan etmekle beraber aksi yönde görüş beyan ederek bir kısım altınların metâ' olduklarını ve ribevî olmadıklarını beyan eder (Paçacı, 2012, s. 433).

8. Altının hukuki mahiyetini paranın sahip olduğu fonksiyonlar çerçevesinde değerlendirecek olursak şunlar ifade edilmelidir: Paranın fonksiyonları; değer ölçme aracı olması, mübadele aracı olması ve tasarruf aracı olmasıdır (Aren, 2014, s. 245; Paya, 2013, s. 17; Akdiş, 2011, s. 12; Günal, 2012, s. 9). Bunlardan başka paranın değer taşıyıcı olması gerektiği diye bir fonksiyondan daha söz edilebilirse de paraların tasarruf aracı olarak kabul edilmesi aynı zamanda değer taşıyıcı olmalarını da beraberinde getirmektedir. Bu fonksiyonlar iktisatçılar tarafından belirtilmiş olmakla birlikte fıkhnın paraya yüklemiş olduğu anlamlarla örtüşmektedir. Paranın değer taşıyıcı ve mübadele aracı olarak kullanılabilir olması aynı mübadelelerdeki (trampa) zorlukları gidermiştir. Ayrıca paranın değer taşıyıcı olması, herhangi bir malı satın alabilecek kabiliyette olduklarını da göstermektedir. Bu da zorunlu olarak parayı tasarruf aracı haline getirmiştir. Bir diğer deyişle ilk iki fonksiyon üçüncüsünü zorunlu hale getirmiştir (Aren, 2014, s. 243). Neticede altın paranın sahip olması gereken bu fonksiyonları tam olarak icra etmekte olduğu görülmektedir.

Paranın gelişim süreci ve fonksiyonlarıyla alakalı bilgiler neticesinde şöyle bir durum gündeme gelmektedir. Para ticaret aracı olduğu gibi ticarete de konu olmuştur. Dolayısıyla parayla herhangi bir mal alınabildiği gibi, parayla para da alınabilmektedir. Bu durumda para denilen şey, artık paralık vasfını kaybetmiş midir? Ayrıca paranın “mübadele aracı olması” diye açıklanan başlıca fonksiyonu zarar görmüş müdür? Kanaatimizce paranın ticarete konu olması onun paralık vasfına zarar vermemektedir. Zira bireyler farklı paralara zaman zaman ihtiyaç duymaktadır. Bu ihtiyacın giderilme yolu da paraların kendi içlerinde mübadelesidir. Zaten Hz. Peygamber (s.a.) de bunun mümkün olduğunu belirtmiş, yalnız bunun belirli kurallar çerçevesinde olması gerektiğini beyan etmiştir.

Nitekim geçmişte olduğu gibi günümüzde de paralar, ticarete konu olabilmektedir. Örneğin, uluslararası döviz ticareti yapılmakta ve bunun belirli bir maliyeti bulunmaktadır. Ayrıca altın bizzat para olarak olmasa bile farklı sektörlerde hammadde olarak kullanılmaktadır. Bu yönüyle bir altın ticareti söz konusudur. Altın sadece kuyumculuk sektöründe hammadde olarak kullanılmamakta, sanayi, bilişim ve sağlık sektöründe de kullanıldığı için belirli bir ticaret hacmine sahip olması doğaldır. Dolayısıyla ticaretin konusu olarak altının ithalat ve ihracatının yapılması, altının veya farklı para birimlerinin paralık vasfına herhangi bir zarar getirmemektedir. Problem, ticarete konu olan paranın mübadele kurallarıdır. Bu kurallar ise fıkhıta belirlenmiş ve sıkı esaslar getirilmiştir. Altın özelinde bir kanaat açıklanacak olursa,

<https://www.bloomberght.com/piyasalar/haber/2093460-tcmb-nin-altin-rezervleri-bir-yilda-10-milyar-dolar-artti> (Erişim tarihi: 02/11/2018); Türkiye açısından durum için, ayrıca bk.

<http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Istatistikler/Odemeler+Dengesi+ve+Ilgili+Istatistikler/Uluslararası+Rezervler+ve+Doviz+Likiditesi/> (Erişim tarihi: 02/11/2018);

Ülkemiz banklarının altınla alakalı farklı enstrümanlar üretmesiyle alakalı bk.

<http://katilimfinansdergisi.com.tr/katilim-bankaciliginda-altin/> (Erişim tarihi: 02/11/2018); Ayrıca bk. Gözübenli, “İslam Borçlar Hukukunda Altınla Alakalı Hükümler”, s. 477.

ticaret vasıtası olarak kabul edilen paraların/altınların günümüzde bizatihi ticarete konu edilerek ithalat ve ihracatının yapılması, parayı/altını metâ' olarak kabul edilmesi için yeterli değildir. Ayrıca altının her zaman ve zeminde para olarak kullanılabilir olması İbn Haldûn'un (v. 808/1406) açıkladığı (İbn Haldûn, 2004, c. 2, s. 66)¹⁰ gibi onun zatından gelen bir özelliktir.

9. Sonuç olarak eğer beyan edilen para teorileri dikkate alınarak paralar arası bir hiyerarşiden söz edilecek olursa, bu hiyerarşinin en üst noktasında şüphesiz altın ve gümüş bulunmaktadır. Diğer paralar ise zaman zaman ekonomilerde görülen olumsuzluklarda altın ekseninde kendisine zemin ve güvenli bir ortam bulabilmektedir. Ayrıca altının para olma vasfıyla kastedilenin "ribevî olmak" olduğu bilinmelidir. Zira altın mübadelelerinde temel problem bu altınların para olup olmamaları değil, bilakis ribevî olup olmamalarıdır. Neticede ribevîlik vasfını haiz olan altınların bu vasfı yitirmediği ifade edilmelidir.

¹⁰ Metin için bk.

ثم إن الله تعالى خلق الحجرين المعدنين من الذهب و الفضة قيمة لكل متمول، و هما الذخيرة و القنية لأهل العالم في الغالب. و إن اقتنى سواهما في بعض الأحيان فإنما هو لقصد تحصيلهما بما يقع في غيرهما من حوالة الأسواق التي هما عنها بمعزل فهما أصل المكاسب و القنية و الذخيرة. و إذ تقرر هذا كله فاعلم أن ما يفيد الإنسان و يقتنيه من الممتلكات إن كان من الصنائع فالغاد المقتنى منه قيمة عمله و هو القصد بالقنية إذ ليس هناك إلا العمل و ليس بمقصود بنفسه للقنية.

Kaynakça

- AAOIFI. (2017). Ez-Zeheb ve davâbitu't-te'âmül bih. İçinde *El-Me'âyîru's-şer'iyye*. Manama.
- Abdullah b. Beyye. (1986). Ahkâmü'n-nukûdi'l-verakiyye ve teğayyur kıymeti'l-umlât. İçinde *MMFİ*.
- Adevî, E.-H. A. b. A. b. M. (Mükerrem) es-Saîdî. (1994). *Hâşiyetü'l-Adevî 'alâ şerhi Kifâyeti't-tâlibi'r-rabbânî*. Beyrut: Darü'l-Fikr.
- Akdiş, M. (2011). *Para Teorisi ve Politikası*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Aktepe, İ. E. (2017). *Katılım Finans*. İstanbul: TKBB Yayınları.
- Apaydın, H. Y. (2012). Müzakere. *Fıkhi Açıdan Finans ve Altın İşlemleri (Tartışmalı İlmî Toplantı)*.
- Aren, S. (2014). *Ekonomi Dersleri* (4. bs). Ankara: İmge Kitabevi.
- Ateş, S. (1988). *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. İstanbul: Ufuklar Neşriyat.
- Bâcî, E.-V. S. b H. b S. et-Tüci. (1914). *El-Müntekâ şerhu'l-Muvattâ*. Geliş tarihi gönderen <http://ktp2.isam.org.tr/detayzt.php?navdil=tr&idno=119165&wYazarlar=baci>
- Bayındır, A. (2016). *Ticaret ve Faiz*. Geliş tarihi gönderen <http://ktp2.isam.org.tr/detayzt.php?navdil=tr&idno=206616&tarama=bay%C4%B1nd%C4%B1r+abd%C3%BClaziz>
- Belâzürî, E.-A. A. b. Y. b. C. (1988). *Fütûhu'l-buldân* (C. 1-1). Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl.
- Câdelhak, A. C. (1995). *Buhûs ve fetâvâ İslâmiyye fi kazâyâ mu'âsıra*. Kahire: Daru'l-Hadîs.
- Çalış, H. (2012). *Fikhî Açıdan Finans ve Altın İşlemleri (Tartışmalı İlmi toplantı)*. İstanbul.
- Dalgın, N. (2018). *Gündemdeki Tartışmalı Dini Konular 2*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Desûkî, Ş. E. A. M. b. A. b. A. (t.y.). *Hâşiyetü 'ale's-Şerhi'l-kebîr* (C. 1-I-V). Beyrut: Darü'l-Fikr.
- Dihlevî, Ş. V. A. b. A. F. ed-. (2005). *Hüccetullâhi'l-bâliğa* (1. bs). Beyrut: Daru'l-Cil.
- Ebû Dâvûd, S. b. E. b. İ. el-Ezdi. (2009). *Sünenü Ebî Dâvûd* (1. bs, C. 1-7). Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye.
- Ekinci, A. (2019). *Zeydî Fıkhnın Gelişimi ve Hâdî-İlelhak* (1. bs). Konya: Kitap Dünyası.
- Farfûr, M. A. (1986). Ahkâmü'n-nukûdi'l-verakiyye. İçinde *MMFİ*.
- Fetâvâ'l-lecneti'd-dâime li'l-buhûsi'l-ilmîyye ve'l-iftâ*. (1999). Riyad.
- Günel, M. (2012). *Para Banka ve Finansal Sistem* (4. bs). Ankara: Berikan Yayınevi.
- Hamed Osmân, A. (2008). *El-Mu'âmelâtü'l-mâliyye ve't-ticâriyye (Suâl ve Cevâb)*. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân.
- <https://www.aliftaa.jo/Decision.aspx?DecisionId=80>. (2019, Şubat 18).

- <https://www.dunya.com/finans/haberler/dolarizasyona-karsi-altin-ile-ticaret-haberi-438022>. (2019, Kasım 7).
- <https://www.visualcapitalist.com/why-gold-is-money-a-periodic-perspective/>. (2019, Temmuz 25).
- <https://www.yenisafak.com/yazarlar/ahmetulusoy/dis-ticaret-dengesi-ve-altin-2041439>. (2019, Kasım 7).
- <http://www.dar-alifta.org/ar/ViewFatwa.aspx?ID=12001&LangID=1&MuftiType=0>,. (2019, Şubat 18).
- <http://www.hayrettinkaraman.net/sc/00154.htm>. (2019, Şubat 18).
- <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.1567.pdf>. (2019, Mart 28).
- İbn Âbidîn, M. E. b. Ö. b. A. ed-Dımaşkî. (1992). *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l- muhtâr şerhu Tenviru'l ebsâr*. Beyrut: Darü'l-Fikr.
- İbn Hacer el-Heytemî, E.-A. Ş. A. b. M. b. M. es-Sa'dî. (1983). *Tuhfetü'l-muhtâc fi şerhi'l-Minhâc (Şirovânî ve İbn Kasım'ın haşiyeleriyle birlikte)* (1. bs). Kahire: el-Mektebetü't-Ticâriyyetu'l-Kübrâ.
- İbn Haldûn, E. Z. V. A. b. M. b. M. b. M. b. H. el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. (2004). *Mukaddime* (1. bs, C. 1-2). Dımaşk: Dâru Ya'reb.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, E. A. Ş. M. (2002). *İ'lâmü'l-muvakkî'in an Rabbi'l-âlemîn* (C. 1-7). Suudi Arabistan: Dâru İbnü'l-Cevzî.
- İbn Kudâme, E. M. M. A. b. A. b. M. b. K. C. M. (1968). *El-Muğnî* (C. 1-10). Mektebetü'l-Kâhire.
- İbn Teymiyye, T. A. b. A. (1996). *Tefsîru âyâtin üşkilet*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd.
- Kallek, C. (2012). Müzakere. *Fikhî Açından Finans ve Altın İşlemleri (Tartışmalı İlmî Toplantı)*, 462-462.
- Kallek, C. (2015). *Sosyal Servet (İslam'da Yönetim-Piyasa İlişkisi)* (3. bs). İstanbul: Klasik Yayınları. (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi).
- Kallek, C. (2016). "Döviz Vadeli ve Emtia Vadeli İşlem Sözleşmeleri" Başlıklı Tebliğin Müzakeresi. İçinde *II. Uluslararası İslam Ticaret Hukuku Kongresi: Günümüzdeki Meseleleri*. Konya.
- Kandîl, M. H. S. (2003). *Es-Semeniyye ve münâsebetuhâ li ahkâmi'z-zeheb ve'l-fidda fi'ş-şer'ati'l-İslâmiyye*. Câmiatu'l-Kur'ani'l-Kerîm, Hartum.
- Karadâğî, A. M. (1988). Tezebzübü kıymeti'n-nukûdi'l-verakiyye ve eseruhû 'ale'l-hukûki ve'l-iltizâmâtî alâ dav'i kavâidi'l-fikhî'l-İslâmî. İçinde *MMFİ*.
- Karâr bi şe'n ticarati'z-zeheb. (t.y.). İçinde *MMFİ*.

- Karârât meclisi'l-mecmai'l-fikhi'l-İslâmî.* (1985). Geliş tarihi gönderen <http://ktp2.isam.org.tr/detayzt.php?navdil=tr&idno=86335&tarama=kararat>
- Kettânî, M. A. b. A. b. M. H. İ. (1962). *Et-Terâtibu'l-idâriyye.* Geliş tarihi gönderen <http://ktp2.isam.org.tr/detayzt.php?navdil=tr&idno=161299&tarama=ET+TER%C3%82T%C4%B0B>
- Makdisî, E. M. B. A. b. İ. b. A. (2004). *El-Udde Şerhu'l-Umde.* Kahire: Daru'l-Hadîs.
- Menî', A. b. S. (1996). *Bahs fî'z-zeheb fî ba'z hasâisih ve ahkâmih.* İçinde *MMFİ.*
- Menî', A. b. S. (2016). *Bahs fî'z-zeheb fî ba'z hasâisih ve ahkâmih.* İçinde *II. Uluslararası İslam Ticaret Hukuku Kongresi: Günümüzdeki Meseleleri.* Konya.
- Merzûkî, S. b. Z. (1996). *Ticâratü'z-zeheb fî ehemm suverihâ ve ahkâmihâ.* İçinde *MMFİ.*
- Mısırî, R. b. Y. (1997). *Ahkâmü bey' ve şîrâ hulliyyi-'z-zeheb ve'l-fidda.* 37-68.
- Müslim, b. H. E.-H. el-Kuşeyrî. (t.y.). *El-Câmiu's-Sahîh* (C. 1-I-V). Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-arâbî.
- Müsnid, M. b. A. (1993). *Fetâvâ İslâmiyye li ashâbi'l-fadîleti'l-ulemâ simâhati's-Şeyh Abdülaziz b. Bâz ve fadîleti's-Şeyh Muhammed b Sâlih b. 'Useymîn ve fadîleti's-Şeyh Abdullah b. Abdurrahman el-Cebrîn idâfeten ile'l-lecneti'd-dâime ve karârâti'l-mecma'i'l-fikhî.* Riyad.
- Nevevî, E. Z. Y. b. Ş. b. M. (t.y.). *El-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb (Fethu'l-'azîz ve Telhîsu'l-habîr ile Sübkî'nin ve Mutî'î'nin tekmileleri ile birlikte).* Beyrut: Darü'l-Fikr.
- Orman, S. (1992). *Modern İktisat Literatüründe Para, Kredi ve Faiz. Para, Faiz ve İslam (İlmî Toplantı),* 1-68. Geliş tarihi gönderen <http://ktp2.isam.org.tr/detayilhmkltz.php?navdil=tr&midno=50626875&tarama=SABR%C4%B0+ORMAN>
- Özboyacı, Z. (2012). *Müzakere. Fikhi Açıdan Finans ve Altın İşlemleri (Tartışmalı İlmî Toplantı),* 443-490.
- Özsoy, İ. (2012). *Fıkıh Doktrininde Para ve Faiz. Fikhi Açıdan Finans ve Altın İşlemleri (Tartışmalı İlmî Toplantı).* Geliş tarihi gönderen <http://ktp2.isam.org.tr/detayilhmkltz.php?navdil=tr&midno=58153125&tarama=%C3%96ZSOY>
- Paçacı, İ. (2012). *Altın-Para-Faiz İlişkileri ve Altının Vadeli Satışı. Fikhi Açıdan Finans ve Altın İşlemleri (Tartışmalı İlmî Toplantı),* 411-435. Geliş tarihi gönderen <http://ktp2.isam.org.tr/detayilhmkltz.php?navdil=tr&midno=58168125&tarama=%C4%B0BRAH%C4%B0M+PA%C3%87ACI>
- Paya, M. M. (2013). *Para Teorisi ve Para Politikası* (6. bs). İstanbul: Türkmenevi Kitabevi.
- Pekcan, E. (1998). *Altın Bankacılığı Borsası Rafinerisi ve Türkiye.* İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayinevi.

- Reşid Rıza, M. (t.y.). *Tefsirü'l-menâr*. Kahire: 1990. (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi).
- Senhûri, A. A. (1997). *Mesâdiru'l-hak fi'l-fikhi'l-İslâmî*. Geliş tarihi gönderen <http://ktp2.isam.org.tr/detayzt.php?navdil=tr&idno=107434&tarama=senhuri>
- Serahsî, E. B. Ş. M. b. A. b. S. (1993). *Mebûât* (C. 1-30). Beyrut: Dâru'l-Mârifê.
- Takî el-Osmânî, M. (1988). Mes'eletü teğayyuri kıymeti'l-umle ve rabtuhâ bi kâimeti'l-es'âr. İçinde *MMFİ*.
- Takî el-Osmânî, M. (2014). *Fikhü'l-büyû' 'ale'l-mezâhibi'l-erba'a me'a tatbikâtihi'l-mu'âsıra mukârinen bi'l-kavânini'l-vaz'iyye* (1. bs). Karaçi: Mektebe Maârifü'l-Kur'an.
- Tan, O. (2010). Ekonomik Realite Temelinde: Altı Sınıf (Esnâf-ı Sitte) Hadisi Üzerine Bir Değerlendirme. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, LI(2), 167-187. Geliş tarihi gönderen <http://ktp2.isam.org.tr/detayilhmkltz.php?navdil=tr&midno=43878750&tarama=tan+o%C4%9Fuzhan>
- Yaman, A. (2012). Altın Para mıdır? Ya da Hangi Altın Paradır? *Fikhi Açından Finans ve Altın İşlemleri (Tartışmalı İlmî Toplantı)*, 437-444.
- Yasîn, M. N. (2016). Et-Ta'kîb 'alâ ârâi'ş-şeyh Abdullah Süleymân Menî' fî mübâdelâti'z-zeheb bi'l-esâlibi'l-mu'âsıra. İçinde *II. Uluslararası İslam Ticaret Hukuku Kongresi: Günümüzdeki Meseleleri*. Konya.
- Yılmaz, M. L. (2014). *Küresel Finansal Kriz Sonrası Altın, "Güvenli Bir Liman Mı?"*. Ankara: Stratejik Düşünce Enstitüsü.
- Zeylaî, O. b. A. (1313). *Tebyînü'l-hakâik şerhu Kenzü'd-dekâik* (C. 1-6). Kahire: Matbaatü'l-Kübra'l-Emîriyye.

Extended Abstract

In this article, we examine the nature of gold as a precious metal with regard to two basic issues: the gold is both money/*ribevî* (subject to interest) and merchandise. In this context, the reasons for the acceptance of gold as money within the framework of the chemical properties of gold were investigated. Then, the opinions of *fuqaha* (Islamic lawyers) about gold were discussed. In this regard, the convictions of the *fuqaha* who accept gold as *ribevî* are divided into two: A majority of them accepted gold as money while not raising any concern regarding the use of other goods as money. On the other hand, a minor group accepted only silver and gold as money and opposed to the use of other materials as money. The relevant opinion holders make up the majority of the classical philosophical doctrine. Among those who accepted gold as merchandise, Ibn Taymiyyah and Ibn Qayyim considered only the ornaments of women, which is exempt from *zakat* (tax), in this class. Some of the modern-era researchers say that gold has completely lost its nature of being subject to interest today. In this article, we objectively evaluated and compared these expressed views by taking into account the evidence and the counter-arguments.

To declare the matter a little more detailed, those should be stated: When gold are treating among individuals, a certain sensitivity is required due to its precious gem. The prophet (pbuh) interfered with every aspect of life while performing his duty as a messenger. He made statements on shopping issues. Among the shopping (*bey'*), he emphasized the consumable contract describing the exchange of money. The consumable contract refers to the preconditions for exchange of money, while also referring to the *riba* (interest) ban. In this context, it is not enough to know the conditions for something to be subject to a consumable contract and to be changed without entering into the *riba* (interest) ban. Because the nature of what is subject to consumable contract must be determined first. Therefore, it is necessary to have a clear opinion on the judicial nature of gold before examining gold exchanges and special exchange conditions. Because it should be known that the evaluations that will be expressed without making the determination of the nature will be hitless.

In the Sunnah of the Prophet (pbuh) hand changing methods of six substances- gold, silver, wheat, barley, palm and salt-were clearly declared. Six substances are classified within itself in the relevant evidences; gold and silver are combined in the form of money, the other four substances are combined in terms of being a food item. There is no clear determination in the verses and hadiths (*nas*) about the nature of gold. However, the conditions for the exchange of gold and other substances are clearly stated. The details of the fulfillment of the conditions are left to the judicial opinion (*ijtihād*). In the Sunnah of prophet, the conditions for the exchange of gold are that; equality of costs, making the exchange in advance (lack of maturity requirement) and the absence of the right of option for the condition (*khiyār al-shart*). Although there is no dispute in the main framework of the relevant terms, there are some discussions in the details. But, before the relevant discussions, it must be declared whether gold is something to be exchanged in this context. (*Sünnette altının mübadele edilmesiyle ilgili*

şartlar; bedellerin eşit olması, mbadelenin peşin yapılması (vade şartının olmaması) ve şart muhayyerliğinin olmamasıdır.)

The reason for the exchange of gold within the scope of the consumable contract was justified by the fact that it has the quality of money; that detail is expressed in the quality of money: Gold is money actively or potentially. Therefore, it is not appropriate to distinguish between the varieties of gold. In fact, the gold used as money is ribevî (subject to interest) and must be exchanged within the framework of special conditions for the consumable contract; the gold used as trappings is ribevî (subject to interest). Because this gold, even if it is a trappings, has an economic value in the market and can easily be converted into a fair currency. In other words, this kind of gold, though not active money, is potential money. These statements are not difficult to explain in the context of verses and hadiths; because the Prophet did not make a distinction between the varieties of gold in the hadith "six substances" and at the different times, he explained clearly that the trappings were also in this context. As a result, no different opinion has been expressed regarding the ribevî (subject to interest) of gold both during the Sahaba period and after. This situation continued until Ibn Taymiyyah.

There is no debate as to whether gold should be exchanged under these conditions until the VIII. century (hijri). The discussion started with Ibn Taymiyyah and his disciple Ibn Qayyim in the VIII. century (hijri). In fact, these two Faqih differed between different types of gold by an interpretation that was not expressed before them and they explained that some gold is not subject to consumable contract. In this context, they declared that women's ornaments which are exempt from zakat will not be exchanged within the scope of consumables. However, this view was severely criticized by many of the Faqih after them and accepted by some. The main point of action of Ibn Taymiyyah and Ibn Qayyim's views is that the craftsmanship performed on gold affects the nature of gold. The goldsmith processed the raw gold and transformed it into merchandise. In this context, it cannot be mentioned that the trappings are subject of interest. Today, some say based on this view that gold has lost its ribevî (subject of interest) character and that there is no need to be exchanged within the scope of the consumable contract.

In this article, we first explained the chemical structure of gold and the reason why it was used as money in history. Then, in the classical Fiqh literature, we evaluated the views on the nature of gold within the framework of the evidences, arguments and arguments presented to the opposing view. As a result, we have reached the conclusion that gold is ribevi/money in terms of fiqh. In the next phase of this article, we will consider the issue of gold craftsmanship, which is the main point of differences of opinion regarding the nature of gold.

İslami Hisse Senedi Endeksleri Volatilitesinde Uzun Hafızanın Asimetrik Model ile Test Edilmesi

Hidayet Güneş*

Received: 02.06.2020

Accepted: 29.06.2020

DOI: 10.25272/ijisef.746850

Type: Research Article

Öz

Bu çalışma, İslami hisse senedi endeksleri volatilitesinde uzun hafızanın varlığını asimetrik model olan FIAPARCH modeli yardımıyla tespit etmek için yapılmıştır. Katılım 30 ve Dow Jones İslami Piyasalar Türkiye endekslerinin 15.05.2013 ile 15.05.2020 tarihleri arasındaki günlük kapanış değerleri kullanılarak analiz gerçekleştirilmiştir. Uzun hafıza parametresi istatistiki olarak anlamlı bulunmuş ve iki endeks getiri serisinin, zayıf da olsa uzun hafıza özelliği sergilediği tespit edilmiştir. Uzun hafıza özelliğinin olması, iki endeks için de Etkin Piyasa Hipotezi'nin geçerli olmadığı anlamına gelmektedir. Ayrıca asimetri parametresi olan γ , her iki endeks için de anlamlı ve pozitif değerde belirlenmiştir. Bu durum, negatif bilgi şoklarının volatilitte üzerinde pozitif bilgi şoklarından daha baskın olduğunu ifade etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Etkin Piyasa Hipotezi, Uzun Hafıza, İslami Hisse Senedi Endeksi.

Jel Kodları: C22, E44, G14

Testing Long Memory with Asymmetric Model in Islamic Stock Market Indices Volatility

Abstract

This study was carried out to determine the existence of long memory in the volatility of Islamic stock indices with the help of the asymmetric model FIAPARCH model. Participation 30 and Dow Jones Islamic Market Turkey Indexes, was carried out analysis using daily closing prices between 15.05.2013 and 05.15.2020 date. The long memory parameter was found to be statistically significant, and it has been identified that the two index return series exhibit a long memory feature, albeit a weak one. Having a long memory feature means that the Efficient Market Hypothesis is not valid for both indices. Also the asymmetry parameter γ , has been determined as meaningful and positive for both indices. This situation indicates that negative information shocks are more dominant than positive information shocks on volatility.

Keywords: Efficient Market Hypothesis, Long Memory, Islamic Stock Market Index

Jel Codes: C22, E44, G14

* Dr, Arş. Gör., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, hgunes@mehmetakif.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9826-9862>

Giriş

Küreselleşen dünya düzeni ile birlikte, ülkeler arasındaki ekonomik işlem hacmi artış göstermekte ve serbestleşen finansal yapı sayesinde de yatırımcılar istedikleri ülke hisse senedi piyasasına yatırım yapabileme imkânına sahip olmaktadır. Yatırımcı sayısı ile bağlantılı olarak finansal piyasalar derinlik kazanmakta ve yatırım ürünlerinin çeşitliliği artmaktadır. Finansal piyasaların gelişim göstermesi sonucunda da yeni yatırımcılar piyasada işlem yapmaya daha hevesli olmaktadır. Yatırımcılar, finansal piyasalardaki yatırım ürünlerine beklentileri, getiri oranı veya başka bir etkeni göz önünde bulundurarak yatırım yapmaktadırlar. Dini hassasiyeti ön planda tutan müslüman yatırımcıların bazıları, dinen haram olan bazı faaliyetlerden ve faiz kazancından kendilerini uzak tutarak İslami finans piyasalarına yönelmektedirler. Bu piyasalar faiz kazancı elde etmek istemeyen veya daha başka nedenden dolayı konvansiyonel bankacılıktaki mevduat ya da diğer yatırım ürünlerine yönelmeyen yatırımcıların, finansal sistem içerisine dâhil etmedikleri yastık altı diye tabir edilen tasarruflarını sisteme kanalize etmektedir. Dinen haram olan faiz kazancına karşı geliştirilmiş alternatif bir sistem olan İslami finans, kendine has özelliklerinden dolayı üretimi teşvik etme ve reel sektörü canlandırma gibi gelişmekte olan ülkelerin önemle üzerinde durduğu çeşitli ekonomik faaliyetleri yerine getirmektedir (Şarkaya İçelloğlu, 2018: 135).

İslami finans piyasası içerisinde, İslami hisse senedi piyasaları önemli bir yer tutmaktadır. Şeriat'a uygun finansal araçların alınıp satılabildiği piyasalara İslami hisse senedi piyasaları adı verilmektedir. Bu piyasada işlem gören finansal araçların temel özelliği, girişimlerden ortaya çıkan hak ve yükümlülüklerin paylaşılması esasına dayalı ortaklığı içermesidir. İslami hisse senedi piyasalarında alım ve satım yapmanın meşruluğu, yatırım yapılması düşünülen şirketin amacının ve ana faaliyet hususunun meşruluğuyla yani şer'i uygunlukla ilişkilidir. Ana faaliyet hususu dinen haram olan işlemler ya da malların ticareti ile uğraşan firmalara yatırım yapmak uygun olmamaktadır (Buğan, 2019: 45-46). Hisse senedi piyasalarında işlem görmekte olan hisse senetlerini, İslami kuralları esas alarak geliştirilen filtreleme ölçütleri sayesinde tarayarak, uygun olan hisse senetlerinin yer aldığı İslami hisse senedi endeksleri oluşturulmaktadır (Güçlü, 2020a: 24). Tarama sırasında esas alınan kriterler, oluşturulan şer'i kurullar tarafından belirlenmekte ancak coğrafi ve örfi farklılıklardan dolayı çok farklı tarama uygulamaları benimsenmektedir. Tarama sırasında uygulanacak kriter grubunu tespit eden ve şer'i danışma kurulları bulunan bazı kurumlar, İslami hisse senedi taramasını gerçekleştirmektedirler. Bunlar endeks sağlayıcılar, uluslararası derecelendirme kuruluşları, şer' i finansal hizmet veren kuruluşlar, İslami bankalar ve fon yönetim kuruluşlarıdır (Buğan, 2019: 47-48). Filtreleme ölçütlerinde iki temel aşama söz konusudur. Birincisi, şirketin ana faaliyet konusu ile ilgili olan sektörel tarama ölçütleri, ikincisi ise şirketin finansal oranları ile alakalı olan finansal oran ölçütleridir. *Sektörel tarama ölçütleri*, şirketin ana faaliyet konularının şer'i uygunluğu incelenmekte, eğer uygun görülmeyen faaliyetler gerçekleştiriyor ise şirket elenmektedir. Ayrıca şirketin uygun görülmeyen işlemlerden gelir elde etmesi durumunda bunlar uygunsuz gelir statüsünde görülmektedir. Tüm endeks metodolojilerinde uygun görülmeyen faaliyetler faiz temelli konvansiyonel finansal hizmetler, alkollü içecekler, tütün

ve eğlence unsurlarıdır. *Finansal oran ölçütleri ise*, sektörel tarama aşamasından sonra geriye kalan hisseler üzerinde uygulanan taramadır. Burada, birinci aşamayı geçen şirketlerin belirli bazı finansal oranlarının tespit edilmiş olan eşik değerleri geçip geçmediği denetlenmektedir. Finansal oran gruplarını; uygunsuz kazanç, faiz getirili kıymet, likidite ve borçluluk oranları olarak sınıflandırmak mümkündür. Şirketin, finansal oran gruplarında bulunan bütün oranların eşik değerlerini aynı zamanda geçmemesi beklenmektedir. Belirlenen eşik değerlerinden birini geçen şirket, diğer eşik değerlerini geçmemiş bile olsa uygunsuz olarak görülüp elenmektedir (Buğan, 2019: 49). Yapılan bu taramalar sonucunda, uygun görülen şirketler İslami hisse senedi endeksi içerisine dâhil edilmektedir. Şirketin endekse girmeye uygun görülmesi, her zaman endekste bulunacağını ifade etmemektedir. Buradaki uygunluk kavramını, bağımsız bir şeriat denetleme kurulu belirlemekte ve üç ayda bir güncelleme yapmaktadır. Belirlenen uygunluk kriterlerini yerine getiremeyen şirketler endeksten çıkarılır ve yerine kriterleri karşılayan başka bir şirket eklenmektedir (Çevik ve Buğan, 2018: 115; Güçlü, 2020a: 24).

Etkinlik, son yıllarda tüm finansal piyasalar için ön plana çıkan kavram olmaya başlamıştır. Hisse senedi piyasalarının etkin olması durumunda kaynak tahsisi, sermaye oluşumu ve varlık kanallarının adil dağıtımı sayesinde, ekonomik büyümenin yanında finansal piyasaların gelişim göstermesine de katkı sağlayacağından dolayı, etkinlik kavramının piyasalar için araştırılması araştırmacılar, piyasa oyuncuları ve karar alıcılar açısından önemli olmaktadır. Konvansiyonel hisse senedi endekslerinin etkinliği üzerine yapılan çalışmaların sayısı oldukça fazla olmasına rağmen İslami hisse senedi endekslerinin etkinliği üzerine yapılan çalışmalar az sayıdadır. Sermaye piyasalarında fiyatların oluşum aşamasında, fiyatların ne kadar adil olduğu ya da gelecekteki varlık fiyatlarının bugünden öngörülebilir olup olmadığı gibi çeşitli sorular karar alıcıların üstünde zaman harcadığı konuların başında gelmektedir (Sakarya, Zeren ve Akkuş, 2018: 102). Etkin olan piyasalarda, finansal varlığın değerini etkileyebilecek mevcut tüm haber veya bilgilerin hızlı şekilde fiyata yansıtacağı bunun sonucunda da finansal varlık fiyatının adil şekilde meydana geleceği varsayımı yapılmaktadır (Brealey, Myers ve Marcus, 2001: 320).

Fama (1970) tarafından geliştirilen Etkin Piyasa Hipotezi, finansal varlık ile ilgili tüm haber ve bilgilerin varlık fiyatı içerisine yansıdığı için hiçbir yatırımcının piyasa getirisi üzerinde bir kazanç elde edemeyeceğini belirtmektedir. Fama (1970) piyasa etkinliğini bilginin türüne göre 3'e ayırmaktadır. Bunlar: zayıf, yarı güçlü ve güçlü formda piyasa etkinliği şeklindedir. *Zayıf formda piyasa etkinliği*, finansal varlığın geçmiş fiyat bilgilerinin cari dönem finansal varlık fiyatlarına yansıdığını; *yarı güçlü formda piyasa etkinliğinde*, finansal varlığın geçmiş fiyat bilgisi ile birlikte kamuya açıklanmış olan tüm haber ve bilgilerin varlık fiyatı içerisine yansımış olduğunu; *güçlü formda piyasa etkinliğinde ise*, finansal varlığın geçmiş fiyat bilgileri ile kamuya açıklanmış olan tüm haber ve bilgilerle birlikte özel bilgi niteliğinde olan halka açıklanmayan bilgilerin de finansal varlık fiyatına yansıdığını ifade etmektedir (Fama, 1970: 383).

Finansal varlık fiyatlarında volatilité kavramı, belirli bir zaman sürecinde hisse senedi fiyatlarının ani ve beklenmedik şekilde aşağı veya yukarı yönlü hareket etmesi şeklinde ifade

edilmektedir (Listyaningsih ve Krishnamurti, 2016: 110). Finansal varlık fiyatlarında oluşan volatilité finansal kesimin tüm paydaşlarını ilgilendiren konulardan biridir. İslami hisse sendi endeksleri, çeşitli filtreleme ölçütleri sonucunda konvansiyonel hisse senedi piyasalarında faaliyet gösteren hisse senetleri arasından seçilerek oluşturulmaktadır. Dolayısıyla İslami hisse senedi piyasalarında birikimlerini değerlendirmek isteyen yatırımcılar, yatırım tutarları ve almış oldukları riske karşılık belirli bir kazanç elde etmeyi beklemektedirler. Bu beklentilerinin maksimum kazanç olarak gerçekleşebilmesi için yatırımcıların, belirsizliğin ölçütü sayılan volatilité kavramını iyi ve doğru bir şekilde bilmesi gerekmektedir (Güçlü, 2020b: 1071). Geleceğe dönük belirsizlik sebebiyle, yatırım yapılacak finansal varlık getirisinin tahmin edilmesinin zor olması, yatırımcıları tasarruflarını değerlendirecekleri finansal varlık veya piyasanın volatilitesini doğru öngörebilmelerini gerekli kılmaktadır (Değirmenci ve Abdioğlu, 2017: 105).

Bu çalışma, İslami hisse senedi endeksleri volatilitesinde uzun hafızanın varlığını asimetrik model yardımıyla tespit etmeyi amaçlamaktadır. Çalışma kapsamında, Borsa İstanbul'da yer alan Katılım 30 endeksi ve küresel İslami endekslerden olan Dow Jones İslami Piyasalar Türkiye endekslerine ait günlük veriler kullanılacaktır. Bu endekslerin seçilmesinin sebebi, çalışmanın Türkiye'de işlem gören hisse senetlerinin yer aldığı hem ulusal hem de uluslararası endeksler olmasından dolayıdır. Literatürde, İslami hisse senedi endeksleri volatilitesinde uzun hafızanın varlığını test eden çalışmalar oldukça az sayıdadır. Bu kapsamda çalışmanın, ilgili literatürün genişlemesine katkı sağlayacağı ve literatüre yeni bakış açıları getirebileceği beklenmektedir. Ayrıca asimetrik model olan FIAPARCH modeli sayesinde, negatif veya pozitif bilgi şoklarından hangisinin endeks volatilitesi üzerinde daha baskın olduğu belirlenmiş olacaktır.

Çalışmada, giriş bölümünden sonra konu ile alakalı literatüre yer verilecek arkasından ekonometrik metodolojisi, kapsam ve analiz sonuçları verilerek sonuç kısmı ile genel bir değerlendirme yapılacaktır.

1. Literatür

Araştırma kapsamında İslami hisse senedi endekslerinde uzun hafızanın varlığını test eden çalışmaların az sayıda olmasından dolayı, bu bölümde endeksin öngörülebilirliği, etkinliği üzerine yapılan çalışmalardan da bahsedilmektedir.

Hassan (2000), 1996 ile 2000 yılları arası aylık Dow Jones İslami Endeks değeri üzerinde seri korelasyon, varyans oranı ve Dickey-Fuller birim kök testlerini kullanarak zayıf formda etkinliği araştırdığı çalışmada, endeksin zayıf formda etkin olduğunu tespit etmişlerdir.

Álvarez-Díaz, Hammoudeh ve Gupta (2014), Dow Jones İslami Endeksi ile Dow Jones Endüstriyel Ortalama Endeksinin Ocak 1996-Haziran 2013 tarihleri arası haftalık kapanış değerlerini kullanarak doğrusal olmayan tahminleme yöntemi yardımıyla İslami ve konvansiyonel endekslerin gelecek fiyatlarının öngörülebilirliğini araştırdıkları çalışmada, her iki endeks için de güçlü bir öngörülebilirlik varlığına ait kanıta ulaşamamışlardır. Fakat

daha az likit olması ve farklı karakteristik özelliklerinden ötürü İslami endekslerin daha öngörülebilir olduğunu ifade etmişlerdir.

Savaşan, Yardımcıoğlu ve Beşel (2015), Katılım 30 endeksinin 6 Ocak 2011 ile 31 Ağustos 2015 tarihleri arası günlük kapanış değerlerini kullanarak geliştirilmiş KSS birim kök testi yardımıyla serinin rassal yürüyüş sergileme durumunu araştırdıkları çalışmada, serinin rassal yürüyüş özelliği sergilediğini belirlemişlerdir.

Jawadi, Jawadi ve Idi Cheffou (2015), Dow Jones İslami Global, Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerin endeksleri ile Dow Jones Global konvansiyonel endekslerinin 22.05.2002 ile 07.06.2012 yılları arasındaki günlük kapanış değerleri üzerinde zayıf formda etkinliği geleneksel bağımsızlık testleri, eşbütünleşme testleri gibi parametrik ve parametrik olmayan ekonometrik testleri kullanarak araştırdıkları çalışmada, Dow Jones İslami Global ve Dow Jones İslami Gelişmekte Olan Ülkeler endekslerinin zayıf formda etkin olmadığı fakat Dow Jones İslami Gelişmiş Ülke endeksinin zayıf formda etkin olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Şensoy, Aras ve Hacıhasanoğlu (2015), Dow Jones İslami ve konvansiyonel ABD, Japonya, İngiltere, Kanada ülke endeksleri ile Asya-Pasifik ve Avrupa endekslerinin 1998 ile 2014 tarihleri arası günlük kapanış değerleri üzerinden karşılaştırmalı zayıf formda etkinliği zamanla değişen doğrusal olmayan öngörülebilirlik modeliyle inceledikleri çalışmada, konvansiyonel piyasaların İslami piyasalara göre daha etkin olduğunu tespit etmişlerdir.

Kabbani (2016), FTSE Bursa Malezya İki Şariat Endeksi (EMAS Shariah ve HIJRA Shariah) değerlerinin 2007 ile 2014 tarihleri arası günlük değerlerini kullanarak serinin zayıf formda etkinliğini araştırdığı çalışmada, varyans oranı ile Geliştirilmiş Dickey-Fuller ve Phillips-Perron birim kök testleri sonuçlarında serinin zayıf formda etkin olmadığına ulaşmıştır.

Bouoiyour, Selmi ve Wohar (2018), Dow Jones Gelişmiş ve Gelişmekte Olan İslami ülke endekslerinin 2000 ile 2017 tarihleri arası günlük kapanış değerlerini MF-DFA ve DFA yöntemlerini kullanarak her iki piyasanın da etkinliğini araştırdıkları çalışmada, her iki piyasanın da etkin olmadığını ve gelişmekte olan İslami hisse senedi piyasasının gelişmiş İslami hisse senedi piyasasından daha az etkin olduğunu tespit etmişlerdir.

Sakarya, Zeren ve Akkuş (2018), Katılım 30, Katılım 50 ve Katılım Model Portföy endekslerinin 2011 ile 2017 yılları arası (Katılım 50 ve Katılım Model Portföy endeksleri için 2014 yılı başlangıç) haftalık endeks değerlerini kullanarak zamanla değişen KSS birim kök testi yardımıyla zayıf formda etkinliği araştırdıkları çalışmada, Katılım 50 endeksinin tüm veri seti için zayıf formda etkin olduğunu, diğer iki endeksin ise zayıf formda etkinlik göstermekle birlikte bazı dönemlerde sapmalar gösterdiklerini tespit etmişlerdir.

Buraya kadar olan literatürde, İslami hisse senedi endekslerinde etkinlik üzerine birim kök testi kullanılan ve endeks öngörülebilirliği üzerine yapılan çalışmalara yer verilmiştir. Finansal zaman serilerinde değişen varyans ve otokorelasyon gibi sorunların varlığı düşünüldüğü zaman, simetrik ve asimetrik GARCH türü modellerin kullanılması daha doğru sonuçlar verebilmektedir.

Abbes (2012), 35 ülkenin İslami ve konvansiyonel hisse senedi endeks değerlerinin Haziran 2002 ile Nisan 2012 yılları arası aylık Amerikan Doları cinsinden değerleri üzerinde EGARCH modelini kullanarak kısa hafızada kaldıraç (asimetri) etkisini araştırdığı çalışmada, tüm endeks serileri için kaldıraç etkisinin olduğunu belirlemiştir.

Seçme, Aksoy ve Uysal (2016), Borsa İstanbul ve Katılım 30 endekslerinin Ocak 2011 ile Haziran 2015 tarihleri arası günlük kapanış değerlerini kullanarak EGARCH modeli yardımıyla kısa hafızada kaldıraç etkisini tespit etmek istedikleri çalışmada, negatif şokların pozitif şoklara göre oynaklığı daha da artırdığını belirlemiştir.

Güçlü (2020b), Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Malezya ülkelerinin konvansiyonel ve İslami hisse senedi endekslerinin 06.01.2011 ile 28.02.2018 tarihleri arasındaki günlük kapanış değerlerini kullanarak oynaklıklarını tahmin etmek ve oynaklıkları karşılaştırmak amacıyla yaptığı çalışmada, EGARCH ve GJR-GARCH modelleri sonuçlarında tüm endeksler için kaldıraç etkisinin varlığını belirlemiştir. Ayrıca Türkiye İslami hisse senedi endeksinin oynaklığının konvansiyonel endeksten daha düşük olduğunu ve İslami endeksler arasında Türkiye endeksinin en yüksek oynaklığa sahip olduğunu belirlemiştir.

Buğan, Çevik ve Kırıcı Çevik (2019), Katılım 30 endeksinin 7 Ocak 2011 ile 2 Ağustos 2019 tarihleri arasındaki günlük kapanış değerlerini kullanarak endekste ikili uzun hafızanın varlığını ARFIMA-FIEGARCH modeli yardımıyla araştırdıkları çalışmada, uzun hafızanın olduğunu tespit ederek serinin zayıf formda etkin piyasa özelliklerini göstermediğini ortaya koymuşlardır.

Yukarıda belirtilen çalışmalar da, Buğan, Çevik ve Kırıcı Çevik (2019) çalışması dışında İslami hisse senedi endeksi volatilitesinde kısa hafıza varlığının asimetrik modellerle tespiti üzerine yapılan çalışmaları göstermektedir. Çalışmanın amacı volatilitede uzun hafızanın varlığını asimetrik model ile tespit etmek olduğundan, diğer çalışmalardan ayırt edici özelliğini göstermektedir.

Tablo 1. Özet Literatür Tablosu

Yazarlar	Örneklem	Veri Seti	Yöntem	Sonuç
Hassan (2000)	Dow Jones İslami Endeksi	1996-2000 arası aylık veri	Seri korelasyon, varyans oranı ve Dickey-Fuller birim kök testleri	Zayıf formda etkin olduğunu belirlemiştir.
Abbes (2012)	35 ülkenin İslami ve konvansiyonel hisse senedi endeksleri	Haziran 2002-Nisan 2012 arası aylık USD Dolar değeri	EGARCH modeli	Tüm endeks serilerinde asimetri etkisi olduğunu belirlemiştir.

Álvarez-Díaz vd. (2014)	Dow Jones İslami Endeksi ile Dow Jones Endüstriyel Ortalama Endeksleri	Ocak 1996- Haziran 2013 tarihleri arası haftalık kapanış değerleri	Doğrusal olmayan tahminleme yöntemi	Her iki endeks için de güçlü bir öngörülebilirlik varlığına ait kanıta ulaşamamışlardır.
Jawadi, Jawadi ve Idi Cheffou (2015)	Dow Jones İslami Global, Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülke endeksleri ile Dow Jones Global konvansiyonel endeksleri	22.05.2002-07.06.2012 yılları arasındaki günlük kapanış değerleri	Parametrik ve parametrik olmayan ekonometrik testler	Dow Jones İslami Gelişmiş Ülke endeksinin zayıf formda etkin olduğu sonucuna ulaşmışlardır.
Savaşan, Yardımcıoğlu ve Beşel (2015)	Katılım 30 endeksi	6 Ocak 2011 ile 31 Ağustos 2015 tarihleri arası günlük kapanış değerleri	Geliştirilmiş KSS birim kök testi	Serinin rassal yürüyüş özelliği sergilediğini belirlemişlerdir.
Şensoy, Aras ve Hacıhasanoğlu (2015)	Dow Jones İslami ve konvansiyonel ABD, Japonya, İngiltere, Kanada ülke endeksleri ile Asya-Pasifik ve Avrupa endeksleri	1998 ile 2014 tarihleri arası günlük kapanış değerleri	Zamanla değişen doğrusal olmayan öngörülebilirlik modeli	Konvansiyonel piyasaların İslami piyasalara göre daha etkin olduğunu tespit etmişlerdir.
Kabbani (2016)	FTSE Bursa Malezya İki Şeriat Endeksi (EMAS Shariah ve HIJRA Shariah)	2007 ile 2014 tarihleri arası günlük değerleri	Varyans oranı ile Geliştirilmiş Dickey-Fuller ve Phillips-Perron birim kök testleri	Serinin zayıf formda etkin olmadığına ulaşmıştır.

Seçme, Aksoy ve Uysal (2016)	Borsa İstanbul ve Katılım 30 endeksleri	Ocak 2011 ile Haziran 2015 tarihleri arası günlük kapanış değerleri	EGARCH modeli	Negatif şokların pozitif şoklara göre oynaklığı daha da artırdığını belirlemiştir.
Bouoiyour, Selmi ve Wohar (2018)	Dow Jones Gelişmiş ve Gelişmekte Olan İslami ülke endeksleri	2000 ile 2017 tarihleri arası günlük kapanış değerleri	MF-DFA ve DFA yöntemleri	her iki piyasanın da etkin olmadığını ve gelişmekte olan İslami hisse senedi piyasasının gelişmiş İslami hisse senedi piyasasından daha az etkin olduğunu tespit etmişlerdir.
Sakarya, Zeren ve Akkuş (2018)	Katılım 30, Katılım 50 ve Katılım Model Portföy endeksleri	2011 ile 2017 yılları arası haftalık endeks değerleri	Zamanla değişen KSS birim kök testi	Tüm endekslerin zayıf formda etkin olduğunu belirlemiştir.
Buğan, Çevik ve Kırıcı Çevik (2019)	Katılım 30 endeksi	7 Ocak 2011 ile 2 Ağustos 2019 tarihleri arasındaki günlük kapanış değerleri	ARFIMA-FIEGARCH modeli	Uzun hafızanın olduğunu tespit ederek serinin zayıf formda etkin piyasa özelliklerini göstermediğini belirlemiştir.
Güçlü (2020b)	Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Malezya ülkelerinin konvansiyonel ve İslami hisse senedi endeksleri	06.01.2011 ile 28.02.2018 tarihleri arasındaki günlük kapanış değerleri	EGARCH ve GJR-GARCH modelleri	Tüm endeksler için kaldıraç etkisinin varlığını belirlemiştir.

Literatür kapsamında verilen çalışmalara bakıldığında, Buğan, Çevik ve Kırıcı Çevik'in (2019) gerçekleştirmiş olduğu çalışma dışında Türkiye İslami hisse senedi endeksleri için uzun

hafızanın varlığı ile ilgili herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Yapılan diğer çalışmalar ya kısa hafıza özelliği ya da birim kök testleri ile zayıf formda etkinliği belirlemek için yapılmıştır. İlgili literatüre katkı sağlayacağı düşünülerek bu çalışma, İslami hisse senedi endeksleri volatilitesinde uzun hafızanın varlığını asimetrik model olan FIAPARCH modeli yardımıyla tespit etmek için yapılmaktadır.

2. Ekonometrik Metodolojisi

Engle (1982), genellikle büyük şokların büyük şokları takip etme eğilimi gösterdiği ve benzer şekilde küçük şokların küçük şokları takip etme eğiliminde olduğu, oynaklık kümelenmesi adı verilen olgunun nedeni olarak belirlediği koşullu değişen varyansı geliştirdiği ARCH (Otoregresif Koşullu Değişen Varyans) modeli ile modellemiştir (Tayefi ve Ramanathan, 2012: 176).

$$\sigma_t^2 = \alpha_0 + \alpha_1 u_{t-1}^2 + \alpha_2 u_{t-2}^2 + \dots + \alpha_q u_{t-q}^2 \quad (1)$$

şeklinde formüle edilmekte ve hata varyansı hata karelerinin q gecikme değerine bağlı olduğundan ARCH(q) modeli olarak tanımlanmaktadır (Brooks, 2008: 387).

Bollerslev (1986), GARCH (Genelleştirilmiş Otoregresif Koşullu Değişen Varyans) modelini, ARCH modelinin olması muhtemel varyans davranışlarının sebeplerini tam açıklayamaması, büyük şoklara karşı verdiği tepkimenin yavaş olması dolayısıyla oynaklığı olduğundan daha büyük öngörmesi gibi eksikliklerini gidermek için geliştirmiştir (Kayalidere, 2013: 41). GARCH modeli aşağıdaki gibi formüle edilmektedir.

$$\sigma_t^2 = \alpha_0 + \sum_{i=1}^p \alpha_i u_{t-i}^2 + \sum_{j=1}^q \beta_j \sigma_{t-j}^2 \quad (2)$$

Bu modeli ARCH modelinden ayıran özellik, koşullu varyans denkleminde, koşullu varyansın gecikmelerine de yer vererek otoregresif ve hareketli ortalamalar özelliklerini beraber gösterebilmesidir (Çil Yavuz, 2015: 449).

Volatilitenin şoklara karşı asimetrik tepkiler verebileceğini düşünerek 1993 yılında Ding, Granger ve Engle, APARCH (Asimetrik Üslü ARCH) modelini ileri sürmüşlerdir. APARCH modeli;

$$S_t^\delta = \alpha_0 + \sum_{i=1}^p \alpha_i (|\varepsilon_{t-i}| + \gamma_i \varepsilon_{t-i})^\delta + \sum_{j=1}^q \beta_j S_{t-j}^\delta \quad (3)$$

şeklinde formüle edilmektedir. Formüldeki γ_i kaldıraç (asimetri) parametresidir. $\gamma_i > 0$ durumunda volatilité üzerinde negatif bilgi şoklarının pozitif bilgi şoklarından daha fazla etkili olduğu söylenebilir.

APARCH modeli kısa hafıza için asimetri durumunu belirlediği için, Tse 1998 yılındaki çalışmasında koşullu varyansta uzun hafıza için asimetri durumunu tespit edebilecek FIAPARCH (Kesirli Bütünleşik APARCH) modelini geliştirmiştir.

$$\sigma_t^\delta = \omega + \{1 - [1 - \beta(L)]^{-1} (1 - \varphi L)^{-1} (1 - L)^d\} (|\varepsilon_t| - \gamma \varepsilon_t)^\delta + \beta(L) \sigma_t^\delta \quad (4)$$

denklemleri ile FIAPARCH modeli ifade edilmektedir. APARCH modelinde olduğu gibi, γ kaldıraç (asimetri) parametresidir. $\gamma > 0$ durumunda volatilitenin üzerinde negatif bilgi şoklarının pozitif bilgi şoklarından daha fazla etkili olduğu söylenebilir.

3. Kapsam ve Analiz Sonuçları

İslami hisse senedi endeksleri volatilitesinde uzun hafızanın varlığını asimetrik model olan FIAPARCH modeli yardımıyla tespit etmek amacıyla, Borsa İstanbul'da yer alan Katılım 30 (KAT 30) endeksi ve küresel İslami endekslerden olan Dow Jones İslami Piyasalar Türkiye (DJIMTR) endekslerine ait veriler kullanılmıştır. 15.05.2013 ile 15.05.2020 tarihleri arasındaki, endekslerin günlük kapanış değerleri investing.com internet sitesinden alınmıştır. Çalışmada kullanılan analiz ve model tahminleri OxMetrics6 programı yardımıyla elde edilmiştir.

$\ln(P_t/P_{t-1})$ formülünü kullanarak, İslami hisse senedi fiyat serilerinden logaritmik getiri serileri elde edilmiş ve analiz bu getiri serisi üzerinden gerçekleştirilmiştir. Endeks serilerine ait tanımlayıcı istatistikler aşağıda yer alan tabloda gösterilmiştir.

Tablo 2. Endeks Getiri Serilerine Ait Tanımlayıcı İstatistikler

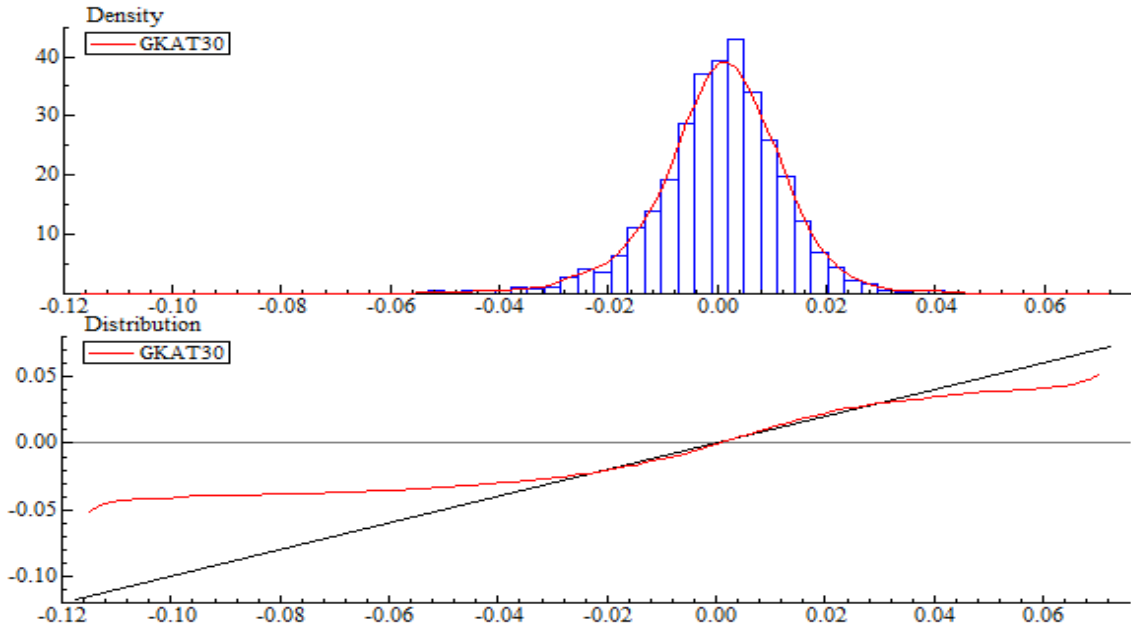
	Kat 30	DJIMTR
Gözlem Sayısı	1760	1812
Ortalama	0.00035481	0.00024657
Standart Sapma	0.0129	0.0118
Çarpıklık	-1.0820	-0.67675
Basıklık	10.9976	7.2517
Minimum	-0.11049	-0.082281
Maksimum	0.065996	0.0525
Jarque-Bera:	5033.9 [0.0000]	1503.1 [0.0000]
ARCH (10)	17.707 [0.0000]	20.772 [0.0000]
Q (50)	86.6866[0.0010]	46.9929[0.5948]
Q ² (50)	388.489[0.0000]	428.432[0.0000]
ADF	-20.9072*	-23.2737*
PP	-38.8013*	-35.5878*
KPSS	0.0362*	0.0379*

* %1 anlamlılık düzeyinde durağanlığı, [] p olasılık değerlerini, Q(50) ve Q²(50) hata ve kareli getiri hata serilerinin bağımsızlık testi için Box Pierce, ARCH (10), ARCH-LM testini göstermektedir.

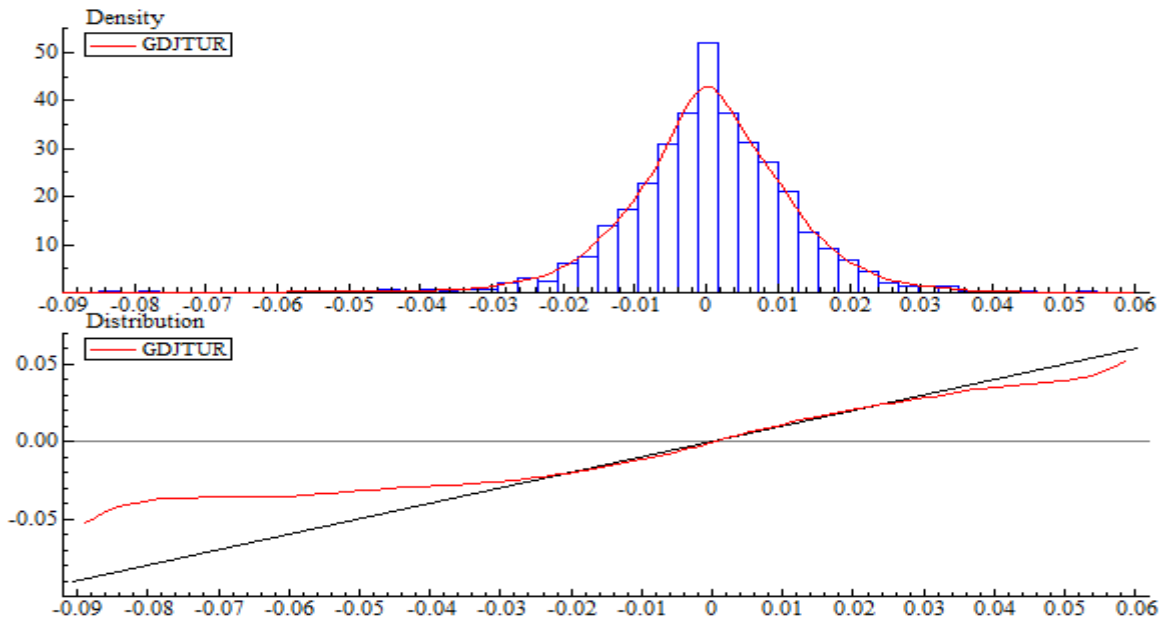
Tablo 2'de yer alan veriler ışığında, endekslerin getiri serisinde ortalama getiri pozitif ve Katılım 30 endeksinde ortalama getiri değeri (0.00035481) daha yüksek tespit edilmiştir. Aynı şekilde standart sapma değeri olarak da Katılım 30 endeksi daha yüksek değere sahip, bu da

Katılım 30 endeksi riskinin DJIMTR endeksinden daha fazla olduğu anlamına gelebilmektedir. Çarpıklık ve basıklık değerlerine bakıldığında, serinin sola çarpık, daha sivri ve kalın kuyruk özelliği sergilediği görülmektedir. Serinin normal dağılım sergilemediği, Jarque-Bera testi değerlerinin yüksek olmasından da anlaşılmaktadır. ARCH-LM testi artıkların (hataların) değişen varyans özelliği sergilediğini, Box Pierce Q ve Q^2 değerleri de serinin otokorelasyon içerdiğini ifade etmektedir. ADF, PP ve KPSS birim kök testleri değerlerine göre, getiri serileri durağan olarak tespit edilmiştir.

Grafik 1. Katılım 30 Endeks Getiri Serisine Ait Dağılım Grafiği

Grafik 2. DJIMTR Endeks Getiri Serisine Ait Dağılım Grafiği

Grafik 1 ve 2’de endeks getiri serilerine ait dağılım grafikleri gösterilmiştir. Grafiklerden de anlaşılacağı üzere, iki endeks getiri serisinin de normal dağılıma göre daha sivri ve kalın kuyruklu dağılım özelliği sergilediği anlaşılmaktadır. Bu yüzden endeks getiri serilerine uygulanan analizler, normal dağılım üzerinden değil Skewed Student-t (SST) dağılımı üzerinden gerçekleştirilmiştir.

Tablo 3. Katılım 30 ve DJIMTR Endeks Getiri Serileri FIAPARCH Modeli Analiz Sonuçları

	KAT 30 (1, d, 1)	DJIMTR (0, d, 1)
ω	2.8776 [0.2866]	2.2250 [0.4032]
α_1	0.2793 [0.0000]	-0.1511 [0.0000]
β_1	0.4364 [0.0000]	-
γ	0.8463 [0.0000]	0.4522 [0.0389]
δ	1.3805 [0.0000]	1.5960 [0.0000]
d	0.2222 [0.0010]	0.1981 [0.0000]
v	6.6373 [0.0000]	6.6907 [0.0000]
$\ln(\xi)$	-0.1802 [0.0000]	-0.0611 [0.0426]
Log (L)	5428.492	5641.675
AIC	-6.1585	-6.2182
SIC	-6.1305	-6.1939
Çarpıklık	-0.8162	-0.4222
Aşırı Basıklık	3.5082	1.8608
Jarque-Bera	1097.9	315.24
Q (50)	64.6743 [0.0793324]	44.0454 [0.7100327]
Q ² (50)	36.9765 [0.8760515]	36.9969 [0.8961155]
ARCH(10)	1.3806 [0.1831]	0.6596 [0.7627]
P (60)	69.1818 [0.171353]	62.8523 [0.341531]

* %5 anlam düzeyinde istatistiksel anlamlılığı, [] p olasılık değerlerini, Q(50) ve Q²(50) hata ve kareli getiri hata serilerinin bağımsızlık testi için Box Pierce, ARCH (10) ARCH-LM testini, P(60) 60 hücre için Pearson Uyum İyiliği istatistiğini göstermektedir.

Tablo 3’te, Katılım 30 ve Dow Jones İslami Piyasalar Türkiye endeks getiri serilerine ait FIAPARCH model sonuçları yer almaktadır. Daha önce bahsedildiği üzere FIAPARCH modeli, volatilitede uzun hafızanın varlığını asimetri durumunu dikkate alarak tespit etmeye çalışmaktadır. β katsayısı, volatilitenin kalıcılığının ne kadar süre devam ettiğini göstermekte ve bu değer Katılım 30 getiri serisi için 0.44 gibi bire oldukça uzak belirlenmiş, bu durum volatilitede kalıcılığın düşük seviyelerde olduğunu belirtmektedir. ARCH-LM testi sonuçları, hatalarda değişen varyans sorunu olmadığını; Box Pierce değerleri de serilerin otokorelasyon içermediğini ifade etmektedir. Pearson Uyum İyiliği testi sonucu da, SST dağılımının diğer

dağılımlara göre daha uygun olduğunu göstermektedir. Modelde asimetri parametresi olan γ , her iki endeks için de pozitif ve anlamlı olarak tespit edilmiştir. Bu durum negatif bilgi şoklarının pozitif bilgi şoklarının etkisinden volatilité üzerinde daha baskın olduğunu belirtmektedir. Asimetri parametresi değeri, Katılım 30 endeksinde (0.846264) Dow Jones İslami Piyasalar Türkiye endeksine (0.452213) göre daha büyük bulunmuştur. Bu sonuç, piyasaya ulaşan yeni haberlerin Katılım 30 endeksi volatilitesinde daha fazla etki yaptığı anlamına gelmektedir. Uzun hafıza parametresi olan d katsayısı, iki endeks için de pozitif (sırasıyla 0.222157 ve 0.198128) ve istatistiki olarak anlamlı bulunmuştur. Uzun hafıza parametre değerinin 0.5'ten küçük ve anlamlı olması volatilitéde uzun hafızanın olduğu anlamına gelmektedir. Parametre değeri, 0.5 değerine ne kadar yakınsa uzun hafıza özelliğinin o derece güçlü olduğu ifade edilmektedir. Analiz sonucunda bulunan değerler ise 0.5 değerinden uzak olduğundan, iki endeks getiri serisi için de zayıf da olsa uzun hafıza özelliğinin bulunduğu tespit edilmiştir.

Sonuç

Etkin Piyasa Hipotezi, finansal varlık fiyatı içerisine tüm haber ve bilgilerin hemen yansıdığı dolayısıyla herhangi bir yatırımcının ortalamanın üzerinde bir kazanç elde edemeyeceği görüşünü ileri sürmektedir. Bu hipotezi test etmek için, hisse senedi endekslerinde veya döviz kurları üzerinden çok sayıda çalışma gerçekleştirilmiştir. Ancak İslami hisse senedi endeksleri üzerine yapılan çalışmalar çok az sayıda kalmıştır. Geçmiş piyasa fiyatını dikkate alarak gelecek dönemdeki varlık fiyatı tahmin edilebiliyorsa, o finansal varlığın uzun hafıza özelliği sergilediği ifade edilmektedir. Bu durumda Etkin Piyasa Hipotezi, uzun hafızanın olduğu piyasa için geçerli olmamaktadır. Bu çalışma, İslami hisse senedi endeksleri volatilitesinde uzun hafızanın varlığını asimetric model olan FIAPARCH modeli yardımıyla tespit etmek amacıyla, Borsa İstanbul'da yer alan Katılım 30 (KAT 30) endeksi ve küresel İslami endekslerden olan Dow Jones İslami Piyasalar Türkiye (DJIMTR) endeksinin 15.05.2013 ile 15.05.2020 tarihleri arasındaki günlük kapanış değerleri kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

Analiz sonuçlarına göre, iki endeks serisinin de sola çarpık ve normal dağılıma göre daha sivri ve kalın kuyruk özelliği sergilediği belirlenmiştir. Kalın kuyruk özelliği çoğu finansal zaman serisinde karşılaşılan bir durum olduğu için literatür ile bu konuda benzerlik ortaya çıkmaktadır. Volatilité kalıcılığını ifade eden β katsayısı, Katılım 30 getiri serisi için 0.44 gibi bire oldukça uzak bulunmuş, bu durum volatilitéde kalıcılığın düşük seviyelerde olduğunu göstermektedir. ARCH-LM testi sonuçları, hatalarda değişen varyans sorunu olmadığını; Box Pierce değerleri de serilerin otokorelasyon içermediğini; Pearson Uyum İyiliği testi sonucu da, SST dağılımının diğer dağılımlara göre daha uygun olduğunu belirtmektedir. Uzun hafıza parametresi olan d , her iki İslami endeks getiri serisi içinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif değerde tespit edilmiştir. Bu değer 0.5'ten küçük ve anlamlı olması volatilitéde uzun hafızanın olduğu ayrıca 0.5 değerine ne kadar yakınsa uzun hafıza özelliğinin o derece kuvvetli olduğu anlamına gelmektedir. Bulunan değer ise 0.5 değerine yakın olmadığından (KAT 30 için 0.222157, DJIMTR için 0.198128), iki endeks getiri serisinin de zayıf da olsa uzun hafıza özelliği sergilediği belirtilebilir. Asimetri parametresi olan γ , her iki endeks için de

anlamalı ve pozitif değer almakta, yani negatif bilgi şoklarının pozitif bilgi şoklarının etkisinden volatilité üzerinde daha baskın olduğunu göstermektedir. Katılım 30 endeksinde 0.846264 olarak bulunan bu değer, Dow Jones İslami Piyasalar Türkiye endeksinde 0.452213 olarak belirlenmiştir. Bu durum, finansal varlık ile ilgili piyasaya ulaşan yeni haber veya bilgilerin Katılım 30 endeksi volatilitesinde daha fazla etkili olduğu anlamına gelmektedir.

Analize tabi tutulan İslami endekslerin volatilitesinde uzun hafızanın zayıf da olsa bulunduğu ifade edilebilir. Bu durum, yatırımcıların geçmiş piyasa fiyatına bakarak gelecekte finansal varlığın alabileceği değeri öngörebilme imkânına sahip olabileceklerini, dolayısıyla ortalama piyasa getirisi üzerinde bir kazanç elde edebileceklerini göstermektedir. Bu sonuç, analize tabi tutulan dönem ve endeksler için zayıf formda etkin piyasa özelliğinin geçerli olmadığını belirtmektedir.

Kaynakça

- Abbes, M. Boujelbe`ne (2012), "Risk and Return of Islamic and Conventional Indices", *Int J Euro-Mediter Stud*, 5, 1, s. 1-23.
- Álvarez-Díaz, M., Hammoudeh, S. ve Gupta, R. (2014), "Detecting Predictable Non-linear Dynamics in Dow Jones Islamic Market and Dow Jones Industrial Average Indices Using Nonparametric Regressions", *The North American Journal of Economics and Finance*, 29, s. 22-35.
- Bollerslev, T. (1986), "Generalized Autoregressive Conditional Heteroskedasticity", *Journal of Econometrics*, 31, 3, s. 307-327.
- Bouoiyour, J., Selmi, R. ve Wohar, M. E. (2018), "Are Islamic Stock Markets Efficient? A Multifractal Detrended Fluctuation Analysis", *Finance Research Letters*, 26 (C), s. 100-105.
- Brealey, R., A., Myers, S. C. ve Marcus, A. J. (2001), *İşletme Finansının Temelleri*, Çev: Ü. Bozkurt, T. Arıkan, H. Doğukanlı, McGraw Hill-Literatür Yayınları, İstanbul, Türkiye.
- Brooks, C. (2008), *Introductory Econometrics for Finance, Second Edition*, Cambridge University Press, New York, Amerika Birleşik Devletleri.
- Buğan, M. F. (2019), *İslami Hisse Senedi Piyasası*, Nobel Bilimsel Eserler, Ankara, Türkiye.
- Buğan, M. F., Çevik, E. İ. ve Çevik, N. K. (2019), "Katılım 30 Endeksi İçin Zayıf Formda Etkin Pi-yasa Hipotezinin ARFIMA-FIEGARCH Model ile Analizi", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, 1, s. 219-241.
- Çevik, İ. ve Buğan, M. F. (2018), "Regime-Dependent Relation Between Islamic And Conventional Financial Markets", *Borsa Istanbul Review*, 18, 2, s. 114-121.
- Değirmenci, N. ve Abdioğlu, Z. (2017), "Finansal Piyasalar Arasındaki Oynaklık Yayılımı", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 54, s. 104-125.
- Ding, Z., Granger, C. W. J. ve Engle Robert F. (1993), "A Long Memory Property Of Stock Market Returns And A New Model", *Journal of Empirical Finance*, 1, 1, s. 83-106.
- Engle, R. F. (1982), "Autoregressive Conditional Heteroskedasticity with Estimates of the Variance of U.K. Inflation", *Econometrica*, 50, 4, s. 987-1007.
- Fama, E. F. (1970), "Efficient Capital Markets: A Review of Theory and Empirical Works", *The Journal of Finance*, 25, 2, s. 383-417.
- Güçlü, F. (2020a), "İslami ve Konvansiyonel Hisse Senedi Piyasaları Arasında Ortalama ve Varyansta Nedensellik İlişkisi: A.B.D., İngiltere, Malezya ve Türkiye Örneği", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 11, 1, s. 23-40.
- Güçlü, F. (2020b), "İslami ve Konvansiyonel Hisse Senedi Endekslerinin Oynaklıkları Üzerine Bir İnceleme", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9, 2, s. 1070-1088.

- Hassan, M. K. (2000), "Risk, Return and Volatility of Faith-based Investing: The Case of the Dow Jones Islamic Index", the Fifth Harvard University Forum on Islamic Finance: Islamic Finance: Dynamics and Development Cambridge, Massachusetts. Center for Middle Eastern Studies, Harvard University, s. 43-67.
- Ho, Catherine S. F., Abd Rahman, N. A., Yusuf, N. H. M. ve Zamzamin, Z. (2014), "Performance of Global Islamic Versus Conventional Share Indices: International Evidence", Pacific-Basin Finance Journal, 28 (C), s. 110-121.
- İçellioğlu, C. Ş. (2018), "Sermaye Piyasalarında İslami Endeksler Ve Geleneksel Endeksler Arasındaki İlişkiler: Katılım 30 Endeksi Ve BİST 100 Endeksi", C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 19, 2, s. 132-144.
- Jawadi, F., Jawadi, N. ve Idi Cheffou, A. (2015), "Are Islamic Stock Markets Efficient? A Time-Series Analysis", Applied Economics, 47, 16, s. 1686-1697.
- Kabbani, A. L., (2016), "Efficiency of Bursa Malaysia: Analysing Islamic Indices and Their Counterparties", Yüksek lisans Tezi, Universidade Católica Portuguesa, Porto.
- Kayalıdere, K. (2013), Volatilité Tahmin Modelleri ve Performanslarının Ölçümü: Hisse Senedi Piyasalarında Bir Uygulama, Gazi Kitabevi, Ankara, Türkiye.
- Listyaningsih, E. ve Krishnamurti, C. (2016), "How is The Volatility of Jakarta Islamic Index Stocks?" Jurnal Bisnis & Manajemen, 17, 2, s. 109-122.
- Sakarya, Ş., Zeren, F. ve Akkuş, H. T. (2018), "Zayıf Formda Piyasa Etkinliğinin Katılım Endekslerinde Test Edilmesi: Türkiye Üzerine Bir Uygulama", AKÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 20, 1, s. 101-113.
- Savaşan, F., Yardımcıoğlu, F. ve Beşel, F. (2015), "The Effect of Exogenous Shocks on Participation Index of Borsa Istanbul: Permanent or Temporary?", Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi, 1, 1, s. 81-92.
- Seçme, O., Aksoy, M. ve Uysal, Ö. (2016), "Katılım Endeksi Getiri, Performans ve Oynaklığının Karşılaştırmalı Analizi", Muhasebe ve Finansman Dergisi, 72, s. 107-128.
- Şensoy, A., Aras, G. ve Hacıhasanoğlu, E. (2015), "Predictability Dynamics of Islamic and Conventional Equity Markets", North American Journal of Economics and Finance, 31 (C), s. 222-248.
- Tayefi, Maryam ve Ramanathan, T. V. (2012), "An Overview of FIGARCH and Related Time Series Models", Austrian Journal Of Statistics, 41, 3, s. 175-196.
- Tse, Y. K. (1998), "The Conditional Heteroscedasticity Of The Yen-Dollar Exchange Rate", Journal Of Applied Econometrics, 13, 1, s. 49-55.
- Yavuz, N. Ç. (2015), Finansal Ekonometri, Der Yayınları, İstanbul, Türkiye.

Extended Abstract

Investors invest in investment products in the financial markets, taking into account expectations, rate of return or any other factor. Some of the Muslim investors who prioritize religious sensitivity tend towards Islamic financial markets by keeping themselves away from some activities that are not regarded as religiously appropriate and interest earnings. Islamic stock markets have an important place in the Islamic financial market. If these markets are effective is realized situations such as resource allocation, capital formation and fair distribution of asset channels. As a result of these situations, investors' interest in the market may increase. When it comes to the efficiency of markets, the Efficient Market Hypothesis comes to mind. The Efficient Market Hypothesis suggests that all news and information are reflected rapidly in the financial asset price, so any investor will not be able to earn above average earnings. To test this hypothesis, many studies have been carried out on stock indices or on exchange rates. However, studies on Islamic stock indices are very few. If the asset price in the future period can be estimated by considering the past market price, it is stated that the financial asset has long memory feature. In this case, the Efficient Market Hypothesis is not valid for the market with long memory feature.

This study is carried out to determine the existence of long memory in the volatility of Islamic stock indices with the help of an asymmetric model. In the literature, there are very few studies testing the presence of long memory in Islamic stock index volatility. In this context, study is carried out in order to expand the literature and bring new perspectives. In addition, owing to the asymmetric model FIAPARCH model, it will be determined which of the negative or positive information shocks predominate on the index volatility. In the study, the data of the Katılım 30 index and the Dow Jones Islamic Markets Turkey index were used. Analyzes were made on the daily closing prices of the indices between 15.05.2013 and 15.05.2020.

According to the results of the analysis, it was determined that both index series are skewed to the left and have more pointed and thick tail characteristics than normal distribution. The long memory parameter d , was determined statistically significant and positive value in both Islamic index return series. That this value is less than 0.5 and meaningful means that there is a long memory in volatility. Also, the closer it is to the 0.5 value, the stronger the long memory feature. Since the value found is not close to 0.5 (0.222157 for KAT 30, 0.198128 for DJTUR), it can be stated that both index return series exhibit a long memory feature even if they are weak. Asymmetry parameter γ , has a significant and positive value for both indices. This means that the effect of negative information shocks is more dominant on volatility than the effect of positive information shocks. This value was found higher for the Katılım 30 index (0.846264). This means that new news or information regarding the financial asset is more effective in the volatility of the Katılım 30 index.

Mudarebe Finansmanının Katılım Bankalarında Uygulanmasının Ahlaki Risk Yönünden Değerlendirilmesi: Türkiye Örneği

Taha Eğri * Muhlis Selman Sağlam **

Received: 13.02.2020

Accepted: 03.07.2020

DOI: 10.25272/ijisef.689009

Type: Research Article

Öz

Emek sermaye ortaklığı, uygulandığı takdirde toplumsal kalkınmaya katkı sağlayacak bir finansman modelidir. İslam hukukunda emek sermaye ortaklığını ifade eden mudarebe finansmanın, faizsiz finans sisteminde iyi bir model olma potansiyelini bünyesinde barındırmasına rağmen, katılım bankalarının sermaye; müşterinin de emeğini ortaya koyduğu şekliyle, uygulanma oranı çok düşüktür. Bu durum literatürde gerektiği kadar ele alınmamış, sunulan öneriler ise yüzeysel kalmıştır. Söz konusu çelişkinin nedenleri üzerine eğilen bu araştırma olası nedenleri katılım bankası perspektifinden değerlendirerek farkındalık oluşturmayı amaçlamaktadır. Mudarebe finansmanının katılım bankaları için ahlaki risk barındırdığını ileri süren araştırma, bu iddiayı ahlaki riskin yasal altyapı, kayıt dışı işlemler, ticari olgunluk seviyesi, ekonomik konjonktür ve denetim kavramları ile ilişkisi çerçevesinde alanında uzman kişilerle yarı yapılandırılmış mülakatlar gerçekleştirerek değerlendirmiştir. Gerçekleştirilen mülakatlar ve sonrasında yapılan değerlendirmeler neticesinde katılım bankalarının mudarebe finansman modelini uygulayabilecek bir altyapıya sahip olmadığı, söz konusu modelin sürdürülebilir bir şekilde uygulanabilmesi için katılım bankalarından farklı işleyen yeni bir kurumun gerekliliği sonucuna varılmıştır. Son olarak mudarebe modelinin uygulanabilirliğini arttırmak için öneriler sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Mudarebe, Ahlaki risk, Katılım bankası

Jel Kodları: D81, G24, G32.

Implementation of Evaluation of Mudarabah Financing in Participation Banks in terms of Moral Hazard: The Case of Turkey

Abstract

Labor capital partnership is a financing model that contributes to social development. Although the mudaraba financing is a good alternative for interest-free financial system, the implementation in participation banks is very low in the form of participation banks providing capital and the customer provides labor. This situation has not been handled as much as necessary in the literature, and the suggestions presented have been superficial. This research aims to raise awareness by evaluating possible causes from the perspective of participation bank. The research, which argues that mudaraba financing poses moral risk for participation banks, evaluated this claim by conducting semi-structured interviews with experts in the field within the framework of the relationship between moral risk and the legal infrastructure, informal transactions, commercial maturity level, economic conjuncture and audit concepts. As a result of the interviews and subsequent assessment, it has been concluded that participation banks do not have the proper structure to implement the mudaraba financing and a new

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, taha.egri@klu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9069-2677>

** Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam İktisadi ve Finansı Anabilim Dalı, selmansaglam17@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2035-221X>

institution that operates differently from the participation banks must be established in order to implement this model in a sustainable manner. In the last section, policy recommendations have been presented in order to increase the applicability of mudaraba financing.

Keywords: Mudaraba, Moral hazard, Participation bank

Jel Codes: D81, G24, G32.

Giriş

Yeterli sermayeye sahip olmayan girişimci ve sermayesini kârlı bir yatırımda kullanmak isteyen yatırımcının birbiriyle buluşturulması iktisadın ilgilendiği temel konulardan biridir. Nitekim tarih boyunca ticari getirisi olan bir projesi veya fikri olup bunu sermaye eksikliği nedeniyle hayata geçiremeyen girişimci ve elinde atıl sermayesi olup da bunu kârlı bir yatırımda değerlendirmek isteyen yatırımcı sürekli var olmuştur. Bu iki toplumsal kesimin mümkün olan en etkili şekilde birbirleriyle buluşturulması, devam eden süreçlerde artan ekonomik refahı, toplumsal kalkınmayı ve iktisadi bağlamda tatmin olmuş karşılıklı iki tarafı beraberinde getirecektir.

Müslüman toplumlar da, girişimci ve yatırımcıların uygun koşullar içerisinde bir araya getirilmesine önem vermiştir. Bir tarafın emeğini (girişimci), diğer tarafın da sermayesini (yatırımcı) ortaya koyduğu ortaklık sistemi İslam hukukunda mudarebe finansmanı şeklinde adlandırılmaktadır. Bu modelin, özellikle modern dönemde fazlaca tercih edilen faiz karşılığı borç ilişkisine ve faiz üzerinden sermaye artırımına bir alternatif olabileceği düşünülmektedir. Bununla beraber, mevcut finans sisteminin günümüzdeki işleyişinden kaynaklanan bir takım zorluklar ve engeller faizsiz finans kurumlarının bu finansman modelini uygulamasına engel olmaktadır. Örneğin ortaklık temelli modellerde detaylı kayıt tutma ve denetim süreci, maliyette bir artışa neden olmaktadır. Diğer taraftan, finansal enstrümanlar şeklinde ikincil markette işlem görememe sorunu ve vergilendirme meselesi de ayrıca gündeme gelmektedir (Dar & Presley, 2000). Günümüz finans sisteminde riskli görülen işlemler, içeriğine veya olası getirilerine bakılmaksızın tercih edilmeme eğilimindedir (Rammal, 2003; Iqbal & Molyneux, 2005). Bu durumun sonucu olarak da klasik dönemin aksine modern dönemde mudarebe ve müşareke modellerinin uygulanabilir olmadığı düşüncesi oluşmuştur (Aggarwal & Yousef, 2002). Bu durum İslami finans kurumları açısından “murabaha sendromu”nu da tetiklemiştir (Yousef, 2004). Türkiye’de faizsiz finans kurumları olarak faaliyet gösteren katılım bankalarında da bu durum geçerlidir.

Bu çalışma Türkiye’deki katılım bankalarının faaliyetlerinde mudarebe finansman modelinin, bankanın fon sağladığı şekliyle, diğer fon kullandırma modellerine kıyasla daha az tercih edilmesinin nedenleri üzerinde durmakta ve bu nedenlerin “ahlaki risk” yaklaşımıyla ilişkisini araştırmayı hedeflemektedir. Mudarebe modeli Malezya, Endonezya, Bangladeş gibi farklı ülkelerde de uygulanmasına karşın, ülkelerin konjonktürleri bağlamında modelin işleyişi ve ekonomi içerisindeki yeri farklılıklar arz etmektedir. Bu farklılıklardan dolayı araştırmamızda sadece Türkiye örneği üzerinde bir değerlendirme yapılacaktır. Bu konuda literatürde yapılan çalışmalar ağırlıklı olarak mudarebe modelinin yapısı gereği taşıdığı riskler nedeniyle uygulanamadığına değinmiş veya yapılacak bazı düzenlemelerle uygulanabilirliğin artırılabilirliğini savunmuştur (Eken & Öztürk, 2018). Bu araştırma ise mudarebe finansmanının tercih edilmeme sebeplerini yapısı gereği değil katılım bankaları çerçevesinden taşıdığı risk bağlamında değerlendirmektedir. Araştırma, mudarebeye dayalı finansman modelinin uygulanamama nedenini mevcut katılım bankalarının yapısından kaynaklı olduğunu savunmaktadır. Bu sebeple olaya farklı bir açıdan bakarak ilgili alanda

literatüre katkıda bulunacağına inanılmaktadır. Devam eden bölümlerde, mudarebe finansman modeli kısaca tanıtılacak, literatürde bu konuda yapılan tartışmalara yer verilecek ve katılım bankalarının işlem hacminde kapladığı yere değinilecektir. Daha sonra mevcut işlem hacminin değerlendirilmesi, alanında uzman kişilerle yapılan yarı yapılandırılmış mülakatlar üzerinden yapılacaktır. Sonrasında mudarebenin genellikle tercih edilmemesinin nedenleri ahlaki risk bağlamında ele alınacaktır. Yapılan bu değerlendirmeler neticesinde de son olarak önerilere yer verilecektir.

1. İslami Bir Ortaklık Yaklaşımı: Mudarebe

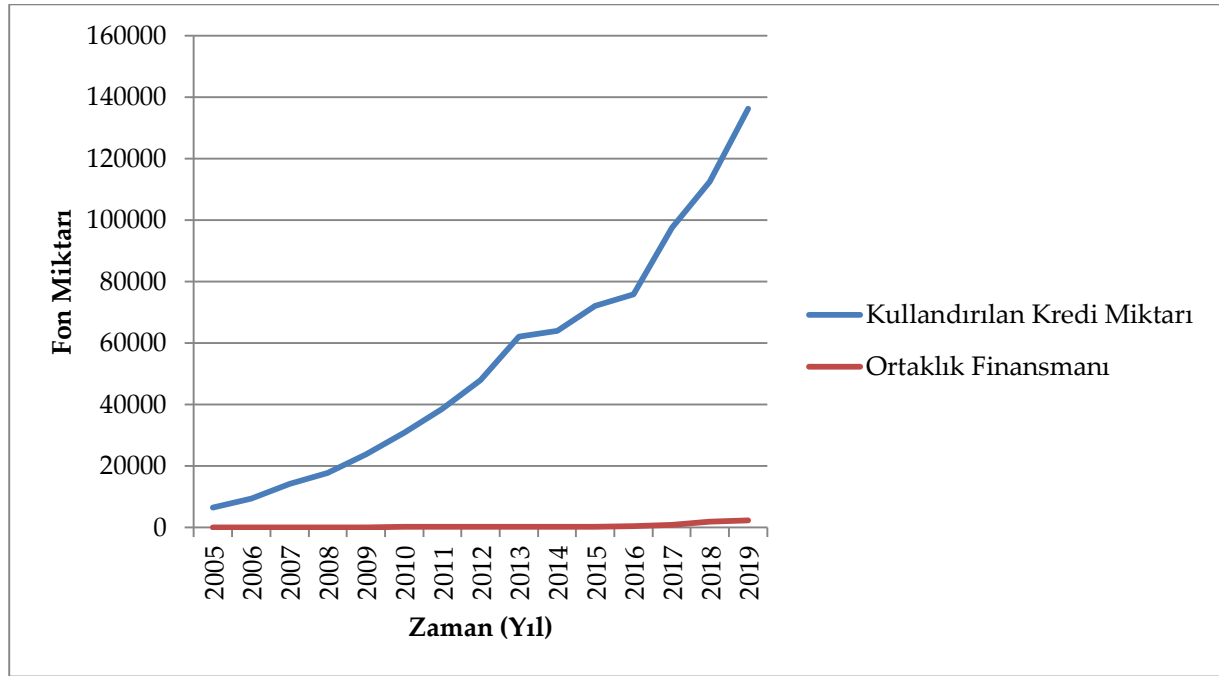
Emek-sermaye ortaklığı, güçlerin birleştirilmesi gibi bir fonksiyona sahip olduğu için, kârlı projeler ve yatırımcılar bir araya getirildiği takdirde ekonomik kalkınma ve büyümeyi de beraberinde getirme potansiyeline sahiptir. Burada kâr ifadesiyle kastedilen salt parasal anlamda çokluktan ziyade maksimum kişiye ulaşan faydadır. Diğer bir ifadeyle kâr marjı yüksek, beraberinde bir istihdam alanı oluşturarak topluma faydalı olacağı düşünülen bir proje yeterli finansmanı elde ettiği takdirde ekonomik büyümeye de katkı sağlayabilecektir. Dolayısıyla bu model, çeşitli iyileştirmelerle uygulanır kılınmaya çalışılmaktadır.

İslam iktisadının temel özellikleri ve amacı ile de örtüşen bu model, İslam hukukunda mudarebe şeklinde yerini almıştır. Benzer model mukâraza ve kırâz isimleriyle de anılmakta olup, bu iki kavram genellikle Hicaz bölgesinde kullanılmaktadır. Mudarebe kavramı ticaret yapmak üzere seyahate çıkmak anlamında gelen “darb fi'l-arz” ifadesinden türemiştir olup (Zuhayli,2006), bu kavram, kâr paylaşımı esasına dayanan emek-sermaye ortaklığı anlamında bir İslam hukuku terimidir (Kallek, 2005). İlâveten “Mudarebenin fıkhi yönden uygun olması, Sünnet ve İcma'ya dayandırılmasındandır” (Aktepe, 2010). Bu akit türünde biri emeğini (mudârib), diğeri sermayesini (rabbü'l-mâl) ortaya koyan iki taraf vardır. Yapılan sözleşme ile emeğini ortaya koyan taraf, sermayedarın sermayesini işletir ve başlangıçta belirlenen oranlara göre dönem sonunda kâr paylaşılır. Olası bir zarar durumunda ise sermayeyi koyan taraf maddi zararı karşılarken, emeğini ortaya koyan tarafın ise emeği zayı olmuş olacaktır. Tipik bir mudarebe sözleşmesinin temel özellikleri arasında teşekkül, sermaye, yönetim, hak ve yükümlülükler, kâr-zarar ortaklığı sayılabilir (Orhan, 2019). Teorik olarak karşılıklı güven temeli üzerine inşa edilmiş bir ortaklık türü olan mudarebe modeli, sermayesi olmayan girişimcilere projelerini hayata geçirme fırsatı sunarken, sermayesi atıl duran ve piyasaya aktif bir şekilde dâhil olmayan yatırımcıya ise sermayesini iktisadi hayata katkı sağlayacak bir projede kullanma imkânı sunmaktadır (Özsoy, Görmez, & Mekik, 2013). Doğal olarak hem taraflarına hem de reel ekonomiye, dolayısıyla topluma olumlu etkileri olması planlanan mudarebe modelinin faizsiz finans kurumları olan katılım bankalarının temel araçları arasında olması gerektiği düşünülmektedir. Nitekim Kureşî'nin (2003) de ifade ettiği gibi İslami hassasiyetleri gözetilen bir bankanın temel mekanizmalarından biri kâr-zarar paylaşımı olmalıdır.

Katılım bankaları işlemleri içerisinde mudarebe modelinin varlığı iki yönden incelenmelidir. Banka tarafından fon arzı ve talebi açısından uygulamalar farklılaşmaktadır. Bunlardan ilki

talep yönlü olarak, fon toplama tarafı, yani bankanın emeğini ortaya koyduğu uygulama şeklindedir. Diğerisi ise bankanın fon arz ettiği ve müşterinin bu fonu işletip emeğini ortaya koyduğu yöntemdir. Katılım bankaları mudarebe modelini müşterisinden fon toplayan, yani emeğini ortaya koyan taraf olarak sıklıkla uygulamaktadır ve bu konuda literatürdeki tartışmalar sadece uygulamaya yöneliktir. Katılım havuzu adı verilen bir havuzda toplanan katılım fonları banka tarafından işletilmekte, buna karşılık fon sahiplerinin, herhangi bir getiri taahhüdü sunulmayarak, kâr ve zarara katılmaları beklenmektedir (Dinç, 2017). Öte yandan katılım bankalarının fon sağlayan, diğer bir ifadeyle sermayeyi ortaya koyan taraf olduğu durum için aynı şey söz konusu değildir. Katılım bankalarının sermaye ihtiyacı olan müşterisine fon sağlaması, müşterinin de bu fonu işletip kârını banka ile paylaşması idealde istenen bir durum iken uygulamada bunun neredeyse hiç olmadığı görülmektedir.

Grafik 1: Katılım Bankaları Kredi Kullandırma Grafiği (Milyon TL)

Kaynak: Türkiye’de İslam İktisadı 2019 Alan İzleme Raporu’ndan alınmıştır.

Grafik 1’de katılım bankalarının 15 yıllık kredi yönetimi grafiği verilmiştir. Bankaların süreç içerisinde yönettiği kredi miktarı 22 katından fazla bir artış göstermiştir. İLKE Vakfı tarafından Alan İzleme Raporları kapsamında çıkarılan Türkiye’de İslam İktisadı 2019 Raporu’na göre katılım bankalarının 2005 yılında kullandığı kredi miktarı 6 milyar TL kadar iken, 2019 yılı içerisinde kullandığı kredi miktarı 136 milyar TL’nin üzerine çıkmıştır. Öte yandan bu kredilerin içerisinde ortaklık finansmanı kaleminde kullanılan miktarın düşük olması dikkat çekicidir. Bu miktar 2005 yılında 79 milyon TL iken 2019 yılında 2 milyar TL civarında kalmıştır (Özdemir vd., 2020). Kullanılan kredi miktarı süreç içerisinde bu kadar artış göstermesine rağmen, ortaklık finansmanı için ayrılan bütçe hakkında aynısını söylemek pek mümkün değildir. Katılım bankaları topladığı kredileri başta murabaha olmak üzere çeşitli

sözleşme türlerine göre kullandırırken ortaklık temelli finansmanlar, bankanın fonu sağlayan taraf olduğu şekliyle tercih edilmemektedir.

2. Ahlaki Risk

Mudarebe modelinin katılım bankalarında tercih edilme oranının bu kadar düşük olmasının, ilgili modelin katılım bankaları perspektifinden ahlaki riske sebep olan bir uygulama olarak görülmesiyle yakından alakalı olduğunu düşünüyoruz.

Bireysel olarak yaptıkları eylemlerin, sonucun olasılık dağılımını etkileyeceği koşullar altında bireyler risk paylaşımına girdiklerinde ahlaki tehlike sorunu ortaya çıkabilir (Hölmstrom, 1979). Bir başka tanıma göre çıkarıcı ve gözlemlenemeyen davranış ahlaki riske neden olur (Mirrlees, 1999). Söz konusu tanıma göre, bahsedilen durumların ortaya çıktığı her ortamda veya işlemde ahlaki risk probleminden bahsetmek mümkündür. Ahlaki riskin ortaya çıkmasında temel etmen bireyler arasındaki bilgi asimetrisidir. Bilgi asimetrisinin olması durumunda bireysel eylemler gözlenemez ve bu yüzden bu eylemlerin üzerine sözleşme yapmak riski beraberinde getirir (Hölmstrom, 1979). Ahlaki risk katılım bankalarının yönetiminde karşılaşılan en büyük zorluklardan biridir. Konvansiyonel bankalardan farklı bir işleyişe sahip olan katılım bankaları, risk faktörü ile olan ilişkisini İslam'ın koyduğu kurallar çerçevesinde gerçekleştirmek zorundadır (Mili & Abid, 2017). İslam, gararı (belirsizlik), içerdiği yüksek risk nedeniyle yasaklamıştır. Belirsizliği doğuran sebeplerden biri de bilgi asimetrisidir: "Asimetrik bilgi finansal bir sözleşmede tarafların sahip oldukları bilgi seviyesinin farklı olması halinde ortaya çıkar. Borç alan verene göre daha avantajlıdır. Çünkü borç alanlar, üstlenmek istedikleri yatırım projeleri hakkında borç verenden daha fazla bilgiye sahiptirler. Bu durumda borç veren, borçlunun güvenilirliği hakkında bir belirsizlikle karşılaşır." (Şen, 2006). Finans piyasalarında asimetrik bilgi, ahlaki risk veya ters seçime neden olmaktadır (Yiğitbaş, 2015). Ahlaki risk, bankanın fon kullandırmasından sonra ortaya çıkan bir asimetrik bilgi problemidir (Şen, 2006). Banka, ortaklığa konu olan projenin denetimini gerçekleştirmede, kayıt dışı işlemleri önlemede güçlük çekebilir. Ayrıca söz konusu projenin beklenen kâr analizi sürecinde banka müşteri kadar yetkin olmayabilir. Bu durum sektöre veya proje detaylarına müşteri kadar hâkim olmamaktan kaynaklanabilir. Son durumda proje kârla sonuçlansa bile, bankayla paylaşılan bilgilerin doğruluk derecesinin belirsizliği gündeme gelecektir. Nitekim bu konuda yaşanmış olumsuz örnekler mevcuttur.

Katılım bankalarının temel bazı özelliklerinin, yine bu kurumların finansman ürünlerinde de kendini göstermesi gerekmektedir. Bu sebeple bu özelliklerin neler olduğunu anlamak, ürünler hakkında konuşmamız için önemlidir. Katılım bankalarını konvansiyonel bankalardan ayıran temel özelliklerden bir tanesi risk paylaşımı temeline dayanmasıdır. Buna göre hem banka hem de müşteri belli bir riske katlanmakta, kesin bir kâr garantisi söz konusu olmamaktadır. Diğer bir ifadeyle, katılım bankaları ve konvansiyonel bankaları birbirinden ayıran en temel fark; konvansiyonel bankacılık sisteminde kazanç ve kayıp farklı taraflarda iken (win- lose strategy) katılım bankası ile müşterisi arasında birlikte kazanma veya

kaybetme (win-win or lose-lose strategy) söz konusudur (Eken & Öztürk, 2018). Bununla birlikte katılım bankacılığında net bir kazançtan bahsedilmemektedir.

K1: "Katılım bankalarının en önemli özelliği müşterilerine kesin kazanç vaat etmemeleridir."

Ayrıca katılım bankası işlemlerinin konvansiyonel banka işlemlerine benzerliği noktasında yapılan eleştirilerde öz-form ilişkisi gündeme gelecektir. Bir olayın özü ve formu vardır. Formun aynı olması özün aynı olduğu anlamına gelmeyecektir.

Ortaklık temelli teşebbüslerin oluşması İslam iktisadının ontolojisinde var olmasına rağmen bankanın fon sağladığı mudarebe modelli ortaklığın bir türlü istenilen seviyede uygulanamaması, İslam iktisadının değil, katılım bankalarının ontolojisi bağlamında analiz edilmelidir.

Emek- sermaye temelli ortaklığın toplumsal kalkınmaya katkı sağlayacak potansiyelinin olduğundan yukarıda bahsedilmişti. Emek kavramıyla kastedilmek istenen, ilgili ortağın ortaya koyduğu çabadır. Bu çaba fiziki kuvvetten, entelektüel sermayeye kadar geniş bir sermayeyi içerebilir. Sermaye kavramıyla kastedilen ise yine ilgili tarafın, ortaklığa söz konusu olan projeyi veya işi finanse etmesidir. Daha önce de değinildiği gibi mudarebe sözleşmeleri katılım bankaları açısından fon toplama ve fon kullandırma olmak üzere iki tür uygulamaya sahiptir.

Bu araştırmada üzerinde durulan konu katılım bankalarının fon kullandırma yönünden mudarebe modelli finansmanı uygulamaması olduğundan bundan sonra mudarebe modelli finansman kavramından bankanın fon sağladığı, müşterinin de emeğini koyup fonu çalıştırdığı ortaklık kastedilecektir. İşletimselleştirme ise mudarebe modelli finansmanın katılım bankalarının işlem hacminde sahip olduğu yüzdelik pay ile ölçülecektir. Araştırmada katılım bankalarının şu anki yapısının mudarebe ortaklığına ne derece uygun olduğu çeşitli değişkenlerin ahlaki risk ile bağlantısı da dikkate alınarak analiz edilecektir.

3. Literatür Taraması

İslam iktisadı ve finansı uygulamalarının giderek yaygınlaştığı son 50 yıl içerisinde, mudarebe modeli de farklı yönleriyle ele alınmıştır. Halitoğlu (2018), Alkış (2018), Kumaş (2006) mudarebe finansmanını fıkhi bakış açısı çerçevesinde ele alan çalışmalar gerçekleştirirken; Çelik (2017), Ulusoy & Altun (2017), Aksoy (2017) mudarebeyi fıkhi ve teorik çerçeveden ele almakla birlikte uygulanabilirliğinden de genel başlıklar halinde bahsetmişlerdir. Gönen (2005) mudarebeyi tarafların hak ve sorumlulukları bağlamında ele almış ve hukuki açıdan incelemiştir. Kaya, Durmuş, Bektaş, & Akkaya (2017) mudarebe modelinin bugün piyasada tercih edilmeme sorununun aslında Osmanlı döneminde de geçerli olduğunu ortaya koyan bir çalışmaya imza atmıştır.

Bu çalışmaların ötesinde Gül (2005), Dinç (2018), Hussain & Imronudin (2016) ve Han (1988) çalışmalarında mudarebe modelinin katılım bankalarında uygulanamayacağını savunmuştur. Mudarebe modelinin katılım bankalarının dışında da uygulanamayacağı görüşlerine karşı Kumaş & Abdullayev (2016), İştari (2013), Döndüren (2008) ve Kumaş (2007) çalışmalarında

mudarebe modelini risk sermayesi (venture capital) ile karşılaştırmalı olarak incelemiş ve mudarebe modelinin uygulanabildiği takdirde piyasaya olası faydalarını somut örneklerle açıklamışlardır.

Kumaş & Abdullayev (2016) çalışmalarında mudarebe modelinin katılım bankalarında uygulanabilirliğini arttırmak için sivil toplum kuruluşlarının aktif rol almaları gerektiğini savunmuştur. Çalışmaları alana somut bir öneri sunmaları yönüyle değerlidir. Ayrıca katılım bankalarının mudarebe finansmanını tercih etmemesinin nedeni olarak Eken & Öztürk (2018), mevcut kâr zarar ortaklığı sisteminin temel finans teorisine göre hatalı kurgulanmasını göstermiştir.

Sapuan ve arkadaşları (2015) ve Sarker (1999) asil-vekil sorunu bağlamında mudarebe konusunu ele almışlardır. Sarker daha teorik olarak yaklaştığı çalışmada konvansiyonel iktisadın sorunları arasında yer alan asil-vekil sorununun tarafların İslami kurallara uyması durumunda çözüleceğini iddia etmiştir. Sapuan ve arkadaşları ise mudarebe konusunda da bu sorunun geçerli olduğunu ancak “şura süreci” olarak kavramlaştırdıkları ve her işlemde karşılıklı istişareye dayalı karar alındığında bu problemin ortadan kalkacağını öne sürmüşlerdir.

Archer ve Karim (2009), mudarebe modelinin bankacılık yapısı içerisinde nasıl ele alınması gerektiğini ele aldıkları çalışmada, diğer bankacılık faaliyetlerinden farklı bir doğası olan kâr-zarar ortaklığının klasik banka yapısından ayrılarak, bankaya bağlı veya bağımsız bir kurum çatısı altında organize edilmesi gerektiğini önermişlerdir.

Yousfi (2013), oyun teorisi aracılığıyla yapmış olduğu teorik çalışmada mudarebe ve müşareke modellerinin ahlaki risk karşısında nasıl sonuçlar vereceğini incelemiştir. Her iki modeli de sermayeyi kullanan açısından ele alan çalışma, mudarebe modelinin ahlaki riske karşı iyi bir çözüm olduğunu iddia etmiştir.

Adnan ve Muhammad (2007) Endonezya’da yer alan kırsal Şeria bankaları üzerine yaptıkları çalışmada banka yöneticilerinin özellikle kâr-zarar ortaklığına dayanan projelere yatırım yapma kararı alırken nelere dikkat ettikleri gerektiği sorusunu ele almışlardır. Anket yoluyla gerçekleştirilen araştırmada projeler seçilirken genel olarak projenin altyapısı, teminat varlığı ve zaman aralığına dikkat edildiği; mudarib hususunda ise kişinin geçmişi ve iş yapma kapasitesinin öne çıktığı gösterilmiştir.

Nouman ve Ullah (2014) kâr- zarar ortaklığı üzerine yapılan çalışmaları derledikleri makalelerinde, İslami bankacılık açısından literatürde yer alan sorunları detaylı bir şekilde özetlemişlerdir. Buna göre, üst yönetimin ilgisizliği, kalifiye insan kaynağı eksikliği, yüksek riskler, uygulanabilirlik sorunu, ortaklık sözleşmelerinin kompleks yapısı, piyasadaki güven eksikliği, firma sınırlarının finans sektörü üzerinden ifşa riski, İslam dünyasında mülkiyet haklarındaki yetersizlik, yasal altyapı eksikliği, muhasebe sistemi ve uygulamalarında eksiklikler, vergilendirme sorunsalı, konvansiyonel bankalarla rekabet sorunu, talep azlığı, proje takip işlemlerinin yüksek maliyeti, asimetrik bilgi, ahlaki risk ve asil-vekil problemi önce çıkan sınırlılıklar olarak sıralanmıştır.

Dar, Harvey ve Presley (1999) kâr- zarar ortaklıklarının en iyi şekilde nasıl uygulanacağını ele aldıkları çalışmada bu modelin en iyi şekliyle küçük ve orta büyüklükteki projeler üzerinde uygulanacağını savunmuşlardır. Buna göre kâr- zarar ortaklıkları için projeler uzun vadeden ziyade kısa ve orta vadede sonuç verecek projelerden seçilmelidir. Benzer şekilde bir diğer çalışmada Dar & Presley (2000) mudarebe modelinin hak ve sorumluluklar bağlamında ve ülkelerin yasal zeminleri temelinde belli standartlara oturtulması gerektiğini dile getirmişlerdir. Özellikle son iki çalışma, bu çalışma ile amaç yönünden bir yakınlık arz etmektedir. Çalışmamız bir takım değişkenlerle meseleyi ahlaki risk üzerinden okumayı hedeflemektedir.

Literatüre yer alan çalışmalar genel itibariyle mudarebe modelinin tanımı, fonksiyonu, faydası üzerinde dururken, katılım bankaları açısından konuya fazla değinilmediği görülmektedir. Günümüzde faizsiz finans bağlamında bu modelin tercih edilmeme nedenleri ise genel başlıklar halinde incelenmiştir. Bu bağlamda, çalışmamızda, mudarebe modelinin neden tercih edilmediği sorusu doğrudan faizsiz finans kurumları perspektifinden incelenmektedir. Meseleyi katılım bankaları perspektifinden inceleyen bir başka çalışma Orhan'ın (2017) çalışmasıdır. Bu araştırma Ziraat Katılım, Kuveyt Türk Katılım ve Albaraka Türk Katılım bankaları örneğinde kâr- zarar ortaklığı modellerini ve risklerini ele almıştır. Bu anlamda yapmış olduğumuz çalışmanın benzer bir örneğini teşkil etmektedir. Benzer şekilde Orhan'ın (2019) kâr-zarar ortaklığı enstrümanlarını, katılım bankaları perspektifinden risk bağlamında ele alan eseri çalışmamızla benzer araştırma sorusunu sormaktadır. Bu çalışmasında Orhan, İslam'da ortaklığın şer'i altyapısını inceledikten sonra ortaklık modellerini uygulamanın, katılım bankaları açısından hangi riskleri barındırdığını ele almıştır. Yazar söz konusu bu risklerin kâr-zarar ortaklığı mekanizmasının eksikliklerinden kaynaklandığını ileri sürmektedir. Ancak çalışmamız bu çalışmadan, kâr-zarar ortaklığı modelleri içerisinde sadece mudarebeyi araştırma konusu olarak alması, örneklem olarak mevcut araştırmaya Vakıf Katılım ve Türkiye Finans Katılım bankalarını da dâhil etmesi ve değerlendirmeyi ahlaki risk merkezinde yürütmesi yönünden ayrılmaktadır.

4. Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırma, yarı yapılandırılmış mülakat modelinin tercih edildiği nitel bir araştırmadır. Nitel araştırma yönteminin kullanılmasının nedeni, bu yöntemin sosyal yaşam ve insan ile ilgili problemleri, gözlem, görüşme gibi tekniklerle sorgulayarak, anlamları ve ilişkileri parçadan bütüne (tümevarım) açıklamaya imkân vermesidir (Neuman, 2007). Ayrıca nitel araştırmalar, uygulamada karşılaşılan sorunları araştırma ve bunlara çözüm üretme amacıyla yapılmaktadır (Arı, 2014). Yarı yapılandırılmış mülakatlarda ise genel başlıklar belirlenmekle birlikte mülakatın seyri kısmen uzman kişiye bırakılır. Yarı yapılandırılmış görüşmelerde sorular önceden belirlenmekte ve bu sorularla veriler toplanmaya çalışılmaktadır (Karasar, 1998). Yarı yapılandırılmış görüşme tekniği, tam yapılandırılmış görüşmelerden daha esnek ve yapılandırılmamış görüşmelere göre ise sınırları belirlenmiş olduğundan dolayı araştırmacıya kolaylık sağlamaktadır. Başka bir ifadeyle, mülakat sırasında sorulacak temel sorular belli olmakla birlikte sürecin gidişatı mülakat esnasında şekillenmektedir. Yarı

yapılandırılmış mülakatlar katılımcının algıladığı dünyayı kendi perspektifinden anlatmasını sağlar. Bu noktada başarıya ulaşmak için sorular çoğunlukla açık uçlu olmaktadır (Merriam, 2013). Soruların cümle yapısı veya sırası değiştirilebilir, bazı konuların ayrıntısına girilebilir (Yıldırım ve Şimşek, 2008). Araştırmamızda mudarebe finansman modelinin katılım bankalarında tercih edilmemesi, yine katılım bankaları perspektifinden incelendiğinden yarı yapılandırılmış mülakatın uygulandığı bir nitel araştırmanın uygun bir yöntem olacağı düşünülmüştür.

4.1. Örneklem

Bu bağlamda Kuveyt Türk, Albaraka Türk, Türkiye Finans, Ziraat Katılım ve Vakıf Katılım olmak üzere beş katılım bankasının İstanbul genel müdürlüklerinde yer alan ilgili birimleri ile yukarıda geçtiği şekliyle yarı yapılandırılmış mülakat tekniğine uygun görüşmeler gerçekleştirilmiş ve her bir kurumun mevcut durumu kendi perspektifinden nasıl değerlendirdiği analiz edilmeye çalışılmıştır. Örneklem tekniği olarak olasılık temelli olmayan örneklem tekniklerinden “amaçlı örneklem” (Balcı, 2000; Yıldırım ve Şimşek, 1999) tekniği kullanılmıştır. Bu doğrultuda gerçekleştirilen mülakatlar, ismi geçen her bir katılım bankasının genel müdürlüklerinde yer alan ilgili birim müdürleri (beş kişi) ve buna ilave olarak yine her bir katılım bankasının İstanbul’da yer alan bir şube müdürüyle (beş kişi) olmak üzere toplamda on kişi ile gerçekleştirilmiştir.

Genel müdürlük düzeyinde gerçekleştirilen mülakatlar kurumun mudarebe modeline bakışını geniş bir çerçeveden okumayı amaçlarken, şube düzeyinde gerçekleştirilen mülakatlarda ise piyasanın beklentisi ve tabana dönük izlenimin ne olduğunun analiz edilmesi amaçlanmıştır. Mülakatların şirket içi gizlilik ve etik kurallarına bağlı kalınarak gerçekleştirilmesinden ve şirket için pozisyonun paylaşılmasının mülakat yapılan kişinin kimliğini açığa çıkaracağından dolayı mülakat gerçekleştirilen kişilerin pozisyonları ve birimleri gizli tutulmuştur. Bununla birlikte genel müdürlük düzeyinde mülakat gerçekleştirilen 5 müdürün tamamı 11 ila 21 yıllık sektör tecrübesine sahip isimlerdir. Şube müdürleri ise 10 ila 15 yıl arası sektör tecrübesine sahiptir. Araştırmamızla alakalı en doğru tespitleri elde etmek için mülakat yapılacak isimlerin seçilmesinde, ilgililerin kurumdaki pozisyonları ve sektörü değerlendirme yetkinlikleri ile orantılı olan sektör tecrübeleri göz önünde bulundurulmuştur. Bu noktada iki ayrı, alanında tecrübeli akademisyenden de yardım alınarak mülakat gerçekleştirilecek isimler netleştirilmiştir. Araştırmada mülakat yapılan isimlerden yapılacak doğrudan alıntılar K1, K2, K3,..., K10 şeklinde kodlanarak paylaşılmıştır.

Tablo 1: Mülakat Yapılan Kişilerin Kurumdaki Pozisyonu ve Sektördeki Tecrübesi

Katılımcı	Pozisyon	Sektör Tecrübesi
K1	Genel Müdürlükte Birim Müdürü	21 Yıl
K2	Genel Müdürlükte Birim Müdürü	15 Yıl
K3	Genel Müdürlükte Birim Müdürü	13 Yıl
K4	Genel Müdürlükte Birim Müdürü	12 Yıl
K5	Genel Müdürlükte Birim Müdürü	11 Yıl
K6	Şube Müdürü	15 Yıl
K7	Şube Müdürü	13 Yıl
K8	Şube Müdürü	13 Yıl
K9	Şube Müdürü	11 Yıl
K10	Şube Müdürü	10 Yıl

4.2. Verilerin Toplanması

Katılım bankalarının dış iletişim birimlerinden yetkililerle görüşülüp araştırmamız doğrultusunda ilgili kişilerle mülakat gerçekleştirilmek üzere randevu alınmıştır. Bu süre zarfında mudarebe finansman modeli, ahlaki risk ve katılım bankalarında uygulanmaması meseleleri bağlamında mülakat esnasında izlenecek ana rotayı çizen sorular oluşturulmuştur. Bu sorular mülakat gerçekleştirilmeden önce ilgili kişilerle paylaşılıp, araştırmanın hangi motivasyonlarla gerçekleştirildiği açıklanmıştır. Mülakat esnasında görüşmeler katılımcıların da izniyle ses kaydına alınıp, sonrasında metne çevrilmiştir. Her bir görüşme yaklaşık 50 dakika sürmüştür. Bu metinler üzerinden her bir katılımcının sektör tecrübesiyle de birlikte mudarebe ve ahlaki risk kavramlarını nasıl ele aldığı değerlendirilmiştir. Her katılımcının ortak bir şekilde değindiği meseleler kavramsallaştırılarak araştırma modelinin değişkenleri olarak belirlenmiştir.

4.3. Sınırlılıklar

Gerçekleştirilen mülakatlar esnasında ilgili kişiler pozisyonlarının ve isimlerinin paylaşılmasını istememiştir. Bu taahhüt altında alınan ses kayıtları ile mülakatlar gerçekleştirilmiş olup araştırma boyunca mülakat gerçekleştirilen kişilerin özel ve kurumsal bilgileri gizli tutulmuştur.

4.4. Geçerlilik ve Güvenilirlik

Bu araştırmanın geçerliğini ve güvenilirliğini artırmak amacıyla öncelikle, mudarebe ortaklık modeli ve katılım bankası işleyişi hakkında bilgi sahibi tecrübeli dört akademisyenden destek alınarak sözlü mülakat esnasında yöneltilecek ve temel meselelere ışık tutabilecek ana sorular belirlenmiştir. Ardından, oluşturulan mülakat metni nitel araştırma yöntemleri konusunda deneyimli iki akademisyene sunularak, değerlendirme ve geribildirim alınmıştır. Gerçekleştirilen mülakatlar esnasında üzerinde durulan ortak kavramlar modelde değişken olarak kullanılırken, bunun dışındaki kavramlar bir fikir birliğinin oluşmamasından dolayı modele dâhil edilmemiştir. Bununla birlikte mülakat esnasında toplanan veriler araştırmacılar tarafından muhafaza edilmektedir.

5. Sosyal Mübadele Kuramı

Sosyal mübadele kuramı (social exchange theory) bu çalışmanın temel dayanak noktasını oluşturmaktadır. Sosyal mübadele kuramının antropoloji, sosyal psikoloji, sosyoloji gibi farklı disiplinlere kökü dayanmakla beraber, disiplinler arası ortak noktaları vardır (Cropanzano & Mitchell, 2005). Bu teoriye göre insan davranışları tarafların karşılıklı fayda elde etmek için girdiği etkileşimlerin bir sonucudur (Gürbüz & Şahin, 2017). Başka bir ifadeyle, taraflar ödüllendirilme beklentisi (saygı görme, dikkate alınma vb.) içerisinde sosyal ilişkilere girerler ve bu ilişkileri sürdürürler (Bedük & Ertürk, 2015). İnsanların davranışlarını şekillendiren temel motivasyonlar üzerine inşa edilen bu teorinin iktisada bakan bir yönü de vardır. Coleman (1986) sosyal mübadele teorisinin iktisattaki rasyonel seçim yaklaşımıyla ilişkili olduğunu belirtmiştir. Zafirovski (2005) çalışmasında sosyal mübadele teorisini iktisadi rasyonalite başlığı altında detaylıca ele almıştır. Ahmadi, Forouzandeh ve Kahreh (2010) ilgili kuramı organizasyon içerisinde algılanan adalet üzerinden incelerken, Williams ve Davies'in (2005) işçi ve insan kaynakları temelindeki çalışmaları ise sosyal mübadele kuramının organizasyon ve yönetim literatüründeki örneklerindedir. Karşılıklı tarafların kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmeye yatkın olduğunu günümüz modern toplumunda, kişilerin elde edecekleri faydalar ve katlandıkları maliyet dengeli ise aralarındaki ilişki devam edecektir (Gürbüz & Şahin, 2017).

Sosyal mübadele teorisi bireylerin karar alma mekanizması üzerine inşa edilmekle beraber araştırmamızda organizasyonların da söz konusu karar alma sürecinde rasyonel bir tutum içerisinde davrandıkları varsayılmıştır. Buna göre katılım bankası ve müşteri iki farklı taraf olarak düşünülürse, modern dönemin rasyonel karar alma mekanizmasının işlediği varsayıldığında, her iki tarafın da karar alma süreçlerinde motivasyonları minimum risk altında maksimum kazanç elde etmek olacaktır. Katılım bankalarının faizsiz bir finans kurumu olması sebebiyle İslam iktisadıyla ilişkilendirilmesi, bu kurumların kendi menfaatini maksimuma çıkarmayı düşünmekten ziyade toplumsal menfaate odaklanması gerektiği gibi yanlış bir yaklaşıma yol açmıştır. Toplumsal menfaati düşünme sorumluluğunu sadece bir tarafa yüklemek İslam'ın öngördüğü bir anlayış değildir. Üstelik adında da geçtiği gibi toplumun kendi menfaatini ne derece düşündüğü de bir başka meseledir. Örneğin faizin

ekonomiye verdiği zarar bağlamında, faizsiz finans kurumları olan katılım bankalarının bankacılık sektöründe sahip olduğu %5'lik pazar payına bakılırsa toplumun bizzat kendi menfaatini ne kadar düşündüğü de tartışılması gereken bir meseledir (Tuncay, 2018). Bununla beraber katılım bankaları da diğer finans kuruluşları gibi kâr elde etmek amaçlı kurulmuş ve bu yolda maliyeti azaltan ve kârını maksimum derecede arttıran işlemleri tercih edecektir. Bu noktada konvansiyonel bankalardan temel farkı ise yapılan işlemlerin faizli işlem olmaması düşüncesidir. Ama bu durum, kurum kârını ikinci plânda tutarak öncelikle toplumsal menfaat için çalışılması anlamına gelmeyecektir. Sosyal mübadele kuramı katılım bankası ve ürünleri bağlamında değerlendirildiğinde şöyle bir yorum yapılabilir: Katılım bankasının bir ürünü uygulamada çok fazla tercih ediliyorsa bu durum söz konusu ürünün hem banka hem de müşteri tarafından kârlı görülmesinden dolayıdır. Aynı şekilde mudarebe gibi ürünler uygulamada çok fazla tercih edilmiyorsa bu ya iki taraf ya da taraflardan biri için kârdan çok maliyet oluşturmasından dolayıdır.

6. Mülakat Soruları

Bu meseleler ışığında mülakat esnasında sorulması planlanan temel sorular, mudarebe finansman modeli ile katılım bankaları perspektifinden algılanan ahlaki riskin olası bir ilişkisini açığa çıkarmaya yöneliktir. Bu doğrultuda sorulan temel 10 soru şu şekildedir:

S.1: Katılım bankalarını konvansiyonel bankalardan ayıran temel özellik nedir?

Bu soru ile katılım bankacılığı ve konvansiyonel bankaların ontolojik farklılıklarının ilkeler üzerinden açığa çıkarılması amaçlanmıştır. Bu sayede bir işlemin gerçekleştirilmesinde hangi motivasyonların ve kriterlerin dikkate alındığının ortaya konulmasının araştırma konusu açısından faydalı olacağı düşünülmüştür.

S.2: Mudarebe finansmanı bankanızın mevcut işlem hacminin ne kadarını oluşturuyor? Bu, kurum hedefleri ile kıyaslandığında nasıl bir yorumda bulunabilirsiniz?

Bu soru ile ilgili kurumun mudarebe finansman modeline kurumsal hedefler bağlamında ne derece önem atfettiği anlaşılmak istenmiştir.

S.3: Katılım bankası ve konvansiyonel banka ile işlem yapan müşterilerin aldıkları riskler bağlamında bir kıyaslama yapılırsa ne söylersiniz?

Bu soru ile katılım bankalarının konvansiyonel bankalara nazaran daha riskli olduğu iddiasının kurum için ne ifade ettiğinin öğrenilmesi amaçlanmıştır. Ayrıca bu soru ile mudarebe modelinin tercih edilmemesinin katılım bankası tarafından söz konusu risk kavramı üzerinden ne derecede ilişkilendirildiği sorusuna da cevap aranmıştır.

S.4: Mudarebe finansmanını uyguladığımız projelerin zararla sonuçlandığı oluyor mu?

Bu soru ile mudarebe finansmanının tercih edilmemesinin banka açısından kâr-zarar meselesiyle ne derecede ilişkili olduğu anlaşılmak istenmiştir.

S.5: Mudarebe finansmanını uygulamak için sektör önceliğiniz oluyor mu? Bunu belirlerken kriterleriniz neler oluyor?

Bu soru ile bankanın mudarebe uygulama kararında sektör yapısının ne derece etkili olduğu anlaşılacak istenmiştir. Sektörler üzerinden belirlenen kriterlerin aslında mudarebenin de uygulanabilirliği için gerekli kriterler olabileceği düşünülmektedir.

S.6: Katılım bankalarının üzerine inşa edildiği yasal altyapıyı nasıl değerlendiriyorsunuz? Bu, mudarebe finansman modelinin uygulanmasını ne derece etkiliyor?

Bu soru ile mudarebe modelinin tercih edilmemesinin katılım bankalarının dayandığı yasal altyapı ile ilişkisi açığa çıkarılmak istenmiştir. Bu yasal altyapının, mudarebe bağlamında ahlaki riske neden olup olmadığı araştırılmıştır.

S.7: Personel yetkinliği ortaklık temelli finansman modellerinin uygulanmasında ne derecede etkilidir? Bu noktada kurumunuzun herhangi bir çalışması var mı?

Bu soru ile katılım bankalarının personel yetkinliğinin mudarebe uygulaması ve ahlaki risk ilişkisinde ne derece belirleyici olduğu ele alınmıştır.

S.8: Mudarebe finansmanının bir temsil sorunu barındırdığını düşünüyor musunuz?

Bu soru ile ahlaki riske neden olan temsil sorununun mudarebe ile ilişkisi incelenmek istenmiştir.

S.9: Mudarebe finansmanını ahlaki risk bağlamında nasıl değerlendiriyorsunuz?

Bu soru ile geçmiş sorular ışığında katılımcının mudarebeyi kurum için ahlaki riske neden olan bir model olarak görüp görmediğine cevap aranmıştır.

S.10: Mudarebe finansmanının uygulamada daha sık tercih edilmesi için ne tür iyileştirmeler yapılmalıdır?

Bu soru ile olası ahlaki riske neden olan sebeplere çözüm önerileri sunulması amaçlanmıştır.

7. Mudarebe Modeli-Ahlaki Risk İlişkisi

Gerçekleştirilen mülakatlar ve yapılan analizler sonucunda mudarebe modelinin katılım bankalarında tercih edilmeme sebepleri olarak bir takım başlıklar ön plana çıkmıştır. Bu başlıklar doğrultusunda mudarebe modeli- ahlaki risk ilişkisi değerlendirilmiştir.

İlk olarak, ahlaki risk ile mudarebe finansmanının işlem hacmi arasındaki olası ilişki, ikinci olarak ise ahlaki risk ile mülakatlar sonucu belirlenen bağımsız değişkenlerin olası ilişkileri incelenmiştir. Modelde kullanılan bağımsız değişkenler, mülakat gerçekleştirilen uzmanların ortak bir şekilde ahlaki riske sebep olduğunu düşündükleri kavramlardır. Bununla beraber ahlaki riske etkisi noktasında uzmanlar tarafından ortak bir şekilde kabul görmeyen değişkenler modele dâhil edilmemiştir. Oluşturulan soruların cevap bulmasında şu yöntem izlenmiştir: Gerçekleştirilen yarı yapılandırılmış mülakat sonucunda söz konusu iki değişken arasında bir ilişki olduğu düşüncesi tüm uzmanlar için ortaksa o değişken kabul edilmiştir. Görüş birliğinin oluşmadığı durumda ise o değişkenin tüm bankalar için ilişkili görülmediği düşünülerek modele dâhil edilmemiştir. Bu çalışmada bir varsayımı kabul etmek için uzmanların görüş birliğini aramaktaki amaç, mudarebe finansmanının uygulanamamasının

temelindeki ortak kabul gören problemleri katılım bankaları perspektifinden açıkça ortaya çıkarmak ve ileride yapılacak araştırmalara bir yol göstermektir. Öte yandan bu araştırmanın eksik bir yönü, değişkenler arası ilişkilerin kuvveti hakkında bilgi vermemesidir. Gelecek araştırmalarda bu model ilerletilerek her bir değişkenin kuvveti ölçülebilir. Örneğin ilgili değişkenlerin ahlaki risk ile ilişki derecesini ölçecek bir anket çalışması ile bu araştırma daha ileriye götürülebilir.

Mudarebe finansmanının katılım bankalarının işlem hacmindeki düşüklüğünün nedenlerine, yine katılım bankalarının perspektifinden yaklaşan bu araştırma, bu bankaların mevcut yapısının ve amacının bu tarz bir finansal ürünü uygulamaya engel olduğunu savunmaktadır. Başka bir ifade ile katılım bankalarının ontolojik yapısı gereği mudarebe finansman türü uygulanabilir bir ürün değildir. Bir ürünün banka için kârlı olması uygulamada tercih edilmesini sağlayacaktır. Nitekim murabaha katılım bankalarının işlem hacminin ortalama %95'ini oluşturmaktadır. Ama bir ürün banka için kârlı görünmüyor ve risk barındırıyorsa tercih edilmeyecektir.

Bununla bağlantılı olarak “Mudarebe finansmanının katılım bankalarındaki işlem hacminin düşüklüğü ile algılanan ahlaki risk faktörü arasında bir ilişki var mıdır?” sorusu cevaplanmaya çalışılmıştır. Yapılan mülakatlar sonucu mudarebe modelinin katılım bankalarında uygulanamamasının ortak ve temel nedenleri belirlenmiş ve bu nedenlerin banka için ahlaki birer risk oluşturduğu görüş birliği ile ortaya çıkmıştır.

Daha da ileriye götürülürse bize göre katılım bankalarının mevcut ontolojik temelini, mudarebe modelini uygulamaya uygun olmadığı, bu modelin uygulanmasını sağlamak için mevcut bankacılık çerçevesinin dışına çıkmak gerektiği söylenebilir.

8. Mudarebenin Tercih Edilmeme Nedenleri

8.1. Yasal Altyapı

Araştırmada yasal altyapıdan kastedilen 5411 numaralı Bankacılık Kanunu, BDDK düzenlemeleri ve ilgili mevzuatlardır. Bu mevzuat içinde özellikle Bankacılık Kanunu'nun hem konvansiyonel bankalar hem de katılım bankaları için ortaklık teşkil etmesi katılım bankalarını uygulamada sıkıntıya sokmaktadır. Kanuni alt yapı katılım bankalarının hareket alanını sınırlamaktadır. Katılım bankaları her şirkete ortak olamamaktadır veya her şirketle ticaret yapamamaktadır. Bankacılık kanunu bu konuda kısıtlayıcıdır. Faizsiz finans sistemini daha yaygın hale getirmek devletin yakın dönem hedefleri arasında olmasına rağmen özellikle son 4-5 senedir bu konuda istenilen noktaya varılamamıştır (Kumaş, 2007; *Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018)*, 2013). Fetvası verilen ürünler yasaların dışına çıkılmayıp uygulanamadığında aslında bu ürünler yokmuş ya da uygulanamazmış gibi bir görüntü ortaya çıkmaktadır. Kısaca katılım bankalarının önündeki en büyük problem bankacılık kanunudur. Katılım bankalarının birtakım vergilerden muaf tutulması veya vergi indirimi ayrıcalıklarının olması literatürde öneri olarak sunulmuştur (Çelik, 2017). Her ne kadar sistemde iyileştirilmeye de gidilse veya devlet teşvikleri de verilse sorun temelde yine yeniden kanuna dayanacaktır. Bununla alakalı katılım bankalarına özel bir mevzuatın olması ve

burada sınırların daha net bir şekilde çizilmesi yasal zemini sağlamlaştıracaktır. Aksi halde yapılan iyileştirmeler vergi mevzuatı ve bankacılık kanununa takılacaktır. Yasal zeminin tam olarak oturmamış olması mudarebe finansmanının uygulanmasını engellemektedir. Bununla beraber, yasal altyapının sağlam olmamasının ahlaki risk ile doğrudan bir ilişkisi yoktur. Ahlaki risk bilgi asimetrisi sonucu ortaya çıkmaktadır. Mevcut yasalar ve mevzuatlar bilgi asimetrisini engelleyecek niteliktedir.

Sonuç olarak yasal altyapının mudarebe finansmanının tercih edilmesinde etkisinin olduğu söylenebilir. Bununla beraber bu araştırmanın amacı tercihte etkili olan olası nedenleri ahlaki risk faktörü üzerinden değerlendirmektir. Yasal altyapı bilgi asimetrisini önleyecek niteliktedir.

8.2. Kayıt Dışı İşlemler

Katılım bankaları ile yapılan görüşmeler sonucu müşareke, mudarebe gibi ortaklık temelli finansmanları Türkiye’de en çok kullanan katılım bankası personeli bu bankanın bile işlem hacminin yaklaşık %95’ini murabaha işlemlerinin oluşturduğunu belirtmiştir.

K3:“Bankamızda işlem hacmini %95 ile murabaha oluşturuyor. Müşareke, mudarebe gibi ortaklık temelli finansmanları Türkiye’de en çok kullanan banka olmamıza rağmen, oranlar biz de bile bu şekilde.”

Bir diğer katılım bankasında ise mudarebeden ziyade müşarekeden (sermaye ortaklığından) söz edilmektedir. Bu durum aynı zamanda katılım bankalarının ortak olarak eleştirildiği bir noktaya işaret etmekte olup bu eleştiri literatürde “murabaha sendromu” şeklinde ifade edilmektedir. Öte yandan ortaklık temelli finansmanların, özellikle mudarebe gibi bankanın müşterisine fon sağladığı ürünlerin tercih edilmeyişinin katılım bankaları perspektifinden önemli engelleyici faktörleri vardır. Bunların en önemlilerinden bir tanesi kayıt dışı işlemlerdir. Kayıt dışı işlemlerin aslında bir önceki alt başlık olan yasal altyapıyla ilişkisi söz konusudur. Kayıt dışı işlemler yasal altyapıdaki boşluklardan kaynaklanmaktadır. Bakıldığı zaman bankalar her işi kayıtlı ve sıkı bir denetimden geçen kurumlar olmasına rağmen finansman sağladığı şirketler için aynı şey söz konusu değildir. Bu durum banka için de bazı riskleri beraberinde getirmektedir.

K2:“Mudarabe modelinin bugün tercih edilmemesinde kurumsal hafızanın etkili olduğunu düşünüyorum.”

Katılım bankalarının işlem hacminde ortaklık temelli modellerin görülmemesi bugünün bir meselesi olmakla birlikte Türkiye’de katılım bankacılığının yeni filizlendiği dönemlerde bu durum söz konusu değildi. Katılım bankalarının ortaklık temelli finansman uygulamalarını denediği dönemlerde yaşanan bazı olumsuz tecrübeler, kurumların hafızalarından silinmemiş ve gelecek dönemlerdeki karar mekanizmalarında etkili olmuştur.

Mudarebe de dâhil olmak üzere ortaklık temelli işlemler karşılıklı güven üzerine kurulur. Bundan dolayı yasal altyapı oturtulup, kayıt dışı işlem oranı da düşürülmeden ortaklık temelli finansman gerçekleştirmek çok da mümkün değildir. Kayıt dışı işlemlerin oranı sektörden

sektöre de farklılıklar göstermektedir. Mudarebe finansmanını aktif olarak birkaç projede de olsa uygulayan tek katılım bankası bu anlamda inşaat sektörünü tercih etmektedir. Bunun sebebi bu sektörde kayıt dışı işlem gerçekleştirme oranının diğer sektörlerle kıyasla daha düşük, kâr marjının ise daha yüksek olmasıdır.

Ahlaki riskin bilgi asimetrisinden doğduğu belirtilmişti. Kayıt dışı işlemlerin katılım bankalarının aleyhinde bir bilgi asimetri doğuracağı açıktır. Bu durum katılım bankasının karar verme mekanizmasını da etkileyecek ve beraberinde ahlaki riski getirecektir.

8.3. Ticari Olgunluk Seviyesi

Bu araştırmada ticari olgunluk seviyesinden kastedilen ortaklık temelli faaliyetlerde, taraflardan birinin diğer ortağının da kendisi kadar kazanmasını istemesi durumudur. Bu durum kâr marjı yüksek projelerde proje sahibinin ortaklık bazlı finansmanı tercih etme ve düşük kâr marjlı ve riskli projelerde aynı finansman modelini tercih etme eğilimlerinin kıyaslanması ile işletimselleştirilmiştir. Eğer ticari olgunluk seviyesi mudarebe temelli ortaklık modelinin tercihi ve uygulanması üzerinde etkiye sahipse bunun ahlaki risk ile ilişkisinin olup olmadığı tartışılmıştır.

Riski yüksek ve beklenen kâr marjı düşük olan proje sahipleri bankadan mudarebe ortaklığı şeklinde finansman talep etmekte, böylece olası bir zarar etme durumunda herhangi bir maddi yükümlülüğün altına girmekten kurtulmak istemektedir. Buna karşın riski düşük ve kâr marjı çok yüksek proje sahipleri ise kârını banka ile paylaşmak istememektedir. Bunun yerine konvansiyonel bankayı tercih edenler kredi kullanmayı, katılım bankalarını tercih eden müşteriler ise murabaha yoluyla fon kullanmayı tercih etmektedir. Bu durumda bankalara mudarebe finansmanı üzerinden başvuran projelerin çoğunluğu, sahip olduğu yüksek riskinden dolayı bankalar tarafından fonlanmak istenmemektedir. Bankadan fon talep eden için bu proje havuzundan herhangi bir projeyi seçmek ise banka açısından ters seçim (adverse selection) ihtimaline neden olabilmektedir. Bu nedenle ticari olgunluk seviyesi ile algılanan ahlaki risk arasında bir ilişkinin olduğu düşünülmektedir.

K7: "Temsil sorunu insanın olduğu her yerde vardır."

Doğal olarak bu sorunu baştan kabul etmek gerekir. Bu yüzden bu problemle başa çıkmak için şirketin yapacağı müdahalelerden ziyade devletin burada devreye girmesi gerekir. Şirket kontrol mekanizması kurarak bunu azaltabilir. Ama ortadan kaldırabilir mi bu belli değildir.

8.4. Ekonomik Konjonktür

Konjonktür kavramı bir ülkenin ekonomik hayatı içinde reel üretim hacminde meydana gelen yükselme ve alçalma şeklinde ortaya çıkan dalgalı hareketler bütünü olarak tanımlanmıştır (Eğilmez, 2014). Katılım bankaları ile yapılan mülakatlarda ortak alınan cevaplardan biri de ekonomik konjonktür meselesidir. Ekonomik konjonktür talep yönlü teoriler ve reel konjonktür teorisi olmak üzere iki ana başlık altında incelenebilir. Talep yönlü konjonktür oluştuğunu açıklayan teoriler de kendi içerisinde üç gruba ayrılır.

Bunlardan ilki *Keynesyen konjonktür teorisidir*. Bu teoriye göre ekonomik beklentilerdeki değişimler aynı zamanda ekonomik dalgalanmaya da neden olmaktadır. İkinci teori *parasalcı konjonktür teorisidir*. Bu teoriye göre piyasadaki para arzındaki dalgalanma aynı zamanda ekonomik dalgalanmaya neden olmaktadır. Üçüncü teori ise *rasyonel bekleşler teorisidir*. Bu teoriye göre ise ekonomide talep dışındaki dalgalanmalar konjonktüre neden olmaktadır. Bunlar dışında farklı bir bakış açısına sahip olan *reel konjonktür teorisine* göre ekonomik reel üretimde dalgalanmanın altında yatan temel etken verimliliklerdir. Buna göre üretimi etkileyecek bir alanda (teknoloji gibi) meydana gelen olumlu değişiklikler bu dalgalanmanın yukarı yönlü olmasını sağlayacakken, makroekonomik diğer faktörler (uluslararası ilişkiler gibi) aşağı yönlü dalgalanmaya neden olabilmektedir (Eğilmez, 2014). Türkiye’de bu teorilerin hepsi zaman zaman görülmektedir. Özellikle mudarebe gibi bankanın fon sağlayarak ortak olduğu projelerde, oturmamış bir ekonomik konjonktürün mudarebe modelinin tercihini olumsuz yönde etkileyeceği belirlenmiştir. Katılım bankalarının mudarebe modelini uygulamamasındaki önemli etkenlerden biri de Türkiye’nin ekonomik konjonktürel yapısıdır. Fonlanan projelerin olası zararlar sonuçlanma ihtimalinin yüksek olduğu durumlarda, mudarebe ortaklığında müşterinin (proje sahibi) kaybettiği emeği olacakken, katılım bankası projeye yatırdığı sermayesinden olacaktır. Bu fon çoğunlukla bankanın öz sermayesinden olmakla beraber, banka müşterilerinin fonları da olabilmektedir. Böyle bir durumda banka projelere fon sağlamayı tercih etmemektedir. Araştırma, ekonomik konjonktürün ahlaki riske neden olup olmadığını incelemiştir.

Yapılan mülakatlar sonucu ortak görüş, Türkiye’nin ekonomik konjonktürünün ahlaki riske neden olabileceği yönündedir. Ahlaki riskin bilgi asimetrisinin bir sonucu olduğu daha önce belirtilmişti. Ekonomik konjonktürün özellikle sektörden sektöre farklılık arz edebileceği göz önüne alındığı zaman, katılım bankasının bir projeyi finanse etmeden önce bu sektörün detaylı bilgisine hâkim olması beklenir. Öte yandan bunun katılım bankalarının mevcut yapısıyla gerçekleştirilmesi zordur. Katılım bankalarının çok büyük kurumsal şirketler olması bunu zor kılmaktadır. Kuruluş amacı ve faaliyetleri itibarıyla katılım bankalarının her sektörün inceliklerine, projeyi yürütecek müşterisi kadar hâkim olması mümkün değildir. Bu durumda bilgi asimetrisinin oluşması ihtimali doğmaktadır. Mevcut katılım bankası sisteminin alternatifi ileriki bölümlerde öneri olarak sunulacaktır. Sonuç olarak Türkiye’nin ekonomik konjonktürel yapısı ile algılanan ahlaki risk arasında bir ilişki olacaktır.

8.5. Denetim

Katılım bankaları, konvansiyonel bankalar gibi çok sıkı denetime tabi olan kurumlardır. 5411 sayılı Bankacılık Kanunu, Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu, T.C. Merkez Bankası, Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu, Türkiye Katılım Bankaları Birliği, Maliye Bakanlığı bu denetlemeyi gerçekleştiren kurumlardır. Bu kadar fazla denetime tabi olan bir yapı için bir o kadar fazla da standart vardır. Başka bir ifadeyle yapılan işlemler belirli standartlara oturtulmuştur. Buna karşın katılım bankalarının ortaklık kurduğu şirketler için aynı şey söz konusu değildir. Örneğin bankalar döviz olarak borçlanma anlamında %120’yi geçemez. Bunun asıl sebebi olası bir hızlı kur değişimi durumunda bankanın sermayesini kaybetmesine

mani olmaktadır. Bu standart banka için kredi limitleri anlamında, sermaye yeterliliği anlamında da uygulanmaktadır. Ama şirketler için bu standartlar söz konusu değildir. Bu yüzden eğer şirket bir anonim şirketsen ve belli alanda faaliyet gösteriyorsa minimum sermayenin miktarı, eğer şirketin döviz geliri yoksa en fazla borçlanma yoluyla elde edeceği sermayenin miktarı vb. devlet tarafından belirlenip kanun ile bir standarda oturtulursa, bundan sonra bankalar ve şirketler için denetim anlamında eşit şartlardan söz edilebilir.

K4: "Kontrol itimada mani değildir."

Katılım bankalarının ve müşterinin denetim noktasında kanun önünde adil bir pozisyonda olmaması, diğer bir ifadeyle müşterinin denetimi noktasında kanunda boşlukların olması bir takım zafiyetleri de beraberinde getirebilmektedir. Bankanın ticari ilişki içerisinde olduğu müşterisini doğrudan denetlemek istemesi güvensizlik algısı oluşturup ticareti olumsuz yönde etkileyebileceği için standartların oluşması noktasında görev devlete düşmektedir.

Yani bankalar nasıl detaylı bir denetleme ve kısıtlamalara tabi ise şirketler de aynalarına sahip olmalıdır. Banka bu denetlemeleri belli düzeylerde gerçekleştirebilir ama özellikle devlet belli standartlar getirip belli bir çerçeveye oturtursa uygulanabilirliği için önemli bir adım atılmış olur.

Bu araştırmada son değişken olarak denetim faktörü ahlaki risk ile olan ilişkisi yönünden incelenmiştir.

Bankaların ana faaliyetleri müşterilerine kredi sağlamaktır. Bu noktada kredibilite puanını hesaplayabilmek için sektör, şirket ve kişiler değerlendirilir.

K6: "Ortaklık temelli yaklaşımlar banka modelinin asıl amacı değildir. Nitekim bunu müşterilerimizin de beklediğini sanmıyorum."

Katılım bankalarının konvansiyonel bankalardan ayrılan noktaları olmakla birlikte kurulduğu zemin aynıdır. Dolayısıyla bu bankanın gerçekleştireceği işlemler de genellikle ontolojik zeminin ortak olmasından dolayı benzerlik gösterecektir. Piyasaya katkı sağlanabilir. Bir takım projeler desteklenebilir. Ama bu tür çalışmalar her zaman ana bankacılık çalışmalarının yanında destekleyici nitelikte olacaktır. Bankalar bu noktada varlıklarının %5'ini bu tür ortaklık finansmanlarına ayırabilir ama bu oran % 50'ye çıktığında piyasanın kötüye gitmesi durumunda banka mudilerine dağıtacak fonu elde edemeyecektir.

Ayrıca bankalar her sektörün dinamiklerini bilmemektedir. Bundan dolayı da yeterince kontrol, değerlendirme ve denetim yapılamamaktadır.

K5: "Özellikle banka olarak bizim her sektörden anlayan, işin inceliklerine vakıf personel yetiştirmemiz de mümkün değil."

Katılım bankalarının finansal bir kurum olduğu gerçeği göz önünde bulundurulduğunda çalışanlarının farklı sektörlerde uzmanlaşmış personellerin olması beklenmeyecektir. Bu durumda vâkıf olmadığı sektörden müşterisi ile ticari bir ilişki sürecinde ahlaki risk olasılığı her zaman gündemde olacaktır.

Bunun sonucunda bilgi asimetrisi durumu ortaya çıkmaktadır. Müşteri olan firma veya şahıs, sektörün içerisinde olan biri olarak bilgi noktasında avantajlı konumdadır. Bunun önüne geçilmesi için sektör tabanlı standartların getirilmesi ve müşteriye de benzer ölçüde denetleyen kanun ve kurumların inşa edilmesi gerekmektedir. Sonuç olarak yapılan mülakatlar sonucu katılım bankalarının denetim faktörünün ahlaki risk oluşmasında etkili olduğu düşüncesinde hem fikir olduğu görülmüştür.

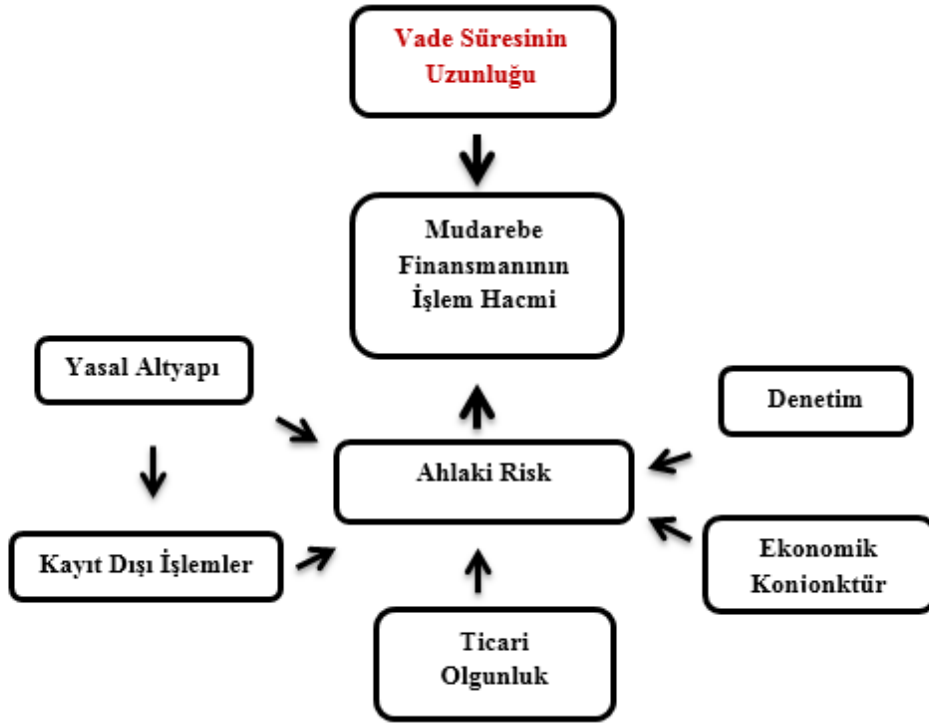
8.6. Vade Süresinin Uzunluğu

Bankaların mudarebe modeliyle ortak olduğu ve fon sağladığı projeler genellikle bir yıldan uzun bir süre sonunda kâr getirmeye başlayacak uzun dönemli projelerdir. Bu yatırımlar konvansiyonel bankaların vade süreleriyle karşılaştırıldığında oldukça uzun bir süredir. Yatırımcılar bir yıldan uzun vadeli yatırımları çok fazla tercih etmemektedirler. Banka perspektifinden de yüksek maliyetli ve uzun vadeli projeleri fonlamak kısa sürede banka için likidite problemiyle karşılaşma ihtimali taşımaktadır. Bu durum bankanın öz sermayesi için geçerlidir. Müşterisinden topladığı fonları da uzun vadeli bir yatırımda değerlendirmesi müşteri açısından tercih edilmemektedir. Çünkü mudarebe temelli ortaklıklarda projelerin kâr getirme süresi piyasa mevduat hesapları ve katılım hesaplarının vade ortalamasının çok üzerinde olabilmektedir.

K10: "Sermayesine uzun soluklu bir projeye yatıran birisine projenin kâra geçmesi için 10 yıl bekle diyemezsiniz. Banka için bu sürdürülebilir değildir."

Vade süresinin uzunluğu ahlaki risk ile bağlantılı bir mesele olmamasına rağmen mudarebe finansmanının işlem hacmi üzerinde etkili olması nedeni ile araştırma modeline alınmıştır.

Araştırma sonuçları kapsamında mudarebe modelinin tercih edilmemesinin katılım bankaları açısından yapısal ve çevresel sebepleri olduğu görülmüştür. Bu bağlamda alanında uzman banka çalışanları ile yapılan mülakatların analizi sonucu aşağıdaki nedensellik ağacı oluşturulmuştur. Bu modelin değişkenlerini, uzmanların oy birliği ile üzerinde durdukları nedenler oluşturmaktadır.

Şekil 1: Mudarebe'nin Ahlaki Risk ile İlişkisi

Araştırma modelinde yasal altyapı, kayıt dışı işlemler, ticari olgunluk seviyesi, ekonomik konjonktür ve denetim bağımsız değişkenler iken ahlaki risk bu sayılanlara bağımlı değişkendir. Aynı zamanda vade süresinin uzunluğu ve ahlaki risk bağımsız değişken iken mudarebe finansmanının işlem hacmi bağımlı değişkendir. Bunun yanında kayıt dışı işlemler yasal altyapıya bağımlı değişkendir.

Vade süresinin uzunluğu ahlaki riske sebep olmamasına rağmen mülakat gerçekleştirilen kişilerin mudarebenin katılım bankaları tarafından tercih edilmemesinde vade süresinin uzun olmasının önemli bir etken olduğunu belirtmesi sonucunda, vade süresi değişkeni modele dâhil edilmiştir.

Sonuç ve Öneriler

Emek sermaye ortaklığı yeterli sermayesi olmayan şirket veya kişilerin projelerini hayata geçirmeleri için bir fırsat niteliğindedir. Reel üretimin artması sonucu ekonomik refahı da arttıracak nitelikte olması, bu ortaklık modelinin İslam hukukunda da teşvik edilmesini sağlamıştır. Mudarebe akdi şeklinde literatürde yerini alan bu model faizsiz finans konusunda iyi bir alternatif olma potansiyeline de sahiptir.

Mudarebe modeli, faizsiz finans kurumları olan katılım bankalarında da uygulanmaktadır. Katılım bankalarının müşterisinden fon toplaması ve fonu katılım havuzunda işletmesi, işlem hacmi bakımından bankaların sıklıkla kullandığı bir yöntemdir. Bununla beraber bankanın fon sağladığı müşterinin de emeğini ortaya koyduğu model neredeyse hiç tercih edilmemektedir. Araştırmada mudarebe kavramından yukarıda bahsedilen ikinci uygulama

kastedilmektedir. Mudarebe finansmanının sayılan avantajlarına rağmen katılım bankalarından beklenen talebi görmemesi literatürde eleştirilmiş ve genellikle bu modelin bankalar tarafından uygulanması gerektiği savunulmuştur. Bununla beraber katılım bankalarının bu modeli neden tercih etmediğinin nedenleri üzerine yapılan araştırma sayısı azdır. Yapılan çalışmalar da bu konunun üzerinde genellikle daha kısa durmuşlardır. Oysa katılım bankalarının perspektifinden bakıldığı zaman bu modelin tercih edilmemesi öngörülebilir bir davranıştır.

Bu araştırmada katılım bankalarının mudarebe finansmanını tercih etmeme nedenini yine katılım bankalarının perspektifinden incelenmiştir. Bu şekilde bir incelemenin gerçekçi çözüm önerileri veya alternatifler üretme noktasında daha yararlı olacağı düşünülmektedir. Bu araştırmanın dayanak noktası olan sosyal mübadele kuramına göre taraflar, gerçekleştirilen işlem sonucunda kazanımlarının miktarı ölçüsünde o işlemi gerçekleştirmek için motive olacaklardır. Bununla beraber, katılım bankalarının mudarebe finansmanını mevcut şartlar altında uygulaması bankanın bir takım ahlaki riskleri üstlenmesini gerektirmektedir. İlk olarak katılım bankaları için yasal altyapının tam olarak oturtulmamış olması bu tarz modellerin uygulanmasını zor kılmaktadır. Konvansiyonel bankalarla aynı ahlaki felsefe üzerine kurulmamış olan katılım bankaları mevzuat söz konusu olduğunda aynı mevzuata tabidir. Bu durum katılım bankalarının müşteri profilini, fon sağlayacağı projelerin seçimini vs. etkilemektedir. Mudarebe finansmanının kullanımını arttırmak için yapılacak her türlü iyileştirme sonunda yine mevzuata takılacaktır. Bu nedenle yapılması gereken ilk düzenleme mevzuatla alakalı olmalıdır. Bir diğer mesele kayıt dışı işlemler meselesidir. Bankanın fon sağladığı müşterinin bu fonu taahhüt ettiği işlerde kullanmayıp kayıt dışı işlem gerçekleştirmesi banka için ahlaki riske sebep olmaktadır. Her sektör hakkında detaylı bilgiye sahip olma imkânı olmayan banka, müşterisinin olası kayıt dışı işlem gerçekleştirme riskini üstlenmektedir. Üçüncü değişken ticari olgunluk seviyesidir. Müşteri kâr marjı yüksek olan projeleri ortaklık finansmanı yerine borç finansmanı üzerinden yürüterek kârını paylaşmak istemezken, risk oranı yüksek projeleri mudarebe finansmanı ile gerçekleştirmeye daha fazla meyillidir. Bunun sebebi olası bir zarar durumunda maddi bir kaybının olmayacak olmasıdır. Bu durumda banka batık proje olma ihtimali yüksek projeleri fonlamak istemeyecektir. Dördüncü değişken ekonomik konjonktürdür. Özellikle Türkiye gibi dalgalı bir finansal piyasa yapısına sahip olan ülkelerde uzun dönemli projeleri fonlamak katılım bankaları için ileriye görememe ve projenin zararlı sonuçlanması açısından riskli bir seçenektir. Son değişken ise denetimdir. Katılım bankalarının ve müşterilerinin muhatap olduğu denetim mekanizması adaletli bir yapı göstermemektedir. Yaptığı her işlem ayrıntılı bir şekilde denetlenen, borçla elde edeceği finansman miktarı sermayesine oranla sınırlandırılan katılım bankalarının karşısında yaptığı işlemlerde bu anlamda daha az bir denetime tabi olan şirketler vardır. Denetim konusunda her iki taraf için de geçerli olacak bir standart belirlenmediği sürece bankalar dezavantajlı konumda olmaya devam edecektir.

Katılım bankacılığı alanında uzman ve sektörde yirmi yıldan fazla süredir çalışan kişilerle yapılan mülakatlar sırasındaki gözlem ve sonrasında yapılan değerlendirmeler sonucunda bir takım öneriler oluşturulmuştur.

Katılım bankaları mevcut durumları itibariyle emek sermaye ortaklığını uygulamak için çok büyük ve karmaşık kurumlardır. Bu noktada bankaların en büyük açmazı çok büyük olmalarıdır. Dolayısıyla şu anki mevcut yapı ortaklık temelli modellerin uygulanması için müsait değildir. Niş pazarında, küçük, hedefleri belli olan, tarım ve sanayinin belli bir alanına yönelmiş küçük bankacılık yapısıyla bu daha kolay yapılacaktır.

Ayrıca günümüzde katılım bankalarında çalışan binlerce insan yüzlerce şirketle işlem gerçekleştirmektedir. Dolayısıyla bu işlemler mecburen bazı standartlara oturtulmak zorundadır. Standardize edildikten sonra da bu yapıyı kurmak zor hale gelecektir. Katılım bankalarının bugün en fazla işlem hacmine sahip olduğu murabahanın azalması, mudarebenin de artmasının önündeki en büyük engel bu yapının kendisidir. Bu yüzden bu yapının dışına çıkmak gerekmektedir.

Ortaklık temelli finansman oluşturulmak isteniyorsa mevcut sistem içerisinde mudarebe yerine müşareke (sermaye ortaklığı) sisteminin uygulanması banka açısından daha güvenli olacaktır. Ortaklık temelli modeller ana bankacılık faaliyetlerinin yanında destekleyici nitelikte uygulansa dahi bu modeller içerisinde müşareke modeli mudarebeye kıyasla daha sürdürülebilir bir yapıya sahiptir.

Projenin başlangıcında müşterinin de belli oranda sermayesini yatırması işe daha fazla motive olmasını sağlayacaktır. Olası bir zarar durumunda sermayesini kaybetmemek için daha dikkatli olacaktır. Bununla beraber müşareke ortaklığını sermaye sıkıntısı çekilen Türkiye gibi ülkelerde uygulamak zordur. Bunun yerine mudarebe daha cazip durmaktadır. Bunun uygulanması için de katılım bankalarından çok daha küçük, yerel, kuruluş amacı sadece belli bir sektörün belli alanında fon ihtiyacı olan kişi veya şirketlerle mudarebe ortaklığı kuracak kurumlar oluşturulmalıdır. Dolayısıyla küresel veya ülke genelinde faaliyet gösteren bir kurumdan ziyade bölgesel ve sektörel nitelikli bir yapıdan bahsedilmektedir.

Kurulacak böyle bir kurumun veya katılım bankacılığı altında faaliyet gösterecek bir departmanın ahlaki riske sebep olan değişkenler üzerinde de azaltıcı etkilere sahip olacağını düşünmekteyiz. Sektörel ve bölgesel faaliyet gösteren bu kurumların çalışanlarının da o bölge ve sektörün bilgisine sahip olması beklenecektir. Böylece ortaklık için başvuran projelerin değerlendirmesi nitelikli bir şekilde, uzmanları tarafından yapılacaktır. Bu durumda katma değeri yüksek olan projeler doğru bir şekilde tespit edilebileceği gibi, bir takım iyileştirmelerin gerekli olduğu projelere de kurumun uzman çalışanları tarafından destek sağlanabilecektir. Bununla beraber sektöre hâkim çalışanlar olası kayıt dışı işlem riskine karşı caydırıcı bir etkiye sahip olacakken, ahlaki riske sebep olan bilgi asimetrisi riski de en aza indirilmiş olacaktır. Ayrıca kurumun sektör ve bölgenin koşullarına hâkim olması denetimin de daha sağlıklı gerçekleştirilmesine imkân sağlayacaktır.

Kurumun bölgesel nitelikli ve katılım bankalarından ayrı bir kimliğe sahip olması, bankacılık mevzuatında karşılaşılan problemlerden de sıyrılmanın yolunu açacaktır. Özellikle kamu kuruluşu olarak faaliyet gösterilmesi durumunda kurumun vatandaş nazarında güveni daha yüksek olacaktır. Bankacılık adı altında faaliyet göstermeyecek bu kurum için yeni, ortaklık finansmanını kolaylaştırıcı nitelikte, bölgeye ve sektöre uygun bir mevzuatın oluşturulmasıyla yasal altyapıdaki engeller ve ahlaki riske sebep olan kayıt dışı işlem riski en aza indirilebilecektir.

Yine unutmamak gerekir ki Türkiye'nin sahip olduğu ekonomik konjonktür uzun vadeli projelerin fonlanması durumunda bir takım risklere zemin hazırlayabilmektedir. Bu nedenle bölgesel ve sektörel faaliyet gösterecek bu kurumun aynı zamanda kısa ve orta vadeli projeleri fonlaması, bu vadeleri belli standartlara oturtması ve uzun vadeli projeleri fonlamaktan çekinmesi söz konusu riskleri de en aza indirecektir. Bu kurum, sermayesi olmayan müşterilerine sağlayacağı fonu yatırım yapmak isteyen diğer müşterilerinden toplayabilir. Kurumun bir kamu kurumu niteliğinde olması ve kısa- orta vadeli projeleri fonlaması yatırımcı açısından da cazip olacaktır. Bu durumda bu kurum iki tarafı birbiriyle buluşturan aracı işlevi görecektir. Sektöre hâkim bir kurum olması sebebiyle yatırımcılar ile katma değeri yüksek projeleri buluşturabilecektir. Kurumun bir kamu kuruluş niteliğinde olması, güvence vermesi açısından önemlidir. Bölgesel ve sektörel bağlamda, katma değer üreten projeler ile yatırımcıları buluşturacak böyle bir kurum ile hem proje sahibi, hem yatırımcı hem de reel üretime katkı sağlayan projeler sayesinde toplum kazanacaktır.

Kaynakça

- Adnan, M. A. and Muhamad, M. (2007). Agency Problems in Mudarabah Financing: The Case of Shari'ah Rural Banks, Indonesia, *IJUM Journal of Economics and Management*, 15(2), 219-243.
- Aggarwal, R. and Yousef, T. (2002). Islamic Banks and Investment Financing, *Journal of Money, Credit and Banking*, 32(1), 93-120.
- Ahmadi, P., Forouzandeh, S. and Kahreh, M. S. (2010). The Relationship Between OCB and Social Exchange Construct, *European Journal of Economics, Finance and Administrative Sciences*, 19, 107-120.
- Aksoy, N. (2017). İslam'da Mudaraba ve Katılım Bankacılığında Uygulama Potansiyeli, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İstanbul.
- Aktepe, İ. E. (2010). *İslam hukuku çerçevesinde finansman ve bankacılık* (1. bs.). İstanbul : Hayat Yayınları.
- Alkış, Al. (2018). İslam Hukukunda Katılım Bankacılığı Fon Toplama ve Kullandırma Yöntemleri, *Al-Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), 120-133.
- Archer, S. and Karim, R. A. (2009). Profit-sharing investment accounts in Islamic banks: Regulatory problems and possible solutions, *Journal of Banking Regulation*, 10(4), 300-306.
- Arı, A. (2014). İlkokul Birinci Sınıf Başlama Yaşına İlişkin Öğretmen Görüşleri, *Educational Science: Theory and Practice*, 14(3), 1031-1047.
- Bedük, A. ve Ertürk, E. (2015). Sosyal Mübadele Teorisi Bağlamında Güç Mesafesi ve Örgütsel Adalet Algılamalarının Örgütsel Vatandaşlık Üzerindeki Etkisi: Bir Araştırma. *İşletme Bilimi Dergisi*, 3(1), 1-19.
- Coleman, J. (1986). *Individual Interest And Collective Action* (1st. ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Cropanzano, R. ve Mitchell, M. S. (2005). Social Exchange Theory: An Interdisciplinary Review, *Journal of Management*, 31(6), 874-900.
- Çelik, İ. (2017). Meşru Bir Yatırım Aracı Olarak Mudarebe Ve Günümüzde Kullanımı, *Al-Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(3), 381-396.
- Dar, H., Harvey, D. I., and Presley, J. R. (1999). Size, profitability, and agency in profit-and-loss-sharing in Islamic banking and finance, *Proceedings of the Second Harvard University Forum on Islamic Finance: Islamic Finance into the 21st Century*, Center for Middle Eastern Studies, Harvard University, Cambridge.
- Dar, H. and Presley, J. R. (2000). Lack of Profit Loss Sharing in Islamic Banking: Management and Control Imbalances, *International Journal of Islamic Financial Services*, 2(2), 3-18.

- Dinç, Y. (2017). Katılım Bankalarında Havuzlar ve Birim Hesap Değeri; Vade Uyumsuzluğu ve Fon Kullanımını Üzerine Öneriler, *Bankacılık ve Sermaye Piyasası Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 9-21.
- Dinç, Y. (2018). Economic Contributions Of Interest-Free Finance Models, *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi*, 2(4), 175-194.
- Döndüren, H. (2008). Osmanlı Tarihinde Bazı Faizsiz Kredi Uygulamaları ve Modern Türkiye’de Faizsiz Bankacılık Tecrübesi, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(17), 1-24.
- Eğilmez, M. (2014). *Konjonktür*. Erişim tarihi: 25.12.2018, www.mahfiegilmez.com/2014/12/konjonktur
- Eken, M. H. ve Öztürk, N. (2018). Finans Teorisi Kapsamında Katılım Bankacılığı ve Yeniden Yapılanma Önerisi, *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(1), 46-62.
- Gönen, D. (2005). İslam Hukukunda Mudabere (Emek+Sermaye) Şirketinde Tarafların Hak ve Borçları, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, (1-2), 192-212.
- Gül, A. R. (2005). Faizsiz Bankacılığın Dini Temeli Açısından Mudarabe ile Selef Yöntemlerinin Mukayesesi, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(46), 43-83.
- Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2017). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri* (4. bs.). İstanbul: Seçkin Yayınları.
- Halitoğlu, İ. (2018). Yatırım Araçlarının Fıkhi Niteliği, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8(5), 139-163.
- Han, M. E. (1988). *İslam Ekonomisinin Temel Meseleleri*. (Ö. Dinçer, Çev.), İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Hölmstrom, B. (1979). Moral Hazard and Observability, *The Bell Journal of Economics*, 10(1), 74-91.
- Hussain, J. G. and Imronudin, I. (2016). Why Do Bank Finance Clients Prefer Mark-up to Profit Loss Sharing Principles? Evidence from Islamic Rural Banks and Small to Medium Enterprises in Indonesia. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 4(6), 1407-1412.
- Iqbal, M. and Molyneux, P. (2005). *Thirty Years of Islamic Banking* (1st ed.) London: Palgrave Macmillan UK.
- İştar, E. (2013). Alternatif Bir Finansman Modeli Olarak Risk Sermayesi, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 46(12), 183-198.
- Kallek, C. (2005). *Mudârebe*. Erişim tarihi: 23.12.2018, www.islamansiklopedisi.org.tr/mudarebe

- Kaya, S., Durmuş, M. E., Bektaş, İ. ve Akkaya, A. (2017). Muhasebe Kayıtları Işığında 18. Yüzyıl Para Vakıflarının Nakit İşletme Yöntemleri, *Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi*, 3(3), 50-62.
- Kumaş, M. S. (2006). Bir Finansman Yöntemi Olarak İş Ortaklığı Uygulaması "Mudarebe-Commenda Karşılaştırması", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(15), 369-383.
- Kumaş, M. S. (2007). Faizsiz Bir Finans Yöntemi Olarak Venture Capital Sistemi ve İslam Bankacılığı İle Mukayesesi, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(16), 279-298.
- Kumaş, M. S., Abdullayev, E. (2016). Bir Finansman Modeli Olarak Mudâra'be'nin Faizsiz Bankacılıkta Etkin Şekilde Kullanılması Sürecinde Sivil Toplum Örgütlerinin Aktif Rol Üstlenmesi, *Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 67-87.
- Kureysi, A. I. (2003). *Islam and the theory of interest* (2. bs.). New Delhi: Kitab Bhavan.
- Merriam, S. B. (2013). *Nitel Araştırma Desen ve Uygulama İçin Bir Rehber* (3. bs.). (S. Turan, Çev.) Ankara: Nobel Yayınları.
- Mirrlees, J. (1999). The Theory of Moral Hazard and Unobservable Behaviour: Part 1, *Review of Economic Studies*, 66(1), 3-21.
- Mili, M., Abid, S. (2017). Moral hazard and risk-taking incentives in Islamic banks, does franchise value matter?, *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 10(1), 42-59.
- Neuman, L. W. (2007). *Toplumsal araştırma yöntemleri: Nitel ve nicel yaklaşımlar* (2. bs.). (S. Özge, Çev.) İstanbul: Yayın Odası.
- Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018)*. (2013). Ankara: T.C. Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Genel Müdürlüğü
- Orhan, Z. H. (2017). PLS in Islamic Banking Between Dreams and Facts: Status Analysis and Problem Solving in a Case Study of Turkey, *SASE Conference on Re-Constructing Collaborative and Disruptive Economy from Islamic Moral Economy Perspective*, Université Claude Bernard, Lyon 1, France.
- Orhan, Z. H. (2019), *Katılım Bankacılığında Risk: Kâr-Zarar Ortaklığı Enstrümanlarının Analizi*, (1. bs.). İstanbul: İktisat Yayınları.
- Özdemir, M., Shafiq, A., Orhan, Z. H. (2020). *Türkiye'de İslam İktisadı: 2019*. İstanbul: İLKE İlim Kültür Eğitim Vakfı.
- Özsoy, İ., Görmez, B. ve Mekik, S. (2013). Türkiye'de Katılım Bankalarının Tercih Edilme Sebepleri: Ampirik Bir Tetkik, *Yönetim ve Ekonomi*, 20(1), 187-206.
- Rammal, H. G. (2003). Mudaraba in Islamic Finance: Principles and Application, *Business Journal For Entrepreneurs*, 16(4), 105-112.

- Sapuan, N. M., Sanusi, N. A., Ismail, A. G. ve Wibowo, A. (2015). Optimal Profit Sharing Contract and Principal-Agent Value in Islamic Bank, *Advanced Science Letters*, 21, 1837-1841.
- Sarker, A. A. (1999). Islamic Business Contracts, Agency Problem and the Theory of the Islamic Firm, *International Journal of Islamic Financial Services*, 1(2), 12-28.
- Şen, A. (2006). Asimetrik Bilgi-Finansal Kriz İlişkisi, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(14).
- Tuncay, M. (2018). Katılım Bankaları ile Mevduat Bankalarının Finansal Performanslarının Karşılaştırılması, *Al-Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 160-176.
- Ulusoy, R. ve Altun, İ. (2017). Faizsiz Finans Sistemine Teorik Yaklaşım, *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, 63, 135-150.
- William, J. G. ve Davies, F. (2005). Using Social Exchange Theory to Predict the Effects of HRM Practice on Employee Outcomes, *Public Management Review*, 7(1), 1-24.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (6. bs.). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yiğitbaş, Ş. B. (2015). Banka Kredilerinde Ters Seçim ve Ahlaki Tehlike Etkisi, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 16(1), 15-23.
- Yousef, T. (2004). *The Murabaha Syndrome in Islamic Finance: Laws, Institutions and Politics* (1st ed.). Edinburg: Edinburg University Press.
- Yousfi, O. (2013). Does PLS Solve Moral Hazard Problems?, *Journal of Islamic Economics, Banking and Finance*, 9 (3), 12-36.
- Zafirovski, M. (2005). Social Exchange Theory under Scrutiny: A Positive Critique of its Economic-Behaviorist Formulations, *Electronic Journal of Sociology*, ISSN: 1198 3655, 1-40.
- Zuhayli, V. (2006). *İslam fıkı ansiklopedisi* (1. bs.). Adana: Risale Yayınları.

Extended Abstract

Muslim societies attach importance to bringing entrepreneurs and investors together under appropriate conditions. The partnership system, in which one side shows the labor (entrepreneur) and the other side's capital (investor), is called *mudaraba* financing in Islamic law. This model is thought to be an alternative to the interest-based debt relationship and capital increase over interest, which is highly preferred especially in the modern period. However, some difficulties and obstacles of the current financial system prevent interest-free financial institutions from implementing this financing model. This study focuses on the reasons why the *mudaraba* financing model is less preferred in terms of the money supply by participation banks in Turkey and investigates the relationship between these causes in the context of the "moral hazard" approach. Our research argues that the reason behind failure to implement the *mudaraba*-based financing model is the existing structure of the participation banks. For this reason, it is believed that looking at the situation from a different perspective will contribute to the literature.

This research can be named as qualitative research and a semi-structured interview model has been used. Because of the criticism that *mudaraba* financing receives from the perspective of participation banks a semi-structured interview was framed. In this context, interviews were carried out with managers at related positions of head offices of five participation banks in Istanbul i.e. Kuveyt Türk, Albaraka Türk, Türkiye Finans, Ziraat Katılım, and Vakıf Katılım. Each institution evaluated and criticized the *mudaraba* situation from their perspective.

Social exchange theory is the cornerstone of this article. According to this theory, human behavior is the result of interactions between the parties to gain mutual benefits. Accordingly, if the participation banks and the customers are considered as two different parties, and the rational decision-making mechanism of the modern times as alive, the motivations of both parties in the decision-making processes will be to obtain maximum profit at minimum risk.

As a result of interviews and analyzes, some topics came into prominence as the reasons for not choosing the *mudaraba* model in participation banks. In this direction, *mudaraba* model and moral hazard relations were evaluated. Primarily, the possible relationship between moral hazard and *mudaraba* financing preference, and secondly, the possible relationships between moral hazard and independent variables determined as a result of the examination of interviews. This research, which approaches the reasons of low implementation of *mudaraba* financing from the view of participation banks, argues that the current structure and purpose of these banks prevents the implementation of such financial products.

As a result of the interviews conducted, it was concluded that *mudaraba* financing points out moral hazard for participation banks and this moral hazard should be read through the concepts of legal infrastructure, informal transactions, commercial maturity level, economic conjuncture, and supervision. What is meant by the legal infrastructure in the research is the Banking Law No. 5411, BDDK regulations and related legislation. All these decrease the radius of action of participation banks. Especially when the products that are given fatwa cannot be

applied in the finance sector, it is seen as if these products do not exist or cannot be practiced. In short, the biggest problem for participation banks is banking law. However, inadequate legal infrastructure is not directly related to moral hazard. Moral hazard arises as a result of information asymmetry. Existing laws and regulations are in a way to prevent information asymmetry.

Another obstacle for participation banks to implement the *mudaraba* financing is informal transactions. Informal transactions stem from gaps in the legal infrastructure. This situation brings some risks for the banks. Some negative experiences in the past when the participation banks tried the partnership-based financing practices have not been forgotten and were effective in the decision mechanisms in the later periods. Partnership-based transactions, including the *mudaraba*, are built on mutual trust. Therefore, it is not possible to realize partnership-based financing without establishing the legal infrastructure and reducing the rate of informal transactions.

Another variable added to the model is the level of commercial maturity. This variable has been operationalized by comparing the proprietors' tendency to prefer partnership-based financing for projects with high-profit margins and the same financing model for low-profit and risky projects.

The fourth variable is the economic conjuncture. After the interviews, it can be said that Turkey's economic conditions, especially in these days, may cause the moral hazard. The issue of supervision is also important at this point. The fact that the participation banks and the customers are not in a fair position, in other words, there are gaps in the law to control the customers which may bring some weaknesses and risks. To prevent this, it is necessary to establish sector-based standards and build laws and institutions in order to control the customers to a similar extent.

The last variable in the model is the length of the maturity period. Projects, where banks are partners with the *mudaraba* model and raise funds are usually long-term projects that start generating profits after more than a year. These investments require quite a long time compared to the maturity periods of the conventional banks. Investors do not prefer long-term investments too much. Funding high-cost and long-term projects from a bank perspective are likely to face a liquidity problem for the bank in a short time. On the other hand, although the length of the maturity period is not an issue related to moral risk, it has been included in the research model since it affects *mudaraba* financing transaction volume.

In conclusion, it can be said that the main reason for not applying the *mudaraba* model as the funding party of the banks is the participation banking system itself. This result is caused by moral hazard perception. It can be said that institutions that operate at the regional and sectoral levels are needed for the implementation of partnership models such as *mudaraba* and *musharakah*, more frequently than the existing participation banking operations.

Wasting Food – An Insistent Behaviour *

Felicitas Schneider**

Gıda Atıkları - Kalıcı Bir Davranış

Çeviri: Hasan Durmuş***

DOI: 10.25272/ijisef.753421

Type: Translation

Öz

Gıda atığı, hasattan başlayarak, ticaret vasıtasıyla üretim, işleme sürecinde ve son olarak tüketim yoluyla gıda yaşam döngüsünün tüm aşamasında meydana gelmektedir. Gıda atıklarının bazıları artık insan tüketimi için uygun değilken bazıları ise sınırlanmaksızın yenilebilmektedir. Çalışma ikinci gıda atığı ve genel olarak gıda yaşam döngüsünün farklı aşamalarındaki gıda atıkları hakkındaki raporlara, hane halkının gıda israfının sebebine, gıda yönetimi ve çevre üzerine etkisine, gıda israfı davranışını azaltmaktaki zorluklara ve önlem tedbirlerini tasarlama seçeneklerine odaklanmaktadır. Ayrıca gıda israfının etik sorunları da ihtiyacı olan insanlar için bağış toplayan ya da freegans gibi sosyal gruplar tarafından tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Gıda atığı, gıda yaşam döngüsü, tüketim

Abstract

The wastage of food occurs at all stages of the life cycle of food, starting from harvesting, through processing and production via trade and finally consumption. Some of the incurred food wastes are not suitable for human consumption any more, while others could be eaten without restrictions. The paper focuses on the latter food waste and reports about food waste in different stages of the life cycle of food in general, the reasons of wasting food with special focus on household level, the impact on waste management systems and on the environment, on the difficulties to overcome food wasting behaviour and options to design prevention measures. Also the ethical issues of wasting food are discussed by taking e.g. donation for people in need or formation of social groups like freegans into account.

Keywords: Food waste, Life cycle of Food, Consumption

* Bu makale, yazarın izni ve bilgisi dahilinde Türkçeye çevrilmiştir.

** BOKU (Viyana Doğal Kaynaklar ve Yaşam Bilimleri Üniversitesi), Atık Yönetimi Bölümü felicitas.schneider@thuenen.de

*** Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırma Merkezi, hasan.durmus3@ogr.sakarya.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0089-5217>

Giriş

Açıkçası gelişmiş ülkelerdeki ekonomik durum o kadar yüksek seviyeye ulaştı ki, pazarlama sisteminin her aşamasında binlerce ton sağlıklı yenilebilir gıda atılır hale geldi. Birçok çalışma, uluslararası mevcut gıdanın yaklaşık %25'nin israf edildiğini göstermektedir. Gıda, en fazla kaynak ve enerji talep eden ürün gruplarından olduğu için gıda israfını önlemek sadece kaynakları korumak için değil aynı zamanda gıdanın üretimi, transferi ve gıda yönetimi sırasında çevreye etkisini azaltmak için de önemli bir katkısı olabilir. Hiç kimse ilk başta gıda ziyan etme eğiliminde olmadığı için bireylerin davranış dışı eğilimleri ve dış koşullar gıda israfına sebep olmaktadır.

1. Gıdanın Yaşam Döngüsü Boyunca Meydana Gelen Gıda Atığı

Gıda atığı, hasattan başlayarak, ticaret vasıtasıyla üretim, işleme sürecinde ve son olarak tüketim yoluyla gıda yaşam döngüsünün tüm aşamasında meydana gelmektedir. Gıda atıklarının bazıları artık insan tüketimi için uygun değilken bazıları ise sınırlanmaksızın yenilebilmesine rağmen ticaret için gerekli olan kriterleri sağlamamaktadır. Bu tür gıda ürünleri; mevsimsel gıdalar, aşırı depolanmış ve çok fazla üretilen ürünler, yanlış etiketlenmiş ve nakliye sırasında zarar görmüş gıdalarla temsil edilir. Depo ücretleri aynı zamanda ürünleri atma veya tutma kararlarını etkiler ve bazen toplumumuzun haddinden fazla ihtiyaçları aşırı üretime neden olmaktadır

Diğer gıda atıkları depolama fazlalığı ve aşırı üretimden dolayı ürünlerin son kullanım tarihinin geçmesinden kaynaklanmaktadır. Fakat tarihinden önce herhangi bir sınırlama olmaksızın yenilebilir. Bunun nedeni belirli bir yılda beklenenden çok yüksek ürün elde edilmesi ve sonucunda aşırı üretime ve tüketici tercihlerinin doğru bir şekilde tahmin edilememesine yol açması olabilir.

Teknik açıdan, Bu tür "atık" ile ilgili bir veri eksikliğinin olması ilginçtir. Bunun nedeni, genellikle aşırı üretim ve depolama fazlası kusurlu planlamanın bir sonucu olarak veya ürünlerin genel olarak yetersiz kalitesinin bir göstergesi olarak görülmektedir. Bu nedenle basitçe önlenebilecek istisnai bir durum olarak görülür ve ekstra dikkate alınmasına gerek görülmemektedir. Buna ek olarak gıda atıklarını ortadan kaldırmak için mevcut olan farklı seçeneklerin miktarını tahmin etmeyi de zorlaştırmaktadır. İstatiksel kayıtlar, hala insan tüketimi için uygun olan atıklar ile diğerleri için uygun olan atıklar arasındaki ayrımı yapmak için tasarlanmamıştır.

Çok az araştırma ve tahmin, gıda kaybını incelemek için uygulanan yöntemler, varsayımlar ve koşullar düzgün bir şekilde kullanarak literatüre katkı sağlamış durumdadır. Verilerin azlığına ek olarak, aşağıdaki örneklerle gösterildiği gibi, dağılım için karşılaştırılabilir birimlerin ve temellerin de eksikliği vardır. 1997'de ABD Ekonomik Araştırmalar Servisi tarım ekonomistleri ABD pazarında gıda kayıpları üzerine bir araştırma yaptı ve ABD'de insan tüketimi için mevcut gıda miktarının yaklaşık %27'sinin perakende, gıda hizmeti ve hane halkı aşamalarında kaybolduğu sonucuna vardı (Kantor vd. 1997). İsviçre için tahminler, hane halkındaki üretimden tabağa kadar olan gıda kaybının %20 ila 25 arasında değiştiğini

göstermektedir (Bundesamt für Gesundheit 1998). Avusturya tedarik bilançosu, Avusturya'da hem meyve hem de sebze için mevcut gıda miktarının yaklaşık %16'sının uzun vadeli ortalama kayıplarına dikkat çekmektedir. Rakamlar, tarımsal düzeyde olduğu kadar piyasada da depolama, nakliye, işleme, paketleme ve ayıklamadan kaynaklanan kayıpları özetlemektedir (Statistik Austria 2005, Statistik Austria 2007). ABD ve İsviçre'den gelen verilerin aksine Avusturya tedarik bilançosu içerisinde bildirilen kayıpların yenilebilirliği hakkında bilgi yoktur. Dolayısıyla, yasal kısıtlamalara göre aşırı üretim veya hesapsızlıktan kaynaklanan kayıpların oranı belirtilmemiştir.

1.1. Tarım

Avrupa Birliği'nin Kavramlar ve Tanımlar Veri tabanına (CODED) karşılık gelen, tarımdaki yedi ana kayıp kategorisinden biri, "piyasa koşullarından kaynaklanan kayıplar (meyve, sebze geri çekilmesi vb.) kategorisidir (Eurostat 2000). Bu tür bir kayıp Florida'da yaklaşık %15'i ekonomik nedenlerden kaynaklanan portakal kayıplarını analiz eden Jones (2005) tarafından kaydedilmiştir (Schoepp 2007). Diğer kaynaklar, İspanya'da çilek endüstrisinde %30'a varan kayıplar olduğunu göstermektedir. Tarımı küçük işletmelere dayalı olan Avusturya'da bile sadece birinci kaliteyi karşılayan ürünler hasat edilirken, diğerleri çürümeye bırakılır (Anonymous 2006). Bu ürünler daha iyi amaçlar için kullanılabilir olmasına rağmen onların bazıları atık yönetim sistemine katkı sağlamamaktadır. Çünkü ağaçların üzerinde ya da yerde bırakılır ve doğal bozulma sürecinin bir parçası olurlar.

1.2. Gıda İşleme Süreci, Gıda Ticareti ve Gastronomi

Yukarıda görüldüğü gibi gıda endüstrisinden ve ticaretten elde edilen ortalama veriler literatür içerisinde pek bulunmamaktadır. İsraf edilen toplam miktar hakkında bilgi alma zorluklarına ilaveten israf edilen gıdanın türü ve yenilebilirliği hakkındaki gerçekleri uzun bir dönem incelemek hemen hemen imkansızdır. Yaklaşık olarak fikir elde etmek için bazen istatistik tabloları kullanılmış olabilir. Mevcut gıda israfına istatistiksel bir örnek aşağıda verilmiştir. Maalesef bu istatistikler kayıtlı olmayan yıllar arasındaki önemli farklılıklardan dolayı düzgün bir şekilde kullanılamamaktadır.

Viyana Atık Yönetimi Kanunu'nun 6. maddesine göre, atık toplama ve işleme şirketleri Viyana'da tehlikeli olmayan atıkların işlenmesini Kent Konseyi'ne bildirmekle yükümlüdür (Wr. AWG 2007). Ne yazık ki, veriler Viyana Şehri atık yönetimi kavramlarında sadece birkaç yıldır düzensiz bir şekilde yayınlanmaktadır. Tablo 1, Avusturya Standart ON S 2100'e göre kodla tanımlanan, kullanım süresi dolmuş gıda maddelerinin miktarını listelemektedir. "Süresi dolmuş gıdalar" (Avrupa Atık Kataloğu (EWC) kodları 02 02 03, 02 03 04, 02 05 01 ve 02 06 01 "tüketim veya işleme için uygun olmayan malzemeler" ve ayrıca 16 03 06 "organik atıklar" 16 03 05 "(EPA 2002)), "süresi dolmuş gıda konserveleri "(ilgili EWC kodları süresi dolmuş gıdalara bakınız) ve" süresi dolmuş hoş ürünler "(EWC kodu 02 03 04 ve 02 07 04" tüketim veya işleme için uygun olmayan malzemeler ") son kullanma tarihi içinde satılmayan gıda ürünleri olarak özetlenebilirse, bu atıkların daha verimli bir lojistik sistemi ile önlenebileceği varsayılmaktadır. Farklı yıllardan elde edilen veriler karşılaştırılarak,

rakamların bir yıldan diğerine belirgin şekilde dalgalandığı gözlenmektedir. Bu dalgalanmanın nedeni belirlenememiştir, ancak akılda tutulması gereken bazı etmenler vardır. Kullanım süresi biten gıdaların, bir atık toplama veya arıtma şirketine teslim edilmek üzere başka bir yere nakletmek için bir nakliye şirketine verildiğini varsayarsak, Viyana Atık Yönetimi Kanunu'nun 6. maddesine göre raporlama zorunluluğu uygulanamaz. Bu yüzden kullanım süresi bitmiş olan gıdaların ve diğer gıda atıklarının miktarları kaydedilmemektedir. Tablo 1'de gösterilen miktarlar veri eksikliğinden dolayı Viyana içerisinde meydana gelen gıda atıklarının gerçek miktarının yalnızca bir kısmını göstermektedir.

Perakendede yenilebilir gıda kayıplarını tahmin etmek için 2003 yılında Viyana'daki büyük bir gıda perakende zinciri ile iş birliği içinde on haftalık bir anket gerçekleştirildi. Bu süre zarfında, tamamen tüketilmek üzere tasarlanan ancak halen kullanılabilir görünen tüm ürünler, indirimli perakende zincirinin iki yan kuruluşunun çalışanları tarafından depolama alanında ayrı bir yere konmuştur. Örneğin ürünlere kullanım süresi koyulmasının nedeni birkaç yumurta, sebze veya meyvelerin ambalaj içerisinde çürümesi, ürünün içeriğinde bir bozulma olmaksızın ambalaj içerisinde hasar görmesi, mevsimsel ürünler olmasıdır. Her gün ürünler toplanıp, sınıflandırılıp ve tartıldıktan sonra toplum refahı hizmeti servetine nakil edilip, orada ürünler hazırlandıktan sonra ihtiyaç duyan insanlara dağıtılmaktadır. Bu on haftada toplam 5,3 ton gıda toplanmış ve bu miktarın %87'sinin yenilebilir gıda olduğu tespit edilmiştir. Ürünlerin %45'ini sebzeler oluşturmakta buna ilaveten nakledilirken israf edilen meyveler gıda atığının %27'sini oluşturmaktadır. Diğer yaygın ürün grupları ise yumurta, kahve, et, peynir, şekerlemeler ve alkol olmayan içeceklerdir. Şekil 1'deki örnekler transfer edilen gıda maddelerinin durumunu göstermekte ve durum hakkında bilgi vermektedir.

Ekmek miktarı mevcut kabinin kapasitesinden daha yüksekti, bu yüzden ekmeğin çoğu süpermarkette kalmaktaydı. Ayrıca, Viyana'daki evsiz insanlar için en büyük barınağa sahip olan sivil toplum örgütü ekmeğin ihtiyacını bu ekmeklerle karşıladı ve bu sayede kalan ekmeğin tüketilmesi sağlanmış oldu.

Tablo 1. 2005 Yılındaki Verilere Göre Viyana'da Kullanım Süresi Dolmuş Gıda Maddesi Miktarı (MA 48 1998, MA 48 2002, MA 48 2007)

Kod	İsim	Kişi Başına Yıllık Kütle			
		1994	1997	2000	2005
11 102	Süresi Dolmuş Yiyecek	3.00	0.60	133.84	837.27
11 116	Süresi Dolmuş Konserve Yiyecek	197.00	0.00	8.91	0.00
11 401	Süresi Dolmuş Tatlı Yiyecek	14.00	8.80	22.43	6.70
Toplam		214.00	9.40	165.18	843.97

Şekil.1. Süpermarketlerde toplanan, sosyal organizasyona aktarılan yenilebilir yiyecekler

Kaynak: Schneider and Wassermann 2004

Depolarda dikkate alınmayan gıdalardan yenilebilir gıda olarak günlük ortalama 45 kg, yıllık olarak ise 13,5 ton toplanabilir (Schneider ve Wassermann 2004). Bu rakam ABD'deki süpermarketler için literatürde bulunan günlük olarak boşa giden gıda olarak tespit edilen 53 kg ile uyumludur (Jones 2004).

İsveç'te yapılan bir çalışmada, depolanamayan gıda, hazırlık ve servis aşamasındaki, tabakta ve kasede kalan ve servis edilmeyen gıda kayıplarını belirlemek için dört farklı restoran ve okul kantini incelendi. Pişmiş ve yenilmeye hazır olarak satın alınan gıdaların %16'sının israf olduğu fakat tabak ve kasedekilerin %10'nun kayıp ile sonuçlandığını göstermektedir (Engström ve Carlsson-Kanyama 2004). Hong Kong'da yapılan bir ankette, görüşülen kişilerin yalnızca %13'ünün restoranlarda alınanların tamamını yediği belirlenmiştir. Gıda israfını önlemeyi desteklemek için Hong Kong'un gastronomi bölümleri, tabaklarının üzerindeki bitirmeyen müşterilerine ceza uygulamaktadır (Blume 2007). Benzer değerlendirmeler Brezilya'da da raporlanmakta ve bu nedenle sığır üretiminin çevresel etkilerine karşı toplumsal farkındalığı artırmak için cezalar uygulanması gerekmektedir.

2.3. Hane halkı Düzeyi

Hane halkının atıklarındaki gıda atıklarının oranını tahmin etmek için, sorgulama veya atık tasnif analizleri gibi yöntemler kullanılabilir. Sorgulamaların sonuçları, israf edilen yiyeceğin türü ve sıklığı ve katılımcıların kendi kendilerine bildirdikleri davranışları temelinde yiyecek israfının nedenleri gibi niteliksel bilgiler vermektedir. Ayrıca, durumları (hane halkı mevcudu, yaşları, meslek) ve davranışları (yeme satın alma, pişirme ve yeme alışkanlıkları vb) hakkında bilgi toplanabilir. Atık tasnif analizi metodu kalan atıkların nicel durumları hakkında bilgi toplamak için kullanılmaktadır. Bu veriler atık yönetim sisteminin yönetilmesi ve planlanması için önemlidir. Bu yöntemin sadece çöp kutusuna atılan maddeler hakkında veri topladığını ve bu nedenle mutfak, kanalizasyon, evcil hayvanlar ve kaynak ayrıştırılmış toplama gibi diğer bertaraf yollarını dikkate almadığını unutmamak gerekir.

Avusturya'nın birkaç bölgesinde yapılan atık tasnif analizi sonuçları, orijinal ve kısmen kullanılmış gıda olan kalıntı atıkların ortalama %6 ile %12 arasında olduğunu göstermektedir. Orijinal gıda, paketi hiç açılmamış olan ve hiç kullanılmayan gıdalar olarak tanımlanmaktadır, örneğin paketlenmiş peynir, tüm sebze ve meyveler. Kısmen kullanılmış gıdalar ise yarım somun ekmek, yarısı dolu içecek kutusu ya da bayat yarım kraker gibi gıdalar kastedilmektedir. Ayrıca artan yemekler örneğin pişirilmiş sebze ve et, haşlanmış pirinçler, ya da ısırılmış sandviç gibi artıklar kalan atıkların içerisinde %6'ları bulabilmektedir. Sonuçlar, kırsal alanlarda daha az gıda atığı bulunabilecek bir şekilde gıda atığının bölgesel bir farkı olduğunu göstermektedir (Schneider ve Obersteiner 2007).

Hane halkından orijinal ve kısmen kullanılmış yiyeceklerin israf edilmesinin nedenleri çok çeşitlidir ve farklı etki faktörlerinin katkıda bulunduğu ve onların etkileri birbirlerini etkilediği varsayılabilir. Satış noktasından başlayarak, gıda israfının ilk nedenlerinden biri satın alma davranışdır. Mağazaların gıda stoku ve beklenen gıda alımı hakkında herhangi bir bilgisi olmayan kişiler gıda ürünlerini satın alacak ve onlar o gıdaları yemeyecektir. İki tane satın al bir öde gibi özel kampanyalara "... ve israf" notu ile devam edilebilir.

Analizler, araştırmaya katılan 20 ila 59 yaş arasındaki kişilerin büyük bir kısmı ve hanehalkının kalan atıkları içerisinde yüksek miktarda orijinal gıda atığı olduğunu ve önemli bir pozitif bir ilişki olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda eğitim seviyesi ve tam zamanlı istihdam ile gıda atığı arasında pozitif bir ilişki bulunmaktadır (Wassermann and Schneider 2005). Bu sonuçlar, tam zamanlı istihdam edilen kişilerin gıda stoklarını kullanmak için daha zamana sahip olduklarını ve/veya stoklarını kullanmak istemediklerini ileri sürmektedir. Ayrıca, parasal etkiler, daha düşük gelir düzeyine sahip olanlara kıyasla daha kolay gıda israfı sağlayabilen daha yüksek gelire sahip hanelerde daha önemli bir rol oynayabilir. Ayrıca, bir çalışmanın sonuçları, kişilerin sık sık yemek yemediği ve yemek pişirmenin olağandışı olduğu, hanelerde gıda maddelerinin bozulma sıklığının arttığını göstermektedir. Bu nedenle daha fazla konserve yiyecek ve daha az taze ürün kullanılmaktadır (Lebersorger 2004).

Diğer bir taraftan, elli yaşından daha büyükler gençlerden daha az gıda israfı yapmakta olduğu tespit edildi. Bu sonuç, atık sınıflandırma analizlerinin sonuçlarını yorumlayarak ve 60 yaşın üzerindeki görüşme yapılan kişilerin %60'ından fazlasının hiçbir zaman yiyecek atmadıklarını söylediği görüşme sonuçlarına bakılarak elde edilmiştir (Wassermann und Schneider 2005). Bu korelasyon için olası bir açıklama, tasarruf ve geri dönüşümün önemli olduğu "savaş sonrası nesil" denilen özellikle değerler sistemi içinde bulunabilir (Homburg ve Matthies 1998). Fakat emeklilerin finansal sınırlılıkları ya da genellikle evde zamanlarının büyük kısmını harcamaları da etkili bir faktör olabilir.

3. Çevre ve Atık Yönetimi Sistemi Üzerine Gıda Kaybının Etkisi

Bir yaşam döngüsü değerlendirme çalışmasına göre, gıda ürünleri İsveç'te en çok kaynak gerektiren ve kirleten beş ürün grubu arasında yer almaktadır. Benzer sonuçlar diğer ülkelerden elde edilmektedir. Enerji kullanımı hakkında yapılan farklı çalışmalar, gıdanın konutlardan sonra en çok enerji gerektiren ikinci grup olduğunu göstermektedir (Engström

2004). Bu nedenle, üretilen ancak hiç yenmeyen gıdanın çevresel etkisini değerlendirmek ilginç olacaktır. Farklı yaşam döngüsü değerlendirme çalışmalarına bakıldığında, gıda kayıpları hakkında veri eksikliği, temel olarak kişisel varsayımların uygulanması veya yaşam döngüsü değerlendirmesi içindeki kayıpların göz ardı edilmesi ile çözülmektedir (örn. Andersson ve Ohlsson 1999, Engström 2004). İkinci durum, belirli bir gıda tüketimini sağlamak için artan gıda gereksinim sorununun göz ardı ettiği anlamına gelmektedir. Ayrıca enerji ve kaynak kullanımının yüksek miktarda kirletici etkisi hafife alınmaktadır. Bu hususlar, gıda kayıplarının sadece gıda yönetimi aşamasında değil aynı zamanda yaşam döngüsünün önceki aşamaları içerisinde de çevreyi etkilediğini göstermektedir.

Gıdanın yaşam döngüsü boyunca harcanmak zorunda olunan iş gücü, enerji ve kaynakların maliyetleri düşünüldüğünde, sadece garanti edilebilir nedeni, gıdanın insanların besin kaynağı olarak gerçek alımıdır. Yiyeceklerin gübreye veya enerjiye dönüştürülmesi her zaman yiyecekleri kullanmanın en iyi ikinci seçeneği olabilir. Ayrıca önlenemeyen gıda atığı, birkaç gaz yayması nedeniyle toplanması, taşınması ve işlenmesi gerekmektedir. Gıda atıkları atık kutusuna atıldığı andan itibaren aerobik ve anaerobik koşullar altında biyolojik olarak parçalanarak organik maddeler nedeniyle, atık yönetim sisteminin neredeyse tüm aşamalarında sorunlar meydana gelir. Bu özellikle doğrudur, çünkü belirli bir organik içeriğe veya ısıtma değerine sahip atığın, son yasal yönergelere uygun olarak, düzenli depolamadan önce ön işleme tabi tutulması gerekir. Ek olarak, hoş olmayan kokular meydana gelmekte, atık kutuları ve toplama aracı kirlenmekte, çeşitli hayvan türleri biyolojik bozulma süreçleri ile atık ve çeşitli çevresel toksit sıvı ve gaz emisyonları meydana gelmektedir. Aşağıda, gıda atıklarının potansiyel etkileri tanımlanmış ve Avusturya'daki mevcut duruma karşı tartışılmıştır.

Avusturya'nın organik gübreleme kalitesi ile ilgili yönetmeliğine göre, en yüksek organik gübreleme kalitesini sağlamak için biyo-çöp kutusuna sadece biyojenik maddeler konulmalıdır (Kompostverordnung 2001). Bu nedenle, organik gübrelemenin olumsuz atığını önlemek için ambalaj malzemesi biyo-çöp kutusuna atılmamalıdır. Bu nedenle, pişmiş gıda kalıntıları (örn. Tabak atıkları) biyo-çöp kutusuna atılabilir de, bazı atık birlikleri ve kompost üreticileri bu girdilere sahip olmaktan memnun değildir. Artan koku (her şeyden önce et içeren gıdalar nedeniyle) ve tuz içeriğinin (endüstriyel olarak işlenmiş gıdalar nedeniyle) yanı sıra böcek ve hayvanların ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

2004 yılında Avusturya, atıklarının yaklaşık dörtte birini mekanik-biyolojik arıtma ile işlemiştir (BAWP 2006).

Mekanik-biyolojik arıtma sürecinde, gıda atıkları iyi biyolojik mevcudiyet nedeniyle artan bir reaktivite seviyesine yol açmaktadır. Bu, tesisin konseptine bağlı olarak atığın uzun süre işlenmesine neden olabilir. Karbon mekanik-biyolojik arıtma sırasında ayrıştırılmakta ve yeniden tasarlanırken azot stabilize edilmemiş dönüştürülmüş yapıda kalmaktadır. Gıda azotuna bağlı olarak kısa ve uzun vadeli sızıntı suyu üzerindeki potansiyel etkiler yeterli bir şekilde analiz edilmez.

Gıda atıklarının yüksek su içeriği, anaerobik sindirim tesisleri gibi arıtma seçenekleri için bir avantajdır. Gıda içeriğinin iyi bir biyolojik imkana olanak sağlamasından dolayı gaz üretme potansiyeline sahiptir. Buna ek olarak, bu tedavi seçeneği hijyenik ve salgın sorunlara ilişkin çeşitli yasal gerekliliklerin gereklerini yerine getirmektedir. Sofistike ambalajlama tesislerinden dolayı konserve gıda gibi büyük miktarda süresi dolmuş gıda maddeleri anaerobik sindirim tesislerinde otomatik olarak işlenebilmektedir.

Çöplükler, anaerobik koşullar altında esas olarak metana dönüştürülen organik karbon içeriğinden dolayı sera gazlarının büyük bir katkısı olarak bilinmektedir. Avrupa'daki çöplüklerden ve tarım faaliyetlerinden kaynaklanan metan gazı salınımı toplam metan gazı emisyonunun %30'u kadardır. Bu durum çöp alanlarının ve tarımın Avrupa ülkelerinde emisyon salınımının büyük bir çoğunluğuna sebep olduğunu göstermektedir (Lechner 2004). ABD'de çöp sahaları antropojenik metan kaynaklarının en büyük oranına sahiptir/büyüğüdür (EPA 2005). 2004'te Avusturya çöplerinin %15'ini herhangi bir işlem/ön-eleme/işleme yapmadan çöp sahalarına götürmeyi kararlaştırmıştır (BAWP 2006). Bunun nedeni, toplam organik içeriği %5'ten daha yüksek olan atık/çöplerin çöp olarak atılmasını yasaklayan Avusturya çöplük sahaları yasasıdır (Anayasanın 2003/33/EC maddesi). Bu düzenlemenin son istisnaları, 2009 yılında Avusturya toprak dolgularına atılan işlenmemiş gıda atıklarının sona ermesini öngörmekte/işaret etmektedir. Diğer bölgelerde bu durum tamamen farklıdır. Hong Kong çöplüklerinde on dokuz tondan fazla katı çöpün/atığın yaklaşık üçte biri, son beş yılda ikiye katlanmış olan yemek atıklarıdır (Blame 2007).

Atığın metan emisyonunu önlemek için ön işlemden geçirilmesinin avantajları yanı sıra hayvanlar için besin kaynağı olması da etkilidir. Almanya'da önceden işlenmiş atık, ringa martılarının davranışlarını ve sayılarını olumsuz etkilemiş, Almanya'nın iç bölgelerindeki ringa martılarının sayısı önceki yıllara kıyasla 2005-06 kış aylarında %60'a düşmüştür. Uzmanlar, gıda atığı içeren artılmış atıkların azalmasının kuş popülasyonunun azalmasına sebep olduğunu saptamış/ifade etmişlerdir (Wahl vd. 2007). Buna karşın, Kanada'daki en iyi ayı fotoğrafı çekebileceğiniz yer ise çöplüklerdir.

Avusturya 2004 yılında en yüksek düzeyde (toplam atığın %60'ı kadar) atığı, ısıtma tesislerinde işlemiştir (BAWP 2006). İçeriğinde çokça su bulunmasından dolayı gıda atıkları, atığın ısınma değerini azaltmaktadır. Bir diğer yandan, içeriğinde bulunan plastik dolayısıyla halihazırda artan ısıtma değeri göz önüne alındığında bu durum dezavantaj olarak anlaşılmalıdır.

4. Gıda İsrafının Önlenmesine Dair Ölçümler

Gıda üretiminin yeterliliği insanlar için önemli bir konudur ve gelişmiş ülkeler için geçmişteki bir çok olay insanlara gıda tedarik edilmesini sağlamak için belirli ulusal ve uluslararası planlar yapmalarını sağlamıştır. Bu şekilde, lazım olandan daha fazla gıda üretilir, hava olayları, hastalıklar veya haşere/zararlı böceklerden kaynaklanan potansiyel kayıplar da mümkün olduğunca minimuma indirilmektedir. Bu anlaşılabilir bir durumdur, ancak bir diğer yandan gıda israfına da sebep olabilir, bu konu göz ardı edilmemelidir. Konu birbiriyle

ilintili olduğundan, aynı zamanda tarımsal, ulusal ve uluslararası ticaret ve sübvansiyon politikaları ile küresel siyaseti de etkileyebildiğinden dolayı, aşağıda sadece bazı önleme seçenekleri tartışılmış ve birkaç örnek verilmiştir.

4.1. Muhtaç İnsanlara Yardım Etmek

Yenilenebilir gıda israfının önlenmesi çok fazla çaba, kaynak ve emisyon tasarrufu sağlayabilir ancak uygulaması zordur. Özellikle hava bağımlılığı çok olan tarım ürünlerinde, beklenen satışları tahmin etmek için varsayım ve tahminlerin yapılması gereken diğer üç paydaşın seviyesinde, üretim, tarım ürünlerinin artıkları ve kar oranlarının düşük olması nedeniyle çoğu zaman yenilebilir gıdaların boşa harcanması ve aynı zamanda gıda maddelerinin pazarlanabilir boyutları da göz önünde bulundurulmalıdır. Daha verimli planlamanın yanı sıra gıda yaşam döngüsünün ticari faaliyete dönüşmesi gibi bir olasılık da bulunmaktadır.

Yenilebilir ancak pazarlanamayan gıda maddelerini toplayan ve bunları sosyal yardım hizmetlerine ya da doğrudan ihtiyacı olan kişilere dağıtan benzer kuruluşlar da dünyanın dört bir yanında başka ülkelerde faaliyet göstermektedir. Avrupa Gıda Bankaları Federasyonu 1986 yılında kurulmuştur ve yirmi yıl sonra 18 Avrupa ülkesinde faaliyet gösteren 202 gıda bankasına sahip bir organizasyon haline gelmiştir. Federasyonun resmi internet sitelerinde verilen raporlara göre, 2006 yılında toplam 282.000 ton yiyecek toplanmış ve sosyal yardım kuruluşlarına dağıtılmıştır. Toplanan ürünlerin birkaç yüz milyon euro değerinde olduğu ve bu mallarla yaklaşık 4,3 milyon muhtaca yardım edildiği tahmin edilmektedir (AB Gıda Bankaları). Ayrıca, dini kuruluşlar ve Tafeln veya sosyal süpermarketler gibi, yenilebilir gıda maddelerinin toplanmasını yönetir ve bunları sosyal yardım kuruluşlarına veya doğrudan ihtiyacı olan kişilere dağıtır. Örnek olarak 19 sosyal süpermarket Avusturya'da 2007 yılında muhtaç 19 binden fazla insana yardım eli uzatmıştır. Bu kuruluşlar, çiftçilerden, endüstriden ve ticaretten, toplamamaları halinde atık haline gelecek yiyecekleri toplarlar. Gıda maddeleri ihtiyacı olan kişilere sembolik (normal fiyatın yaklaşık üçte biri) bir fiyatla satılmaktadır. Böylece evde yemek yapma imkânı olanlar sadaka almadan desteklenmiş olurlar.

4.2. Freeganlar (çöpten alışveriş yapma olarak geçiyor, atık yiyeceklerin değerlendirilmesi) Vasıtasıyla Atık Yiyeceklerin Kullanımı

Boşa harcanacak yenilebilir gıdaların kurumsal kullanımına ek olarak, özel insanlar ticaret düzeyinde gıda fazlasından faydalanırlar. Wikipedia'ya (2008) göre, freeganizm 1990'ların ortalarında, insanların kapitalizme minimum katılımla ve minimum düzeyde kaynak talebiyle yaşadığı bir anti-tüketimlik yaşam tarzı olarak geliştirilmiştir. Bir freegan herhangi bir malı satın alma gücüne sahip olmasına rağmen tüketimi, başkaları tarafından boşa harcanan atık şeylerle sınırlıdır. Bu nedenle, serbest organizma, süpermarketler tarafından boşalan yiyeceklerin toplanmasını ve boşa giden taşıma araçlarının, giysilerin ve diğer malların geri dönüşümünü içerir. Uygulanan yaklaşım, Kuzey Amerika'da "çöplük dalışı", İngiltere'de "tüplü dalış" veya Almanya'da "kafesleme" olarak da bilinir. Sahiplik yapısı ve izinsiz girişle ilgili yasal kısıtlamalar nedeniyle, serbest çalışanlar genellikle dükkân sahipleriyle veya yasalarla çalışmaktadır. Atık kutularındaki yiyecek arama işlemlerinden kaçınmak için bazı

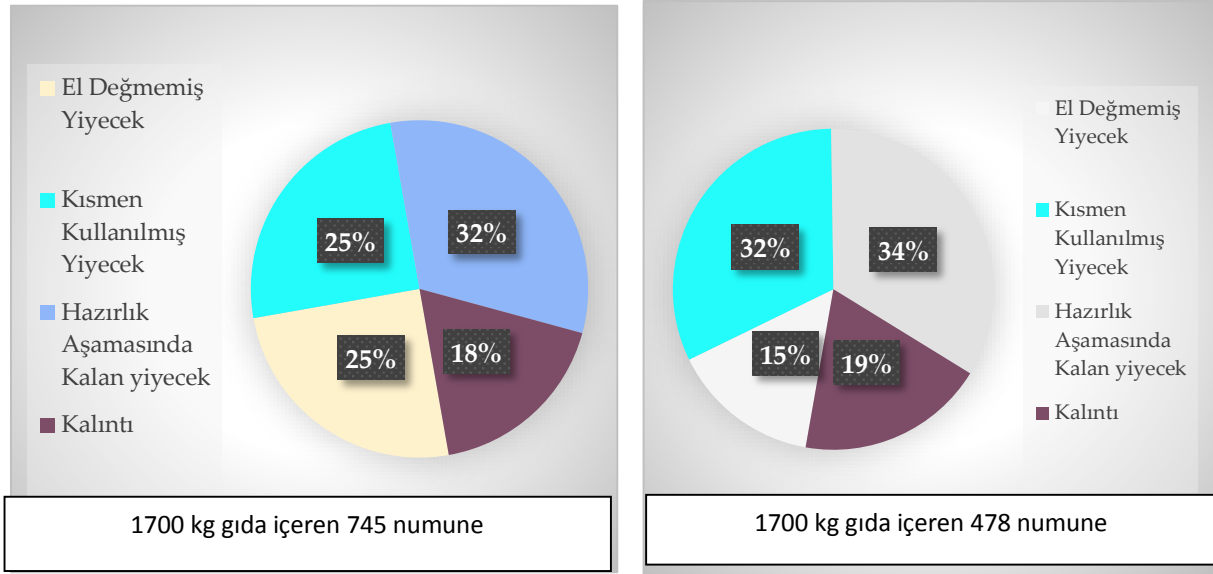
dükkân sahipleri “dikkat, sıçan zehiri” etiketi ile işaretleyicileri asarak radikal yöntemlere başvururlar (Haarhaus 2006). Sonuç olarak, yiyecek bağışına bağımlı olan kişiler de başka bir yiyecek kaynağı aramalıdır.

4.3. Yiyecek israfının hanehalkı düzeyinde önlenmesi

İsrafi engelleme potansiyeline göre, hanehalkından elde edilen gıda atığı dört gruba ayrılabilir: orijinal, kısmen kullanılmış, tabak artığı diyebileceğimiz yemek artığı ve yemek hazırlarken atılanlardır (bölüm 2.3'e bakınız). Bahsedilen ilk üç gıda atığı potansiyel olarak farklı önlemlerle önlenirken, hazırlık artıkları (yumurta kabukları veya sebze kabukları gibi) taze yiyecekler yemek pişirmek için kullanıldığında önlenemez (Schneider ve Obersteiner 2007). Şekil 2, karşılaştırılabilir atık ayırma analizleri ile iki farklı bölgede incelenen atıklardan elde edilen gıda atığı bileşimini (orijinal, kısmen kullanılmış, artıklar, hazırlama artıkları) göstermektedir (Wassermann ve Schneider 2005, Schneider s.a.). Birinci bölgedeki yiyecek atıklarının toplam oranı, ikinci bölgenin kalan atıklarının yaklaşık yarısı olmasına rağmen, yiyecek bileşimi atık fraksiyonları oldukça benzerdir. %30'dan fazla yemek hazırlığı kalıntısı, gıda atığının neredeyse önlenemeyen ana kısmını temsil eder. Toplamda, orijinal ve kısmen kullanılmış gıdalar, hane halkı atık artıklarında bulunan gıda atıklarının yaklaşık yarısını oluşturmaktadır. Yemek artıkları, atık miktarına yaklaşık %18 katkıda bulunur. Bu sonuçlar, hane halklarından kalan atıklarda bulunan gıda atıklarının yaklaşık üçte ikisinin teorik olarak önenebileceğini göstermektedir.

Her ne kadar bu bahsedilenler basit bir yöntemmiş gibi görünse de hanehalkı israfına karşın uygun bir önlem bulmak zordur. Bunun nedeni, yaş, gelir, evde geçirilen zaman ve insanların gıda israf davranışını belirleyen, yaşam tarzlarına göre değişen çeşitli hayat stilleri/çeşitleridir. Beslenme ve çevresel davranışların %80'inin alışılmış olduğu varsayımından hareketle bu, satın alma, tüketim ve israf davranışının belirli bir eylem ayarlanarak hemen değiştirilememesi sorununa yol açar. Bu nedenle, kararlar otomatik reflekslerle yönlendirilir ve incelenmez. Sonuç olarak, alışkanlık ilk adımda uyarılmalıdır, çünkü alışkanlıklar değişim çabalarına karşı çok inatçıdır. Ayrıca, koku, açlık, iştah, cazip özel teklifler gibi durumsal faktörler de alışveriş yaparken dürtü ile etkili olmaktadır (Lebersorger 2004).

Tüm bu sebeplerden dolayı gıda israfını önlemeye yönelik tedbirler, kapsamlı ve bütüncül bir yaklaşımla uzun süreli uygulama için tasarlanmalıdır. Halihazırda uygulanmış önlemlerin etkisi hakkında deneyim ve değerlendirme eksikliği olmasına rağmen, hanehalkının gıda israfıyla mücadele için destekleyici araç olarak bilinen bazı önlemler vardır. Menşei/nerede üretildiği, üretim koşulları, mevsimsellik, depolama ve hazırlama ile ilgili doğru kullanımı, hasattın doğru zamanda yapıldığının/ürünün olgunluğunun test yöntemleri ve belirli gıda maddelerinin hazırlama seçenekleri hakkında bilginin mevcudiyeti, sadece gıdaların doğrudan işlenmesini desteklemeyecek, aynı zamanda değerinin artmasını da sağlayacaktır.

Şekil.2. Artık atığın içindeki gıda atıklarının bileşimi açısından iki bölgenin karşılaştırılması

Bölüm 2.3'te de ifade edildiği gibi, bulgulara göre gıda atıkları ile ilgili veriler önemli görünmektedir. Bildirilmesi gereken önemli bilgiler “en iyinin bir kademe altı”, “kullanım” ve “son kullanma” tarihleriyle ilgilidir, görüşülen kişilerin sadece üçte biri bu hususiyetleri/tabirleri doğru bir şekilde yorumlayabilmişlerdir (Food Standard Agency 2006). Buna ek olarak, alışveriş listelerinin kullanılması, rasyonel porsiyon/tabak büyüklükleri için tablolar, gıda kalıntılarının kullanımına ilişkin ipuçları, kişi başına boşa harcanan gıdalar nedeniyle boşa harcanan paraların hesaplanması ve gıda atıklarına ilişkin genel farkındalık eğitimi yararlı olabilir.

5. Özet ve Sonuç

Gıda israfı, sosyal sorumluluk, toplum, çevre ve ekonomi ile ilgilidir, bundan dolayı çeşitli etik tartışmalar nedeniyle hassas bir konudur. Unutulmamalıdır ki, aşırı üretim ve talep fazlası gibi gerçekler, yalnızca gıdaların yaşam döngüsünün belirli bir paydaşının tek kararı değil, aynı zamanda toplumumuzun ihtiyaç ve beklentileri ile çeşitli ekonomik ve sosyal gelişmelerin etkileşiminden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle, etkili bir sürdürülebilir tüketim ağının/zincirinin uzun bir süre içinde tüm toplumun yardımıyla ancak yavaşça gelişebileceği varsayılmaktadır.

Gıda israfını en iyi önleme uygulaması/tebiri, gıda üretimi ve dağıtımının öngörülen planlaması olacaktır. Satış miktarlarının doğru bir şekilde öngörülebilmesi, örneğin pazarnın veya tüketicinin öngörülemez veya değişen davranışları (örneğin, hafta sonundan önce ikincil ikametgahı olan tüketicinin alışveriş davranışı) nedeniyle çok zor olduğundan, tüm planlamalara rağmen yine de yenilebilir fazlalar olacaktır. Bu nedenle, tedbir için yapılan ikinci en iyi uygulama, bu gıda maddelerinin normal piyasalardan kullanılmasıdır. Bu tedbirin uygulanması, gıda bankaları, gıda kurtarma programları veya yenilebilir gıda maddelerini toplayan ve ihtiyaç sahibi kişilere dağıtan sosyal süpermarketler gibi kuruluşlar tarafından kapsamaktadır. Hanehalkı düzeyinde gıda israfının önlenmesi, tüketicinin özel

teklifler ve çeşitli psikolojik tuzaklar gibi güçlü teşviklerden etkilendiği alışveriş davranışında başlar. Alışkanlık, değişen hamlelere/çalabalara karşı çok ısrarcı/inatçı olduğundan, önleme tedbirlerinin kapsamlı ve bütüncül bir yaklaşımla uzun vadeli bir perspektifi olmalıdır. Ne yazık ki bu gereklilik siyasi karar vericiler için uygun değildir ve bir hükümet dönemi içinde vitrin olarak kullanılamaz.

Hiç kimse iradi olarak yiyecek israf etmek istemediğinden, mevcut ekonomik ve sosyal sistemdeki bazı nedenler yiyeceklerin israfına yol açmaktadır. Yiyeceklerin ve hala kullanılması mümkün olan diğer ürünlerin atılması da bir toplumun değer sistemini yansıtmaktadır ve etik tartışmalarına konu olabilir. Bu nedenle ekonomik sistemimizin her seviyesinde/düzeyinde yiyecek israfının inadıyla mücadele etmek için önümüzde uzun bir yol vardır.

Kaynakça

- Andersson, K. and Ohlsson, T. 1999. Life Cycle Assessment of Bread Produced on Different Scales.
International Journal of LCA 4 (1): 25-40
- Anonymous 2006. Das Stift lässt Obst verfaulen. Rundblick Weinviertel, 43. Woche/2006: 6.
- BAWP 2006. Bundesabfallwirtschaftsplan 2006. Wien, Vienna, Austria.
- Blume, C. 2007. Hong Kong Struggles to Cut Food Waste [online]. Available from: origin.www.voanews.com/english/archive/2007-05/2007-05-08-voa11.cfm [12 January 2008].
- Bundesamt für Gesundheit 1998. Vierter Schweizerischer Ernährungsbericht. Bern, Switzerland.
- Council Decision 2002. Council Decision of 19 December 2002 establishing criteria and procedures for the acceptance of waste at landfills pursuant to Article 16 of and Annex II to Directive 1999/31/EC. L 11/27.
- Deponieverordnung 2008. Verordnung des Bundesministers für Land- und Forstwirtschaft, Umwelt und Wasserwirtschaft über Deponien, BGBl. II Nr. 39/2008 (Austrian landfill ordinance).
- Engström, R. 2004. Environmental Impacts from Swedish Food Production and Consumption. Licentiate PhD-thesis, Royal Institute of Technology, Center of Environmental Strategies Research - fms, Stockholm, Sweden.
- Engström, R. and Carlsson-Kanyama, A. 2004. Food losses in food service institutions – Examples from Sweden. Food Policy 29 (2004): 203-213.
- EPA 2002. European Waste Catalogue and Hazardous Waste List 2002. Johnstown Castle Estate, County Wexford, Ireland.
- EPA 2005. Inventory of U.S. Greenhouse Gas Emissions and Sinks: 1990 – 2003. Washington DC, USA.
- European Food Banks s.a.. Information about European Federation of Food Banks [online]. Available from <http://www.eurofoodbank.org> [10 February 2008].
- Eurostat 2000. Manual on the economic accounts for Agriculture and Forestry EAA/EAF 97 - (REV. 1.1). Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg.
- Food Standards Agency 2006. Consumer Attitudes to Food Standards - Final Report 2005. London, UK.
- Haarhaus, S. 2006. Abendbrot aus der Biotonne [online]. Available from: <http://www.taz.de/index.php?id=archive&dig=2006/10/10/a0225> [30 January 2008].

- Homburg, A. and Matthies, E. 1998. *Umweltpsychologie: Umweltkrise, Gesellschaft und Individuum*.
Juventa Verlag Weinheim and München, Germany.
- Jones, T.W. 2004. *Using Contemporary Archaeology and Applied Anthropology to Understand Food Loss in the American Food System*. Tucson, Arizona, USA.
- Jones, T.W. 2005. *California Vegetables and Florida Oranges - Food Loss on the Farm*. *Biocycle*, September 2005: 44-46.
- Kantor, L.S., Lipton, K., Manchester, A. and Oliveira, V. 1997. *Estimating and Addressing America's Food Losses*. *FoodReview*, 20, Issue 1: 2-12.
- Kompostverordnung 2001. *Verordnung des Bundesministers für Land- und Forstwirtschaft, Umwelt und Wasserwirtschaft über Qualitätsanforderungen an Komposte aus Abfällen (Kompostverordnung)*. BGBl. II Nr. 292/2001 (Austrian ordinance on Compost quality).
- Lebersorger, S. 2004. *Abfallaufkommen aus Mehrfamilienhäusern – Analyse der Einflussfaktoren unter besonderer Berücksichtigung der Lebensumstände und Lebensgewohnheiten privater Haushalte*. PhD-thesis BOKU-University of Natural Resources and Applied Life Sciences Vienna, Austria.
- Lechner, P. [Ed.] 2004. *Kommunale Abfallentsorgung*. facultas Universitätsverlag, Wien, Vienna, Austria.
- MA 48 1998. *Das Wiener Abfallwirtschaftskonzept 1998*. Wien, Vienna, Austria.
- MA 48 2002. *Das Wiener Abfallwirtschaftskonzept 2002*. Wien, Vienna, Austria.
- MA 48 2007. *Anhang zum Wiener Abfallwirtschaftskonzept 2007 – Istzustand der Wiener Abfallwirtschaft*. Wien, Vienna, Austria.
- Meyer, W., Eilers, G. and Schnapper, A. 2003. *Müll als Nahrungsquelle für Säugetiere und Vögel - Ein Beitrag zur Ökologie der Industriegesellschaft*. Westarp Wissenschaften-Verlagsgesellschaft mbH, Hohenwarsleben, Germany.
- ON 2005. *ÖNORM S 2100 – Abfallkatalog*. (Austrian Standard ON S 2100 Waste Catalogue)
- Schneider, F. and Wassermann, G. 2004. *SoWie – Sozialer Wertstofftransfer*. Final Report on behalf of the City of Vienna, Vienna, Austria.
- Schneider, F. and Obersteiner, G. 2007. *Food Waste in Residual Waste of Households – regional and social-economic differences*. Proceedings of the Eleventh International Waste Management and Landfill Symposium, CISA, S. Margherita di Pula, Sardinia, Italy.
- Schneider, F. s.a. *Generation and composition of food waste*. PhD-thesis in progress, BOKU-University of Natural Resources and Applied Life Sciences, Vienna, Austria.
- Schoepp, S. 2007. *Erdbeeren aus der Wüste*. *Süddeutsche Zeitung*, February 14, 2007.

- Second Harvest s.a. Information about Second Harvest Food Banks [online]. Available from <http://www.secondharvest.org> [10 February 2008].
- Statistik Austria 2005. Supply Balance Sheet – fruits and vegetables 1994 – 2004. Wien, Vienna, Austria.
- Statistik Austria 2007. Supply Balance Sheet – fruits and vegetables 2000 – 2006. Wien, Vienna, Austria.
- Wahl, J., Bellebaum, J. and Boschert, M. 2007. Bundesweite Möwen-Schlafplatzzählungen – Ergebnisse der Zählseason 2006/07. Wasservogelrundbrief, 10: 2-5.
- Wassermann, G. and Schneider, F. 2005. Edibles in Household Waste. Proceedings of the Tenth International Waste Management and Landfill Symposium, CISA, S. Margherita di Pula, Sardinia: 913-914.
- Wikipedia 2008. Freeganism [online]. Available from: <http://en.wikipedia.org/wiki/Freeganism> [15 February 2008].
- Wr. AWG 2007. Gesetz über die Vermeidung und Behandlung von Abfällen und die Einhebung einer hierfür erforderlichen Abgabe im Gebiete des Landes Wien. LGBl. Nr. 33/2007 (Viennese Waste Management Act).

Neoklasik İktisat Teorisi *

Tanıtım: Nazan Lila**

Type: Book Review

Öz

Neoklasik iktisat teorisi, halen geçerliliğini sürdüren ve hakim konumda olan bir teoridir. Bununla birlikte teorinin pek çok noktada tutarsızlık ve eksiklik barındırdığı araştırmacılar tarafından ifade edilmekte, konuyla ilgili akademik çalışmalar kaleme alınmaktadır. Bu çalışmaların bir kısmı Türkçeye çevrilmiş vaziyettedir. Bunlardan biri de Emmanuelle Bénéicourt ve Bernard Guérrien'in kaleme aldığı *La Théorie Économique Néoclassique* isimli kitaptır. Bu eser Mustafa Dönmez, Hüseyin Şahin ve Ertuğrul Tokdemir tarafından *Neoklasik İktisat Teorisi* başlığıyla Fransızcadan Türkçeye çevrilmiştir. Bu çalışmada *Neoklasik İktisat Teorisi*'nin hakim iktisat anlayışının eleştirisine yönelik üzerinde durduğu temel noktalar ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Neoklasik Teori, Serbest Piyasa, Matematiksel Analiz

* Emmanuelle Bénéicourt & Bernard Guérrien, İletişim Yayınları, ISBN: 9789750522352

** Sakarya Üniversitesi, İslam Ekonomisi ve Finansı Uygulama ve Araştırma Merkezi, Arş. Gör. nazankapici@sakarya.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4858-233X>.

Giriş

Neoklasik teorinin, günümüzde hakim iktisat teorisi olduğu konusunda fikir birliği bulunmaktadır. Neoklasik teori, analizlerine toplumsal gerçekliği dahil etmemekte ve toplumun süreç içinde geçirdiği evrimi görmezden gelmektedir (Bilir, 2018). Analiz ve varsayımlarını bireyi merkeze alarak oluşturan neoklasik teorinin, bir anlamda yöntemsel bireyciliği kullandığı söylenebilir (Bénicourt & Guerrien, 2017). Esasında teorinin en fazla eleştiri aldığı noktalardan biri de toplumsal realiteyi gözardı etmesidir. Bu tutum analizi basitleştirmek ve anlaşılır kılmak açısından işe yarar gibi görünse de, teorinin gerçeğe mutabakatı ve tüm toplumlar için geçerliliği noktasında problemler meydana getirmektedir. Ayrıca toplumu atomize olmuş birey ve firmalardan; birey ve firma davranışlarını da fayda/kâr maksimizasyonundan ibaret gören indirgemeci yaklaşım, neoklasik teoriyi zayıflatan önemli hususlardan biridir.

Neoklasik teorinin evrensellik söyleminin ve indirgemeci tutumunun altında yatan temel sebep, onun doğa bilimlerine öykünmesidir. İktisat doğa bilimlerine en fazla yaklaşan ve matematik kullanımına en müsait bilim olmakla beraber, sosyal bilimler içerisinde yer alır; doğa bilimleri içerisinde değil. Bu bağlamda iktisadın daha ziyade sosyal, kültürel, kurumsal ve psikolojik bir çerçevede ele alınmasının gerekliliği ifade edilmektedir (Erkan, 2016). İktisattaki yoğun matematik kullanımının, bir bilim olarak iktisadın diğer toplum bilimlerini besleyebilme özelliğini kaybetmesine yol açtığı belirtilmektedir. Bu çerçevede iktisatta matematiksel analizlerin yanında davranışsal ve kurumsal analizlere de yer verilmesinin gerekliliği vurgulanmaktadır (Durusoy, 2008). Ayrıca neoklasik teorinin incelendiği literatürde İslam iktisadı; davranışsal iktisat ve kurumsal iktisat gibi heteredoks yaklaşımlar arasında görülmekte olup neoklasik teorinin eksikliklerinin telafisinde bir çıkış yolu olarak kabul edilmektedir (Erkan, 2016).

Neoklasik teorinin ele alınıp irdelendiği *Neoklasik İktisat Teorisi*, teorinin pek çok noktadaki açığına değinmesi açısından son derece önemli bir eserdir. Temel olarak kitabın üzerinde durduğu nokta, neoklasik teorinin aslında yeteri kadar temellendirilmemiş bir “hikaye” oluşudur. Nitekim bir önerinin teori niteliği kazanması, sürekli olarak doğrulanmış gözlem ve deneylere dayanmasına bağlıdır. Kitap, neoklasik teorinin varsayımları ve modelleri üzerinden sistemin açık verdiği noktaları gözler önüne sermektedir. Burada kitabın üzerinde durduğu temel meseleler, birkaç başlık altında ele alınacaktır.

1. Hanehalkı ve Firmalar

Neoklasik teoride hanehalkları ve firmalar, içerisinde buldukları toplumdan soyut birer “karar birimi”, diğer bir deyişle adada tek başına yaşayan “Robinson Crouse” olarak tasvir edilmiştir. Burada karar birimlerinin tek bir birey gibi betimlenmesi yanıltıcıdır. Çünkü bir hanede birden fazla birey vardır ve hepsinin zevk-tercihleri farklıdır. Firmalarda ise durum daha karmaşıktır. Firma bünyesinde çıkarları birbiriyle çatışan bireyler bulunur ve bu bireylerin, tek bir insan gibi karar verip hareket etmesi olanaksızdır. Diğer yandan hanehalkı ve firmaların içinde buldukları toplum ile de ilişkisi vardır. Söz konusu birimler, içerisinde

buldukları toplumdan ayrı ele alınamaz. Hanehalkı ve firmaların kararlarını etkileyen içsel ve dışsal pek çok unsur vardır. Bu unsurların göz ardı edilmesi teorinin eksik kaldığı noktalardan biridir.

2. Mübadele Sorunu

Mübadeledeki temel sorun, fiyatların rekabet ortamında sıfırdan nasıl oluşacağını tespitidir. Edgeworth, “ancak mübadeleye giren kişi sayısının çok fazla olduğu durumda tam rekabet vardır” şeklindeki yaygın düşüncüyü temellendirmek amacıyla bir teori oluşturmuştur. Ancak onun teorisi iktisatçılar tarafından benimsenmemiştir. Bunun sebebi, neoklasiklerin fiyatların veri olduğu bir rekabet ortamı varsaymalarıdır. Burada fiyatlar, mübadeleden de önce, aynı anda ve tek seferde belirlenmiş fiyatlardır. Dolayısıyla teoride, fiyatların belirleniş “sürecinin” göz ardı edildiği görülmektedir. Burada teorinin, sanki toplumun bir anlık fotoğrafını tasvir ettiği görülmektedir. Fotoğrafın öncesindeki olayların ne şekilde meydana geldiği bilinmeden o fotoğraf hakkında yorum yapmak hatalı sonuçlara götürür.

3. Firma Kararlarının Kaynağı

Neoklasik teorinin varsayımı olan tam rekabet piyasasında fiyatlar, firmanın seçimine dair tüm bilgileri içermektedir. Diğer bir deyişle firma seçimini belirleyen tek kriter, fiyat iniş çıkışlarıdır. Fiyatların, firma kararlarını etkileyen ve onların kararları hakkındaki tüm bilgileri zorunlu olarak içeren tek kaynak olmadığına dikkat edilmelidir. Talep, girdi fiyatları, sabit ve değişken maliyetler de reel dünyada firma seçimini etkileyen unsurlar arasındadır. Bu açıklama, bir olayın sebebini tek faktöre indirgemektedir. Teorinin sık sık yaptığı gibi bir olayın sebebini tek bir duruma indirgemek, son derece yanlış ve pek çok faktörün gözden kaçmasına sebep olan bir tutumdur.

4. Tam Rekabet Piyasasında Denge ve “Özgür Piyasa”

Tam rekabette farklı karar birimlerinin bireysel kararlarının ekonomiyi makro anlamda dengeye götüreceği varsayımı, piyasanın “görünmez eline” referansla açıklanır. Ancak aynı dengenin, merkezileşmiş ve kontrollü bir piyasada da gerçekleştirilmesi mümkündür. Ayrıca arz-talep yasasının kendiliğinden dengeye götüreceği varsayımı tutarsızdır. Nitekim Sanayi Devrimi'nin doğuş yıllarında serbest piyasayı tesis edebilmek için, pek çok alanda devletin müdahalesine ihtiyaç duyulmuştur. Netice itibarıyla tam rekabet piyasası yapısı itibarıyla dengede değildir, istikrarsızdır. Teorisyenler, istikrarsızlık durumuyla ilgili alternatif iki yaklaşım öne sürmektedirler: Eksik rekabet piyasasında mevcut olan kısmi denge yaklaşımı ve temsili karar birimi yaklaşımı. Netice itibarıyla, tam rekabet piyasasının sözde liberal olmakla beraber, içerdiği dayatmaların bir sonucu olarak aslında son derece merkezîyetçi ve normatif bir model olduğu görülmektedir. Bu model çerçevesinde piyasanın erdemleri yüceltilir. Oysa söz konusu modelin kendi kurallarını dayatması, onun “özgür piyasa” söylemine gölge düşürmektedir.

5. Eksik Rekabet Piyasası ve Oyun Teorisi

Eksik rekabet piyasasının tam rekabet piyasa modelinden tek farkı, eksik rekabet piyasasında fiyatı veri kabul etmeyen en az bir adet firmanın mevcut olmasıdır. Neoklasik teorisyenler, tam rekabet ve genel dengeyi sıkı bir şekilde bağdaştırmaktadırlar. Öyle ki, tam rekabetin fiyatı veri kabul etme gibi bir varsayımı bile ihlal edilse, piyasa otomatik olarak dengeden uzaklaşmaktadır. Dolayısıyla gerçek dünyada tam rekabet piyasasının var olması genel anlamda çok zordur. Neoklasik teorisyenler bu durumu kabul eder görünmektedirler. Bununla birlikte tam rekabet modelini sistemlerinin merkezine oturtma konusunda ısrarcıdırlar.

Çoğu kez eksik rekabet modelinin bir genellemesi olarak sunulan oyun teorisi, neoklasik modellerde dengelerin şekillenmesinde zan ve tahminlerin rolüne özellikle dikkat çekmektedir. Oyun teorisi, iki bireyin birkaç farklı ihtimalden birini seçme süreçleri ile ilgili anlatılar üzerine kurulmuştur. Oyun teorisi ile neoklasik teori arasında benzerlik bulunmakla birlikte, neoklasik teorisyenlerin daha iyimser oldukları görülmektedir. Onlar, tam rekabet modeliyle işleyen ve optimal çıktılar elde edilen piyasa anlatıları ile ilgilenmektedirler. Oyun teorisyenlerinin çoğu ise matematik alanından gelmedir ve daha kuşkucudurlar. Bununla beraber her iki teori de gerçek hayatın somut problemleri hakkında bir öneri getirme ya da bir fikir verme konusunda – bu hususta oyun teorisi daha iyi durumda olmakla birlikte – başarısızdır.

6. Mikroekonomi ve Makroekonomi

Neoklasik teorinin alt dallarından biri olan mikroekonomi, tamamen teorik çerçevede işlemektedir. Bu sebeple varsayım ve modellerinin pek çoğu, sistemin arka planını tesis etme amaçlıdır, gerçek hayata uygulanma ihtimalleri yoktur. Neoklasik teorinin üretim ve mübadele, kurum ve anlaşmalara dair hususları açıklamada herhangi bir katkısı yoktur. Hatta teori, mübadelede var olan belirsizliği görmezden gelmesi oranında problem doğurmaktadır.

Mikroekonominin teorik yapısına karşın, makroekonomi gerçeğe biraz daha yakın durmaktadır. Ancak o da tam olarak tanımlanmaktan uzaktır. Eski tarz makroekonomi, ilişkileri her zaman tutarlı olmayan ve tahminleri yetersiz kalan bir teodir. Neoklasik makroekonomi teorisi ise daha ziyade karmaşık problemleri içeren, bununla beraber matematiğin verdiği güveni ve kesinliği ve bünyesinde barındıran bir yapıdadır.

7. Toplulaştırma Problemi

Neoklasik teoride toplulaştırma problemi, malların ve davranışların toplu şekilde genel yargılar içine dahil edilmesi şeklinde kendini göstermektedir. Malların toplulaştırılmasında sermaye ve emeğin birbiri yerine ikame edilebilir olduğu varsayılmaktadır. Ancak bu varsayım, bu sefer de tam kullanım teorisiyle çelişmektedir. Çünkü ikame edilebilirlik durumu, sermaye veya emeğin bir bölümünün âtıl kalması anlamına gelmektedir.

Davranışların toplulaştırılmasında ise temel birim olarak “birey” alınmakla birlikte, teorik açıklamalar yapılırken “firma” veya “hanehalkı” gibi bireyden daha büyük gruplara

odaklanılmaktadır. Bu durum da aslında baştan birey merkezli olarak kurulan teoriyi zayıflatmaktadır. Grubun kararlarının, birey kararlarına indirgenemeyen özelliklerinin olduğu söylenmektedir. Esasında bu yaklaşım, tek tek parçaların yığın halinde incelenmesiyle elde edilen bilginin makro olarak onların bütünü hakkında açıklama yapmaya imkan verdiği varsayımına dayanmaktadır. Ancak hiçbir bilimde bu varsayım gerçekçi değildir. Nitekim bütün, parçaların toplamından daha fazladır.

8. Temsili Ajan Varsayımı

Neoklasik makroekonomi teorisinin en önemli varsayımı, “temsili ajan” varsayımıdır. Ajan olarak isimlendirilen karar birimleri arasında rekabetin olduğu söylenerek makroekonomi teorisi şekillendirilmektedir. Ancak ne şekilde rekabet durumuna geçildiği net değildir. Ajan varsayımı mikroekonomi ve makroekonomi arasında bağ kurmak, diğer bir deyişle makroekonominin mikroekonomik temellerini tesis etmek amacıyla oluşturulmuştur. Bununla birlikte varsayımın ifade kabiliyeti oldukça sınırlıdır. Nitekim söz konusu ajanlar arasındaki rekabetin, eşit şart altında gerçekleştiği ve her durumda “tam rekabet” olduğu tartışılır bir konudur. Bu rekabet çoğu zaman “eksik rekabet” şeklinde kendini göstermektedir.

9. İş Çevrimleri Teorisi

Reel iş çevrimleri teorisinin tipik görüntüsü; fiyatlardan, rekabetten ve dengeden bahsetmenin anlamsız olduğu Robinson Crouse tarzı bir ekonomi modeli sunmaktadır. Nitekim bu model, aynı zamanda hem üretici hem de tüketici olan tek bireyli bir ekonomi varsaymaktadır. Bu ekonomide çeşitli piyasalarda faaliyet gösteren alıcı ve satıcıların aynı kişiler olduğu varsayılmaktadır. Bu durum, bir bütün olarak düşünüldüğünde ekonomide tek birimin olduğu ve sistemin bu tek birim tarafından yürütüldüğü izlenimini vermektedir. Bu durumda da fiyat, rekabet ve dengeden bahsetmek anlamsız hale gelmektedir.

10. Büyüme Teorileri ve Para

Büyüme teorilerinde, genelde incelenen birimin (firma, ulusal ekonomi vb.) küçültülmüş bir modeli ele alınmaktadır. Tek mallı ve içerisinde emeğin yer aldığı bu modeller, gerçeği yansıtmada yeterince başarılı olmamaları sebebiyle güven kaybetmektedirler.

Neoklasik teoride paranın mübadele fonksiyonu yeterince açıklanabilmiş değildir. Bu konuda çeşitli modeller ve karmaşık denklemler ortaya atılmış olmasına karşın, söz konusu modellerin birbiri ile çelişiyor olması neoklasik teorinin hayali dünyasını kanıtlar niteliktedir.

Genel Değerlendirme

Eserde neoklasik teorinin, serbest mübadeleden bahsetmesine karşın esasında üstü kapalı bir biçimde merkeziyetçi bir ekonomiye dayandığı ifade edilmektedir. Buna ilave olarak, neoklasik teori analizini tüm modellerde fazlaca basitleştirmektedir. Genel bir bakışla ele alındığında kitabın, neoklasik teorinin problemleri tarafları olarak şu hususları öne çıkardığı

görülmektedir: İndirgemeci, basitleştirici ve genelleyici yaklaşım, gerçeğe dayanmayan hayali söylemler.

Neoklasik İktisat Teorisi, hakim iktisat anlayışının aksak yönlerini gün yüzüne çıkarma noktasında başarıyla kaleme alınmış bir eserdir. Neoklasik yaklaşımın zaman içinde yerini İslam iktisadı gibi insan ve toplum unsurunu önceleyen yaklaşımlara bırakması noktasında kitabın, ilk adım olarak teorinin iç tutarsızlıklarını net şekilde gösterdiği söylenebilir. Sonraki adım ise İslam iktisadının temel yaklaşımının öne çıkarılmasıdır ve bu görev, öncelikle İslam iktisadı alanında çalışan araştırmacılara düşmektedir.

Kaynakça

- Bénicourt, E. ve Guerrien, B. (2017). *Neoklasik İktisat Teorisi* (çev. Mustafa Dönmez vd.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bilir, H. (2018). Neoklasik İktisadın Tanımlanmasına Yönelik Bir Deneme. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7 (2), 658-670. DOI: 10.15869/itobiad.387221.
- Durusoy, S. (2008). İktisat Biliminin Yeri ve Yöntemi Neden Sorgulanıyor? *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 5 (1), 1-26.
- Erkan, B. (2016). Ana Akım (Ortodoks-Neoklasik) İktisat Öğretisi Eleştirisi: Heteredoks Yaklaşım İhtiyacı. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 8 (14), 25-40. DOI: 10.20990/kilisiibfakademik.264352.